

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'YE GÖRE EHL-İ SÜNNET KAVRAMI

Yüksek Lisans

Merve DEMİRTAŞ

Çorum - 2022

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'YE GÖRE EHL-İ SÜNNET KAVRAMI

Merve DEMİRTAŞ

**Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Cemil HAKYEMEZ

Çorum 2022

Merve DEMİRTAŞ tarafından hazırlanan “Fahredden er-Râzî’ye Göre Ehl-i Sünnet Kavramı” adlı tez çalışması 23/09/2022 tarihinde aşağıdaki jüri yeleri tarafından oy birliğiyle Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. İsmail BULUT

.....

Prof. Dr. Cemil HAKYEMEZ

.....

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ATEŐYÜREK

.....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve sayılı kararı ile Merve Demirtaş’ın Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Muhammed Asıf YOLDAŞ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Merve DEMİRTAŞ

FAHREDDİN ER- RÂZÎ'YE GÖRE EHL-İ SÜNNET KAVRAMI

Merve DEMİRTAŞ

ORCID: 0000-0002-5360-8138

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans

Mayıs 2022

ÖZET

Tezimizde Eş'arî kelâmcısı olan Fahreddin er-Râzî'nin, Ehl-i Sünnet kavramına yaklaşımını ortaya çıkarmayı amaçlamaktayız. Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuç şeklinde tertip edilmiştir. Konu, Râzî'nin (ö. 606/1209) yaşadığı döneme ve onun mezhepler tarihi alanındaki çalışmalarına mutabık kalınarak sınırlandırılmıştır.

İlkin, literatürde geniş bir yer tutan Ehl-i Sünnet kavramının muhtevasına kısaca yer verilmiştir. Ardından, Fahreddin er-Râzî'yi daha iyi tanıyabilmek için onun yaşadığı ortamın sosyal-siyasal durumu, gördüğü ilmi tahsili, yazdığı eserleri, yapmış olduğu seyahatleri, devlet adamları ile olan ilişkileri ve katıldığı tartışmaları gibi konular ele alınmıştır.

Tezimizin birinci bölümünde Râzî öncesi Eş'arî gelenekte Ehl-i Sünnet'in durumu, nasıl algılandığı gibi hususlar hakkında inceleme yapılmıştır. Bu bölümde Eş'arî başta olmak üzere Bâkılânî, Bağdâdî, Gazzâlî ve Şehristânî gibi Eş'arî geleneğe mensup müellifler incelemeye tabi tutulmuştur. Söz konusu âlimlerin yaşadıkları dönemin siyasal ve toplumsal arka planına ışık tutularak tarihi bir süreç içerisinde ele alınmıştır. Eş'arî, Bâkılânî, Bağdâdî, Gazzâlî ve Şehristânî'nin Ehl-i Sünnet tanımlaması bir kavram olmaktan ziyade yaşanan dönemin sosyal ve siyasal şartların bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şartların değişkenlik göstermesi bakımından Ehl-i Sünnet düşüncesinde ortak noktalarda buluştukları gibi görüş ayrılıkları yaşadıkları görülmektedir.

İkinci bölümde Râzî'nin Ehl-i Sünnet dışı olarak nitelediği Hâricî, Mu'tezile ve Şiâ fırkaları hakkındaki düşünceleri incelenmiştir. Râzî'nin eserlerinde bu fırkaları isimlendirmesi ve görüşlerine yaklaşımının nasıl olduğu hakkında çalışılmış ve önceki kısımlarda elde edilen verilerle birlikte analiz edilmiştir.

Üçüncü bölümde Râzî'nin Ehl-i Sünnet'e ve diğer mezheplere bakışı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede özellikle yetmiş üç fırka hadisi olarak meşhur olmuş *Fırka-i Naciye* rivayeti incelenmiştir. Bu hadis rivayetini sahih gören Râzî'nin Ehl-i Sünnet olarak kimleri kastettiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Râzî'nin İslam mezheplerini nasıl tasnif ettiğinin ortaya konulması için *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* adlı eseri temel kaynak olarak ele alınmıştır. Ayrıca, bir fırak müellifi olan Râzî'nin *İtikâdât'*ı milel-nihal türü eserler arasındaki yeri ve önemi de tespit edilmek istenmiştir. Bu sayede *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* adlı eserin İslam Mezhepler Tarihi kaynakları içerisindeki yeri belirlenmek istenmiştir. Yine bu bölümde Ehl-i Sünnet'i oluşturan alt gruplarla olan irtibatı da ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Fahreddin er-Râzî, Ehl-i Sünnet, İslam Mezhepleri Tarihi, Fırka-i Naciye

Bilim Kodu: 60404

THE CONCEPT OF AHL AL-SUNNAH ACCORDING TO FAHREDDIN ER-RAZİ

Merve DEMİRTAŞ

ORCID: 0000-0002-5360-8138

HİTİT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

May 2022

ABSTRACT

In our thesis, we aim to reveal the approach of Fahreddin er-Razi, who is an Ash'ari theologian, to the concept of Ahl al-Sunnah. Our study is organized in the form of introduction, three chapters and conclusion. The field of the subject has been narrowed in agreement with the period in which Razi lived (606/1209) and his studies in the field of the history of sects.

The content of the concept of Ahl as-Sunnah, which has a wide place in the literature, is given briefly. In this study, in order to get to know Fahreddin er-Razi better, the social-political situation of the environment he lived in, his scientific education, the works he wrote, the travels he made, his relations with statesmen and the discussions he participated in were discussed.

In the first part of our thesis, the situation of the Ahl al-Sunnah in the Ash'ari tradition before Razi and how it was perceived were examined. In this section, primarily Ash'ari and authors belonging to the Ash'ari tradition such as Bakillani, Baghdadi, Gazzali and Shahrastani were examined. It is discussed in a historical process by shedding light on the political and social background of the period in which these scholars lived. The definition of Ahl al-Sunnah by Ash'ari, Bakillani, Baghdadi, Gazzali and Shahrastani appears as a reflection of the social and political conditions of the period, rather than being a concept. In terms of the variability of these conditions, it is seen that they have differences of opinion as they meet on common points in the thought of Ahl al-Sunnah.

In the second part, Razi's thoughts on Hariji, Mu'tazilah and Shia are examined, which he describes as non-Ahl al-Sunnah. In Razi's works, his naming of these sects and his approach to their views were discussed.

In the third part, we tried to reveal Razi's perspective on Ahl al-Sunnah and sects. In particular, the narration of the firka-i naciye hadith, which became famous as the seventy-three firka hadith, was examined. We aimed to reveal what Razi, who saw this hadith narration authentically, meant by Ahl al-Sunnah. In this context, we have considered Razi's work *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* as the main source in order to reveal how he classified the Islamic sects. It was aimed to determine the place and importance of Razi's *İtikâdât*, a firak author, in milel nihâl type works. In this way, the place of *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* in the historical sources of Islamic sects was tried to be revealed. In addition, in this section, his contact with the sub-groups that make up the Ahl al-Sunnah is discussed.

Key Concepts: Fahreddin er-Razi, Ahl al-Sunnah, History of Islamic Sects, Fırka-i Naciye

Science Code: 60404

TEŞEKKÜR

Konu belirleme ve çalışma sureci boyunca her trl deŐteęi sağlayan bilgi ve tecrübeleriyle yol gösteren kıymeli danıŐman hocam Prof. Dr. Cemil HAKYEMEZ'e çok teşekkür ederim. Ayrıca tezimi okuyarak değerli katkılarını sunan Doç. Dr. Habip DEMİR, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ATEŐYÜREK'e ve ArŐ. Gör. Betül Yurtalan'a teşekkür ederim. Son olarak her zaman yanımda hissettiğim ve desteklerini hiç esirgemeyen sevgili babam Bayram Demirtaş ile annem Fatma Demirtaş'a teşekkür ederim.

Merve DEMİRTAŞ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER	ii
SİMGELER VE KISALTMALAR	iv
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

RAZİ ÖNCESİ EŞ'ARİ GELENEKTE EHL-İ SÜNNET15 TANIMLAMALARI

1.1. Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet Tanımı	15
1.1.1. Siyasi- Toplumsal Arka Plan	16
1.2. Bâkılânî'nin Ehl-i Sünnet Tanımı.....	21
1.2.1. Siyasi- Toplumsal Arka Plan	21
1.2.2. İtikâdî Düşüncesi	22
1.3. Bağdâdî'nin Ehl-i Sünnet Tanımı	24
1.3.1. Siyasi- Toplumsal Arka Plan	24
1.3.2. İtikâdî Düşüncesi	25
1.4. Gazzâlî'nin Ehl-i Sünnet Tanımı	27
1.4.1. Siyasi- Toplumsal Arka Plan	27
1.4.2. İtikâdî Düşüncesi	29
1.5. Şehristânî'nin Ehl-i Sünnet Tanımı	35
1.5.1. Siyasi – Toplumsal Arka plan.....	35
1.5.2. İtikâdî Düşüncesi	37

2. BÖLÜM

RÂZÎ'NİN EHL-İ SÜNNET DIŞI FIRKALARLA İLGİLİ TANIMLAMALARI

2.1. Hâricîler ile İlgili Tanımlamaları.....	41
--	----

	Sayfa
2.1.1. Râzî'nin Hâricîleri İsimlendirmesi.....	41
2.1.2. Hâricîler'in Bazı Görüşlerine Yaklaşımı	42
2.2. Mu'tezile ile İlgili Tanımlamaları	44
2.2.1. Mu'tezile'yi İsimlendirmesi.....	44
2.2.2. Mu'tezile'nin Bazı Görüşlerine Yaklaşımı.....	45
2.3. Şiîlerle İlgili Tanımlamaları.....	46
2.3.1. Râzî'nin Şiîleri İsimlendirmesi.....	47
2.3.2. Şiâ'nın Bazı Görüşlerine Yaklaşımı.....	51
3. BÖLÜM	
RÂZÎ'YE GÖRE EHL-İ SÜNNET	
3.1. Fırka-i Naciye Rivayetine Yaklaşımı	64
3.2. <i>İtikâdât</i> Adlı Eserinde Mezhep Tasnifi	68
3.2.1. <i>İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn</i> Adlı Eserin Önemi	68
3.2.2. Râzî'nin Mezhep Tasnifi.....	70
3.3. Ehl-i Sünneti Oluşturan Alt Gruplarla İlgili Tanımlamalar.....	82
SONUÇ	88
KAYNAKÇA	91
EKLER	99
EK-1. Fahreddin Er- Râzî'nin Vasiyeti	100

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

A.g.e.	Adı Geçen Eser
A.g.m.	Adı Geçen Makale
Bkz.	Bakınız
B.	İbn, Bin
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
H.	Hicri
HÜİFD	Hitit Üniversitesi İlahiyat Dergisi
Hız.	Hazreti
KTÜİF	Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nşr.	Neşreden
Ö.	Ölüm
S.	Sayfa
Sy.	Sayı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Tahk.	Tahkik Eden
T.y	Tarihi Yok
Y.y.	Yayın Yeri Belirli Değil
Y.e.y.	Yayın Evi Yok Ya Da Belirli Değil
Vb.	Ve Benzeri

GİRİŞ

İslam Mezhepleri Tarihi, “mezhep” adıyla ortaya çıkan beşerî oluşumları incelemeyi gaye edinir. Bu çerçevede incelemeye tabi tuttuğu beşerî oluşumları bilimsel yöntemlerle inceler ve veriler ışığında bilgiyi ortaya çıkartır. Cemaat, mezhep gibi dini nitelikli bu tür oluşumların temelinde beşerî bilgi vardır bu sebeple İslam Mezhepleri Tarihi, Kur’an dışındaki her türlü bilginin eleştiri ve tahlile açık olduğu bilincindedir.

Her fikrin ortaya konulurken beslendiği sosyal, siyasal, felsefi vb. çeşitli kaynakları vardır. Bu nedenle bir fikrin veya bir kavramın birden bire ortaya çıkmadığı unutulmamalıdır. Bu süreçte geçmiş hakkında doğru bilgiler ortaya konulabilmesi için “fikir-hadise” irtibatına dikkat edilmelidir. İslam Mezhepleri Tarihi, bilgi ve belgelerin araştırılmasında kullandığı “fikir, olay, zaman ve mekân irtibatı” yöntemi ciddi bir sorun olan kavram, fikir, yer ve zaman kayması gibi sonuçların önüne geçmek için önemlidir.¹ Bu bağlamda Râzî’nin Ehl-i Sünnet kavramına yaklaşımı İslam Mezhepleri Tarihi’nin ortaya koyduğu bilimsel yöntemler kapsamında değerlendirmeyi amaçlamaktayız. Bu doğrultuda Fahreddin er-Râzî’nin Ehl-i Sünnet içerisinde ve Ehl-i Sünnet dışı gördüğü fırkalara yaklaşımı değerlendirecektir.

İslam tarihinde Hz. Peygamber’in vefatıyla birlikte bireysel ve toplumsal birtakım farklılaşmalar ve ayrılıklar yaşanmıştır. Özellikle halife seçimiyle başlayan bu süreçte Hz. Osman’ın şehit edilmesi sonrasında Müslümanlar arasında yaşanan Cemel-Sıffin Savaşları bazı problemleri beraberinde getirmiştir. Müslümanlar büyük günah işleyen kimsenin durumu, hakem olayı gibi meseleler hakkında görüş ayrılıklarına düşmüştür. Yaşanan bu ayrılıklar süreç içerisinde Müslümanların çeşitli gruplara ayrılmasına neden olmuştur. Zamanla Ehl-i Bid’at olarak isimlendirilen kişi veya gruplara karşı Sünnî olarak nitelenen Ehl-i Sünnet kavramı ortaya çıkmıştır. Bu yüzden biz de çalışmamızda Ehl-i Sünnet kavramının tarihsel sürecine yer vermenin bu meselenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Râzî (ö. 606/1209) hakkında günümüze kadar pek çok araştırma yapılmış olup bu çalışmalar günümüzde de devam etmektedir. Ancak bunlar arasında İslam Mezhepleri Tarihi alanında yapılan çalışmaların az olması dikkat çekmektedir. İslamî ilimlerde Fahreddin er-Râzî’nin kelâm, tefsir, fıkıh gibi diğer alanlar içerisindeki konumu daha fazla ön plana çıkmaktadır. Bunun bir sebebi, Râzî’nin kelâm, tefsir, fıkıh, felsefe gibi alanlarda kaleme aldığı eser sayısının fazla olmasıdır. Onu İslam Mezhepler Tarihi açısından önemli kılan ise *İtikâdâtü Fırakı’l-Müslimîn ve’l-Müşrikîn* adlı eseri olmuştur. Râzî bu eseriyle bir fırak müellifi olmakla

¹ Hasan Onat, Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihine Giriş”, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 31-32; Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 396.

beraber İslam mezhepler tarihine kaynaklık etmektedir. Bu özellikleri münasebetiyle *İtikâdât*'ın İslam Mezhepler Tarihi içerisindeki önemi üzerinde durulmuştur.

Râzî'ye göre Ehl-i Sünnet kavramının ne olduğu ortaya konulmak istenirken aslında onun mezhepler tarihi içerisindeki yeri ve önemi üzerinde durulmak istenmiştir. Çalışmamızda Râzî öncesi Eş'arî gelenek içerisinde Eş'arî (ö. 324/ 935-36) başta olmak üzere Bâkılânî (ö. 403/1013), Bağdâdî (429/1037), Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Şehristânî (ö. 548/1153) gibi Eş'arî geleneğe mensup müelliflerin Ehl-i Sünnet yaklaşımı da ele alınmıştır. Hz. Peygamber'den nakledilen *fırka-i naciye*/kurtuluşa eren fırka rivayeti İslam Mezhepler Tarihi açısından ayrıca önem arz etmektedir. Çünkü her fırka kendisinin kurtuluşa eren fırka olduğu iddiasını taşımaktadır. Hatta mezhep tasnifi yaparken bazı müellifler hadis rivayetinde geçen yetmiş üç sayısını referans almıştır. Ayrıca bu hadis rivayetinin Eş'arî gelenek içerisinde de önemli bir yere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Çalışmamızda *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* adlı eser temel kaynak alınarak Râzî'nin Ehl-i Sünnet düşünce yapısının bir nevi yansıması olan mezheplerin tasnifi de incelemeye alınmıştır. Râzî, yaptığı mezhepler tasnifi ile Ehl-i Sünnet dışı fırkaları ele almaktadır. Onun Ehl-i Sünnet dışı olarak nitelediği Hâricî, Mu'tezile ve Şiâ fırkaları hakkındaki düşüncelerine ayrıca yer verilmiştir. Bunlara ilaveten, Râzî'nin yaşadığı dönemin sosyo-politik özellikleri içerisinde diğer fırkalarla olan ilişkileri de ele alınmaya çalışılmıştır. Böylelikle söz konusu mezheplerin o dönem içerisindeki durumları bir nevi ortaya konulmuştur.

Mezhepler ele alınırken meselelere İslam Mezhepleri Tarihi yöntem ve metotlarıyla yaklaşılması önem arz etmektedir. Mezheplerin ortaya çıkışı bir süreç içerisinde incelenmelidir. Mezhepler buldukları ortamın itikâdî-amelî, sosyal, siyasî tüm etkilerini üzerlerinde taşımaktadır. Dinin algılanması, yaşantıya aktarılması çeşitli sebeplerden ötürü insanlar arasında farklı tezahürlere neden olmuştur. Bu tezahürler, mezhepler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tabiatı gereği değişime açık olan insan, yaşadığı toplumu etkilemekte ve çevresinden etkilenmektedir. Beşerin dini algılayış biçimi olarak ortaya çıkan mezhepler, süreç içerisinde gelişime ve değişime uğramakla birlikte toplumu etkileyen başlıca unsurlardan biri haline gelmektedir. Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte Müslümanlar arasında hilafet meselesiyle başlayıp devam eden birtakım ayrılıklar yaşanmaya başlamıştır. Otorite boşluğu vb. sebeplerle ortaya çıkan dini ve siyasi sorunlar karşısında toplum çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bu gruplar, sorunlar hakkında çözüm sunması amacıyla farklı görüşler etrafında kümelenerek mezhepleri oluşturmuştur. İster muhalif ister yakın düşüncelere sahip olsunlar, mezheplerin birbirleriyle olan münasebetleri onların değişim ve gelişim sürecinde etkili

olmuştur. Bir mezhep diğeri tenkit ederken, bir taraftan hem kendisini hem de karşı tarafı inşa etmiştir.²

Mezhepler itikâdî ve amelî bir yapı olarak karşımıza çıkmakla beraber aynı zamanda siyasi oluşumlardır. Bu sebeple mezhepler incelenirken onlarla bağlantılı olaylar, neden-sonuç içerisinde tarihin verileriyle incelenmelidir.³ Sünnî gelenek içerisinde İslam Mezhepleri Tarihine yönelik kaleme alınan eserlerde mezheplerin bir sınıflandırılmaya tabi tutulduğu görülmektedir. Bu sınıflandırma iki başlığa indirildiğinde Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at gibi birbirine zıt kavramlar söz konusu olmaktadır. Ehl-i Bid'at daha çok Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e muhalif olan gruplar için nitelenen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple öncelikle Ehl-i Sünnet kimdir sorusuna cevap aramak gerekmektedir.

Ehl-i Sünnet, sınırları çok net olmayan bir kavramdır. Bunun sebebi Ehl-i Sünnet'in kişiye, zamana, mekâna göre yeni anlamlar kazanmış olmakla birlikte temsil ettiği kişi ve gruplarda anlamsal değişiklikler göstermesidir. Yani Ehl-i Sünnet, yeknesak yapı arz etmeyen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Râzî'nin Ehl-i Sünnet algısını anlamak için genel muhtevayı sınırlandırmak zaruri hale gelmiştir. Bu sebeple Ehl-i Sünnet algısı mezheplere olan bakış açısıyla ortaya konulmak istenmiştir. Kendisinden önce yaşamış Eş'arî, Bâkılânî, Bağdâdî, Gazzâlî ve Şehristânî gibi müelliflerin yaşadığı dönemler incelemeye tabi tutulmuştur. Böylelikle Ehl-i Sünnet kavramı, âlimlerin yaşadığı dönem ve kaleme aldıkları eserleri ışığında Eş'arî gelenek içerisinde kısaca ele alınmıştır.

Asıl konuya başlamadan önce Ehl-i Sünnet kavramının tarihsel sürecine kısaca yer vermenin bu sürecin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Özellikle Râzî öncesi Eş'arî gelenekte bu kavramından yola çıkarak, Râzî'nin Ehl-i Sünnet algısını ortaya koymayı amaçladık. Tezimizde Fahreddin er-Râzî'nin Ehl-i sünnet algısını kelâmî bağlamdan ziyade tarihsel bir süreç içerisinde İslam Mezhepler Tarihi bakış açısıyla tasvir etmeyi amaçladık. Bunun için bu çalışmamızda kelâmî konuları sınırlandırmayı tercih ettik. Bu bakımdan yeri geldiğinde örnek teşkil etmesi için kelâmî konulara da değinilmiştir.

Râzî'nin İslâm düşünce tarihi içerisinde büyük bir etkisi olduğu aşikârdır. Belâğat, usûl-i fıkıh, tefsir, felsefe, kelâm ve tasavvuf vb. alanlarda ciddi katkısı olmuştur. Çok yönlü bir âlim olan Fahreddin er-Râzî'nin bu konularda birçok eseri de mevcuttur. Tezimizde Râzî'nin, İslam mezhepleri tasnifini ele aldığı *İtikâdâtü Fırak'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* adlı eseri temel kaynak teşkil etmiştir. Bu konuda bize yardımcı olacağını düşündüğümüz *el-Muhassâl, Münazarât fi Bilâd-i Maverâünnehr, et-Tefsîrü'l-Kebîr ev Mefâtihu'l-Gayb* ve *er-Riyazü'l-Munîka fî Arâ-i Ehli'l-İlm* adlı eserleri çalışmamızda kaynak olarak başvurulan önemli eserlerdendir. Birinci bölümde söz konusu müelliflerin konuya dair yaklaşımları ele alınırken Eş'arî'nin "*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*", Bağdâdî'nin "*el-Fark beyne'l-firak*", Gazzâlî'nin "*İhyâ-u ulûmi'd-din*",

² Ümit Toru, *Olgu ile Kurgu Arasında Eş'arî Geleneğin Şiîlik Algısı* (Ankara: Astana Yayınları, 2020), 431.

³ Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler", *İslamî İlimlerde Metodoloji/Usûl Sorunu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 458.

“*el-Menhûl min Ta’likati’l-Usûl*”, “*el-Munkız mine’d-dalâl*” ve Şehristânî’nin “*el-Milel ve’n-nihal*” eserleri temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Felsefe ve kelâm ilmini birbirine mezcetmesi sayesinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilen Fahreddin er-Râzî bu yönüyle daha çok felsefî ve kelâmî birikimiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu durum onun Sünnî akideye bakış açısını tam manasıyla ortaya çıkarmayı zorlaştırmaktadır. Birçok ilme vakıf olan Râzî’nin Ehl-i Sünnet kavramına yaklaşımını ortaya koymaya çalışırken bazı hususlarda kapsamı sınırlandırmaya çalıştık. Onun Ehl-i Sünnet dışı olarak nitelendirdiği pek çok fırka bulunmaktadır. Bu fırkaların hepsini ayrı ayrı incelemek konu bütünlüğünü zorlayacağı için Ehl-i Bid’at gördüğü Hâricî, Mu’tezile ve Şîâ fırkalarını incelemeye tabi tutarak bir sınırlandırma yaptık. Râzî, Ehl-i Sünnet dışında zikrettiği Hâricî, Mu’tezile ve Şîâ fırkalarını birçok konuda tenkit etmiştir. Tezimizde Fahreddin er-Râzî’nin bu fırkalarla olan münasebeti ve onlar hakkındaki görüşleri kısaca ele alınmaya çalışılacaktır.

Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat

“Fahreddin er-Râzî’ye Göre Ehl-i Sünnet Kavramı” adlı çalışmamızda, muhtevanın daha iyi anlaşılması adına Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat kavramının oluşumu, hangi zümreye hitaben kullanıldığı noktasında kısa bir izahı gerekli görmekteyiz.

“Sünnet” kavramı sözlükte “*gidiş, izlenen yol, iz, yerleşik örf, adet, peygamber’in uygulaması*”⁴ gibi anlamlara gelmekte olup Ehl-i Sünne ve’l-Cemaa (Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat) ifadesinin eş değerinde kullanılan kısaltılmış şeklidir. Kur’an-ı Kerim’de “*kanun, öncekilerin sünneti ve Allah’ın sünneti (sünnetullah), adaleti*”⁵ gibi anlamlarda da kullanılmaktadır. Hadis terimi olarak sünnet “Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirleri” şeklinde açıklanmaktadır. Ehl-i Sünnet ise Hz. Peygamber’in sünneti ile ashop cemaatinin takip ettikleri yoldan yürüyenlerdir. “Sünnî” kelimesine ise Ehl-i Sünnet’e tabi olanlar için “sağlam ve doğru inancı benimseyenler” şeklinde anlam verilmiştir.

“Cemaat” kelimesi sözlükte toplum, topluluk, çoğunluk, derlemek, birleştirmek, ana bünye, birlik, dinî toplum, hemfikir olmak gibi anlamlara gelmektedir. Bu kavramın, anlaşmak, muhkem kılmak anlamında “icma”, ayrılığa düşmek anlamının zıddı olarak “ictima” veya insanlardan oluşan bir grubu kasteden c-m-a fiilinden türemiş olduğu düşünülmektedir. Cemaat’ın terim anlamı ise “*Ümmetin birliğinin, Müslümanların beraberliğini temsil eden çoğunluğun otoritesi*”⁶ anlamına gelmektedir. Cemaat kavramı, kurtuluşa eren fırka hadis rivayetinde özelde sahabe ve Hz. Peygamber’in yolunda olan kimseleri kastetmektedir. Yine başka hadislerde kurtuluşa eren fırkayı kastettiği gibi Peygamber’in sünnetine sarılan, hak üzere olan veya mescitte namaz kılan kimseler için de cemaat terkibi kullanıldığı

⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994) 525-530

⁵ Bakınız, 17. İsrâ Suresi, 77; 18. Kehf Suresi, 55; 35. Fâtır Suresi, 43; 33. Ahzap Suresi, 38; 48. Fetih Suresi, 23.

⁶ M. S. Hatipoğlu, “Ehl-i Sünnet Üzerine Bir Söyleşi”, *Aylık Dergisi*, I-II (1985): 33.

görülmektedir.⁷ Cemaat kavramına verilen anlamların farklılaşması hangi grubu, kimi ya da kimleri kastettiğini ortaya çıkarmayı zorlaştırmaktadır. Genelde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e, "Rasulullah ve ashabının dini uygulamalarına uyan ve ondan ayrılmayan ilk dönem Müslüman çoğunluğun dini anlama, açıklama ve yaşama biçimi"⁸ şeklinde bir anlam yüklemek mümkündür.

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat tertibi zaman içerisinde bir kavramlaşma süreci geçirmiştir. "Ehlu's-Sünne", "Ehlu's-Sünne ve'l-Cemâ'a", "Sâhibu's-Sünne ve'l-Cemâ'a", "Ehlu'l-Hadîs", "Ehlu'l-Hadîs ve's-Sünne" gibi kavramlar süreç içerisinde birbirinin yerine kullanılmıştır.⁹ Bu bakımdan kavramın kullanımı ve anlamlandırılması konusunda farklılıklar olmuştur. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat kavramını ilk defa nasıl ortaya çıktığı ve kimler için kullanıldığı hususunda birçok rivayet söz konusudur.

Bazı araştırmacılar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife belirlenmesinde ortaya çıkan tartışmalar, Hz. Osman'ın öldürülmesi ve devamında İslam toplumunu etkileyen siyasi ve itikâdî ayrılıkların yaşandığı dönemi temel almışlardır. Böylece Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in başlangıcı ilk siyasi ihtilaflara dayandırılmaktadır. Bir diğer yaklaşıma göre ise İslam toplumunda zuhur eden Ehl-i Bid'at'ın karşısında duran muhafazakâr çoğunluğun genel adı olarak Ehl-i Sünnet kavramı kullanılmaktadır.

Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan siyasi mücadeleler ve bu süreçte pek çok Müslüman'ın ölmesi neticesinde Müslümanlar arasında iman-küfür sınırı, kader, büyük günah işleyenlerin dini durumu gibi konular hakkındaki farklı yaklaşımlar ortaya çıkmış ve bu durum toplumun ayrışmasına sebep olmuştur. İlk dönem Muaviye'nin hilafetini meşru kabul eden Osmaniyeye taraftarları büyük çoğunluğu teşkil ettiği için siyasi anlamda Ehl-i Sünnet'i karşılayan bir kavram olarak kabul edilmiştir.¹⁰ Hâricîler'in büyük günah işleyen kimse için sergilediği sert tavrın karşısında Hz. Ali bu sert davranışa karşı bu kimseyi mümin olarak kabul etmiştir. Ebû Hanîfe, Hz. Ali'nin sergilediği bu tavrından dolayı onu Ehl-i Sünnet'in öncüsü saymıştır.¹¹ *Cemaat* veya *Ehl-i Cemaat* kavramları Cemal ve Siffin Savaşları sonucunda yaşanan fikri, siyasi ayrılıklar, ortaya çıkan Haricîlere karşı genel bir dini yapı olarak isimlendirilmiştir.¹² 1/7. asrın sonlarında Mürcie ve Osmaniyeye Ehl-i Cemaat

⁷ Buhari, "Ezan", 35; Ayrıca Peygamberin mescitte imamla ve topluca namaz kılmayı cemaat kelimesi ile ifade etmektedir. Müslim, Sahih, "Mesacid", 650, 654, 656.

⁸ Sönmez Kutlu, "Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi", *İslam Mezhepleri Tarihi (El Kitabı)*, Ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 340.

⁹ Siddık Korkmaz, "Sınırları Belirlenemeyen Dinî Bir Oluşum: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat", *Marife Dergisi*, yıl 5, sy. 3 (Kış/2005): 379.

¹⁰ Yavuz, "Ehl-i Sünnet", 526

¹¹ Yavuz, "Ehl-i Sünnet", 526

¹² Kutlu, "Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi", 342.

içerisinde yer almıştır.¹³ 1/7. asrın sonlarına doğru itikâdî ve siyasî meselelerde bid'atın karşısında "Sünnet" önem kazanmaya başlamıştır.

Ehl-i Sünnet anlayışının hicrî ikinci asırdan itibaren teşekkül ettiği görülmektedir. İkinci ve üçüncü asırlar Mürcie, Şiâ ve Mu'tezile gibi büyük mezheplerin görüşlerinin sistemleşmeye başladığı dönemdir. Bu dönem içerisinde bu mezheplere mukabil Ehl-i Sünnet şemsiyesi altında yeni fikirler, gruplar oluşmaya başlamıştır. Ehl-i Sünnet ve eşdeğer kavramların üçüncü yüzyıldan itibaren "Müslümanların büyük çoğunluğunu temsil eden zümreler" için yaygın bir şekilde kullanılmaya başladığı görülmektedir.¹⁴ 2./8. Asrın başlarında Şiâ ve Mu'tezile'nin farklılaşmasının yanında 2./8. asrın ortalarında sorunları çözmede akla önem veren Irak Merkezli Ebû Hanîfe öncülüğünde Rey Taraftarları ve bu zümreye karşıt olarak Hicaz Merkezli Hadis Taraftarları grubu çıkmıştır. Rey Taraftarları sorunları çözmede akla önem vermeyi öncelikle Hadis Taraftarları bu fikre muhalefet etmiştir.

İlk dönemde Ehl-i Sünnet, Ashâbu'l-Hadîs'i karşılayan bir kavram olarak karşımıza çıksa da sadece Ashâbu'l-Hadîs'in değil onun dışındaki bazı kimselerin de bu isim altında zikredildiği anlaşılmaktadır.¹⁵ Süreç içerisinde bu kavramın anlam alanı genişlemiş ve çok daha kapsayıcı bir hüviyet kazanmıştır.¹⁶ 2./8. asırdan itibaren Ehl-i Sünnet şemsiyesi altında Rey Taraftarları, Hadis Taraftarları, Küllâbiler, Kalânîsîler, Zahiriler, Eş'arîler ve Mâtürîdîler gibi itikadi ekoller; Hanefi, Mâlikîlik, Şâfîlik ve Hanbelîlik gibi fihhi mezhepler de oluşumlarını tamamlamışlardır.¹⁷ Bu asırda Ehl-i Sünnet kavramının, Ehl-i Bid'at içerisinde sayılan fırkalara mensup olmayanların oluşturduğu çoğunluğu ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir.

Başlangıcından itibaren Ehl-i Bid'at karşıtlığı üzerinden anlam kazanan Ehl-i Sünnet, bir ana yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ehl-i Sünnet'in Ehl-i Bid'at'a olan bu karşıtlığını iyi kavramak gerekmektedir. Çünkü Ehl-i Bid'at'a sergilenen bu karşıt tutum "Ehl-i Sünnet'in ne olduğuna değil, daha ziyade ne olmadığına yönelik kaygılar merkeze alınarak tanımlanmasına"¹⁸ yol açmıştır. Ehl-i Sünnet'in muhalif olarak tanımladığı karşıtları genel olarak Ehl-i Bid'at ismi altında isimlendirilmiştir. Bu ayrışma, İslâm düşüncesinde mezheplerin Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at olmak üzere iki ayrı kutba ayrılmasına sebebiyet vermiştir.¹⁹

¹³ Kutlu, "Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi", 343.

¹⁴ Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri* (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1980), 55.

¹⁵ Kutlu, "Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi", 345-346; Sönmez Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: OTTO, 2017), 48-54

¹⁶ Betül Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi Ve Sünnîliğe Etkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 307.

¹⁷ Kutlu, "Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi", 344.

¹⁸ Mehmet Kalaycı, "Kutuplaşma, Konumlanma ve Ayrışma Zemini Olarak Mezheplerde Tekfir ve Tadhîl Olgusu", *Hayatın Anlamı İman*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 188-190

¹⁹ Mevlüt Özler, *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili: Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010).

Yukarıda anlaşılacağı gibi Ehl-i Sünnet'i tanımak veya tanımlamak çerçeve ne kadar geniş tutulsa da yine yetersiz olacaktır. Bu nedenle hem Ehl-i Sünnet'i hem de karşıtlarını kapsayan tüm mezhepleri kavrayabilmek için tarihi genel bir çerçeve içerisinde ele almak gerekmektedir. Ehl-i Sünnet; Hâricî, Mu'tezile, Şiâ gibi mevcut oluşumlar karşısında duran orta yolu tercih eden pek çok insanı bir çatı altında toplayan bir kavram olmuştur.

Ehl-i Sünnet kavramına anlam verilirken zamansal birtakım sorunlar da yaşanmaktadır. Çünkü bu kavramın kullanıldığı dönem, kullanan kişinin yüklediği anlamlar değişkenlikler arz etmiştir. Bu da Ehl-i Sünnet kavramının kesin sınırlarını belirlemeyi, alanını daraltmayı zorlaştırmaktadır. Kısaca Ehl-i Sünnet kavramı, farklı eğilimleri olmakla birlikte bu ekole mensup fırkaları bir araya toplandığı şemsiye bir kavramdır.²⁰

Ehl-i Sünnet kavramı üzerine kısa bir izahat yapılmıştır. Konunun bütünlüğü açısından Fahreddin er-Râzî'nin hayatı, hocaları ve eserlerine değinmek yerinde olacaktır.

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209)

Tam ismi ve künyesi Ebu Abdillah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn er-Râzî et-Taberistânî'dir. Et-Taberistânî, er-Râzî, Teymî, Kureşî gibi nisbelerle anılmıştır. İbnü'l-Hatib veya İbn Hatibü'r-Rey lakaplarıyla da tanınmasıyla birlikte Fahreddin er-Râzî adıyla meşhur olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti zamanında 543/1149 ya da 544/1150 tarihinde başkent Rey'de doğduğu rivayet edilmektedir. 606/1209 tarihinde Herat'ta vefat etmiştir.²¹ Onun Kerrâmîler tarafından zehirlendiği iddiaları olsa da kesinliği bilinmemektedir. Vefatından sonra bile düşmanları tarafından rahat bırakılmayacağı düşüncesiyle defnedildiği yerin gizli tutulmasını istediği rivayetler arasındadır. Bu iddiaların gerçekliği tartışmalı olsa da onun yaşarken tehdit edildiği kaydedilmektedir. Defnedildiği yer hakkında çeşitli rivayetler bulunmakla beraber onun mezarının Herat'ın Muzdahhan köyü yakınlarında olduğu genel olarak kabul edilen görüştür.²²

Çok sayıda eser kaleme alan Râzî, bazı kitaplarını, Sünnî yöneticilerin desteğini almak için emîr ve hükümdarlara ithaf etmiştir. Siyasette Sünnî politika izleyen Abbâsî hilafetine eserleriyle yardımcı olmak istemiştir. Bu amaçla kelâm ile felsefe ilmini bir araya getirerek sentezlemiştir.²³ İlk dönem Sünnî kelâmcılar, felsefe ve mantığı İslam dışı olarak gördükleri

²⁰ Kutlu, "Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi", 344.

²¹ Süleyman Uludağ, *Fahreddin Râzî: Hayatı; Fikirleri; Eserleri* (Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991), 1-9.

²² Tâcüddin Ebu Nasr Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkâfi Sübkî (ö.771), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Küb*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et- Tanâhî, c. VIII (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabî), 93.

²³ İbrahim Çapak, "Fahreddin Râzî'nin İslâm Mantık Tarihindeki Önemi ve Bazı Mantık Konuları Hakkındaki Görüşleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sy. 23 (2005): 111, erişim 5 Şubat 2022 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4460/61498>.

Râzî üzerinde felsefenin etkisi olmuştur. O bazı konularda felsefî fikirleri benimsemiştir. Ayrıca Râzî'nin kelâm ile felsefeyi bir araya getirmesi kendisinden sonraki İslam kelâmcı ve düşünürlerini etkilemiştir. Râzî'nin *Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî* adlı eseri kelâm-felsefe sentezine bir örnektir. Bilal Taşkın, "Gazzâlî'den Râzî'ye: 6/12. yy.'da Felsefî Kelâm'da Yeni Gelişmeler", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, c.16, sy. 1 (2016), 268-274.

için onu eleştirmişlerdir.²⁴ Hatta Râzî, İslam düşünce tarihinde kelâm ve felsefeyi başarılı bir şekilde sentezleyen ilk filozof olarak kabul edilmektedir. Râzî'yi takip eden Sünnî âlimlerin felsefe ve kelâmı mezcederek ele almaları felsefenin kelâm içerisine hızla yerleşmesinde etkili olmuştur. Bu faaliyetler neticesinde Eş'arîlik, İslam coğrafyasında hızla yayılmaya başlamıştır.²⁵

Fahreddin er-Râzî'nin çok fazla öğrenci yetiştirdiği hatta bu sayının üç yüzü aştığı ifade edilmektedir. Öğrencilerinin İslam coğrafyası üzerinde farklı yerlere dağıldıkları ve gittikleri bölgelerde Râzî'nin düşünce yapısının yayılmasında ve tanınmasında etkin rol oynadıkları söylenebilir. Onun yetiştirdiği öğrencilerinden Kutbüddin el-Mısrî (ö. 618/1221), Zeynüddin el-Keşşî, Şerefeddin el-Herevî, Esîrüddin el-Ebherî (ö. 663/1264), Tâceddin el-Urmevî (ö. 654/1256), Sirâceddin el-Urmevî (ö. 683/1283) ve Şemseddin Hüsrevşâhî (ö. 658/1260) gibi isimler, ünlü âlimler olmuşlardır.²⁶

VII./XIII. asrın ortalarından itibaren telif edilen çeşitli kitaplar, Râzî'nin öğrencileri ve onun takipçileriyle alâkalı bilgiler vermektedir. Râzî'nin kendisinden sonrakilere etkisi olduğunu ve onun izinden giden bir grubun bulunduğunu İbnü'l-İbrî (ö. 1286), İbn Ebî Usaybia, İbn Mutahhar el-Hillî ve İbn Haldûn gibi bazı yazarlar eserlerinde ele almıştır.²⁷ Yine eserlerinde "Râzî'nin öğrencileri ya da takipçileri" şeklinde tabir kullanmışlardır.²⁸ Bazı çalışmalarda rastlanan Râzî ekolü/Râzî mektebi gibi ifadeler Râzî ve sonrası için kullanılsa da bu kullanımlar için yapılan kapsamlı bir çalışma yoktur. Bu ifadelerle ilişkin yapılan çalışmalar Râzî ekolünün sınırlarını belirlemek ve isimleri zikredilen takipçileri arasında ortak ilkeler belirleme konusunda yetersiz kalmışlardır.

Râzî'nin Hocaları ve Eserleri

Râzî'nin (606/1209) ilk hocası babasıdır.²⁹ Eserlerinde babasından bahsederken şeyhim, üstadım ve el-imâmü's-saîd unvanlarını kullanmıştır. Babasının vefatıyla Simnan'a gitmiş,

²⁴ İlk Ehl-i Sünnet âlimleri felsefe ve mantığı Grek (Yunan) ilmi olarak görmekte ve felsefeye olumsuz bakmaktaydılar. Râzî ilk dönemlerde felsefeyi eleştiren Gazzâlî'den etkilenmiştir. Felseyle ilgilenmiş doğrudan Grek ve Müslüman filozofların eserlerinden faydalanmıştır. Râzî, ilerleyen süreçte felsefe ve mantık ilminde hatırı sayılır bir yere ulaşmıştır. İbrahim Çapak, "Fahreddin Râzî'nin İslâm Mantık Tarihindeki Önemi ve Bazı Mantık Konuları Hakkındaki Görüşleri", 125.

²⁵ Felsenin kelamlaştırılması felsefenin kendi bağlamından ayrılarak gerilemesine neden olmuştur. Eş'arî âlimlerinin felsefe ilmine artan ilgisi ve bu yönde verilen eserler Eş'arîliğin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Maturidi mezhebini için aynı etkiden bahsedemeyiz. Detaylı bilgi için Bkz. İbrahim Çapak, "Fahreddin Râzî'nin İslâm Mantık Tarihindeki Önemi ve Bazı Mantık Konuları Hakkındaki Görüşleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 112; Râzî ve diğer Eş'arî âlimlerin felsefe ve kelam alanındaki çalışmaları Eş'arîliği önemli bir yere taşımıştır. Detaylı bkz. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik ve Maturidilik ilişkisi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017)*, 271,340 vd.

²⁶ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, c. 12 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 89.

²⁷ Müstakim Arıcı, "İslâm Düşüncesinde Fahreddin er-Râzî Ekolü", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, Ed. Ömer Türker ve Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 170.

²⁸ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel* (Beirut: Matbaatü'l-Katolikiyye, 1890) s. 445; Abdurrahman İbn Haldûn, *Mukaddime*, nşr. Abdüsselâm eş-Şeddâdî, III (Dârülbeyzâ: Beytül-fünûn ve'l-ulûm ve'l-âdâb, 2005), 35.

²⁹ Babası Begavinin yanında yetişmiş bir Şafi fakihidir. O kelam ilmine dair yazdığı *Gayetü'l-merâm* adlı eseri ile tanınmaktadır. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, c. 12 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,

kelâm ve fıkıh derslerini Şâfiî âlimi Kemaleddin es-Simnan'dan (ö. 575/1179)³⁰ almaya başlamıştır. Tekrar Rey'e dönen Râzî, felsefe ve kelâm alanında öğrenimini Mecdüddîn el-Cîlî'den³¹ almıştır. Felsefede döneminin üstadı kabul edilmekte olan el-Cîlî'den Antikçağ Yunan felsefesini öğrenmiştir. Merâğa'ya birlikte gittiği Cîlî'den eğitim almaya devam etmiştir.³² Merâğa'da iken İshrâkî filozof Şehâbeddin es-Sühreverdî'yle (ö. 587/1191) tanıştıkları ve aralarında tartışma yaşadıkları rivayet edilmektedir. Sühreverdî'nin *et-Telvîhât*'ını onun vefatından sonra okuyan Râzî eseri takdir etmiştir.³³ et-Tabersî'den (548/1127)³⁴ de ders almıştır. Bazı kaynaklarda yer alan Mahmûd el-Hımmîsî ve Muhammed b. Ahmed et-Tabesî'den (ö. 482/1098) ders aldığı yönündeki bilgiler ise geçersizdir.³⁵

Râzî, İbn Sînâ'nın eserlerini okumuş hatta bazılarını ezberlemiştir. Kelâma dair Cüveynî'nin (478/1085) *eş-Şâmil*'ini, Ebu'l-Huseyn el-Basrî'nin (436/1044) *el-Mu'temed fî uşûli'l-fıkh*'ını, fıkıh usulüne dair Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'sını ezberlediği kaydedilmiştir.³⁶

Râzî, *Tahsîlü'l-hak* ile *er-Riyâzü'l-mûnika* adlı eserlerinde usul ve furu ilimlerindeki üstadlarını zikretmiştir.³⁷ Ancak ilim öğrendiği tüm hocalarına dair net bir veri bulunmamaktadır. Arapça bilgisi, tıp, vb. ilimleri nasıl öğrendiği bilinmemekle beraber birikimini kendi çabalarıyla elde ettiği zikredilmektedir. Tıp, matematik, kelâm, tefsir, fıkıh usulü, Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, gibi birçok ilme vakıf olmuş ve bu ilimlere dair eserler vermiştir. Güçlü zekâsı, etkileyici hitabetiyle bilinen Râzî, pek çok ilimle meşgul olmasından dolayı çok yönlü bir âlim olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun bu yönü "allâme" unvanıyla da anılmasında etkili olmuştur.³⁸

Râzî'nin eserleri şunlardır:

Râzî'nin çok yönlü bir âlim olması onun birçok alanda eser vermesinde etkili olmuştur. Bu sebeple eserler kategorize edilerek sadece isimleri zikredilmiştir.³⁹ Gerekli yerlerde isnat

1995), 89. Yine Ehl-i Sünnet bahsinde hocası olarak babasından da bahsetmekle beraber onu doğru yolu bulduğum ışık, istifade ettiğim deniz gibi sözlerle övmektedir. Râzî, *er Riyâzu'l-Mûnika*, 137.

³⁰ Gazzâlî'nin (ö. 555/1111) öğrencisi Muhammed b. Yahyâ en-Nişâbûrî'nin (ö. 549/1154-55) öğrencisidir. Eşref Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*, editör Ömer Türker - Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 47.

³¹ Tam adı, Mecdüddin Ebü'l-Fazl Yûsuf b. Nasîr el-Cîlî'dir.

³² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Küb*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et- Tanâhî, c. VIII (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî), 86.

³³ Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 47.

³⁴ *el-Hâiz fî ilmi'r-ruhânî* adlı eserin sahibidir. Salahuddin Halîl Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa, IV (Bejrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 249.

³⁵ Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 48.

³⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Küb*, VIII, 86. Süleyman Uludağ, *Fahreddin Râzî: Hayatı; Fikirleri; Eserleri*, 4.

³⁷ Detaylı bkz, Eşref Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 46.

³⁸ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, 89.

³⁹ Fahreddin er- Râzî'nin eserleri ile ilgili fazlaca çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmamızda sadece isim olarak zikredilmiş olup ayrıca burada detaylı bir şekilde yer verilmesine gerek görülmemiştir. Bu çalışmada Râzî'nin eserlerini taktim ederken Süleyman Uludağ'ın kitabı ve TDV İslam Ansiklopesi temel kaynak teşkil etmiştir. Bazı eserleri hakkında detaylı bilgi için bakınız. Muhammed Salih ez-Zerkân, *Fahreddin er-Râzî ve Ârâuhû'l-Kelâmîyye*

edilen eserleri hakkında bilgi verilmesi tercih edilmiştir. Ayrıca onun çok sayıda eser yazdığı hatta eserlerinin iki yüzü aştığı rivayet edilse de bunların hepsinin ona ait olmadığı tespit edilmiştir.

Kelâm alanındaki eserleri:

En çok kelâm alanında eser veren Râzî, kelâm ilmini bütün ilimlerin en şerefli olarak görmüştür. Kelâm ilmine verdiği değerden ötürü tefsir eserinde ayrıca bu bahse de yer vermiştir. Kelâm ilmini öğrenmenin gerekli olmasını açıklarken “*Kelâm ilmini tahsil etmenin vacip olduğunu beyan hususundadır; buna akli ve nakli deliller delalet etmektedir*”⁴⁰ şeklinde açıklamalarına devam etmiştir. Kelâm ilminin önemini anlatırken peygamber mesleği olarak gördüğünü söylemektedir.⁴¹ Râzî'nin kelâm alanında kaleme aldığı eserleri şunlardır:

1. *el-Muhassâl*. 2. *el-Metâlibü'l-âliye*. 3. *Kitâbü'l-Erba'în fî uşûli'd-dîn*. 4. *Esâsü't-takdîs*: İbrahim Coşkun tarafından *Allah'ın Aşkınılığı* ismi ile Türkçeye tercüme edilmiştir. 5. *el-Me'âlim*. 6. *Levâmi'u'l-beyyinât*. 7. *İşmetü'l-enbiyâ*. 8. *Nihâyetü'l-ukûl*. 9. *el-Mesâ'ilü'l-ğamsûn fî uşûli'd-dîn (fî 'ilmi'l-keâm)*. 10. *İ'tikâdâtü fırâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. 11. *Münâzarât*. 12. *Halqu'l-ğur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*. 13. *en-Nübüvvât ve mâ yete'alleku bihâ*. 14. *Münâzara fî'r-red 'ale'n-naşârâ*. 15. *el-Halk ve'l-baş*. 16. *el-Kazâ' ve'l-kader*. 17. *Me'tâli'u'l-îmân*. 18. *Şerhu'r-rubâ'iyât fî işbâti vâcibi'l-vücûd*. 19. *HUDÜŞÜ'L-ÂLEM*. 20. *Zâd-ı Me'âd*. 21. *Kitâbü'l-Îmân*.

Ahlak, felsefe ve mantık alanındaki eserleri:

Râzî, filozofların Ehl-i Sünnet inancına zarar verdiğini düşündüğü için onlara muhalif eserler yazmıştır. Felsefeyle uğraşanların Ehl-i Sünnet çizgisinden çıktığı düşüncesini tenkit etmek için *Nihâyatü'l-ukûl*, *Mebâhisü'l-meşrikiyye*, *Mulahhas*, *Şerhü'l-İşârât* gibi eserleri kaleme almıştır.⁴² Felsefecilere karşı mücadelesinde başarılı olmak amacıyla felsefe öğrenmiştir. Felsefeyi eleştirirken bazı noktalarda felsefeden yararlanmış ve benimsediği felsefî fikirler de olmuştur. Râzî, Ehl-i Sünnet inancını anlatmak ve savunmak için kelâm ve felsefenin yanı sıra tasavvuftan da yararlanmış. Bu konuda el- Gazzâlî'den etkilenmiştir. Bu alandaki eserleri ise şunlardır:

1. *el-Mebâhişü'l-Meşrikiyye*. 2. *el-Mülaḥḥaş fî'l-ḥikme ve'l-mantık*. 3. *Ecvibetü mesâili'l-mesûdî*. 4. *el-Ahlak*. 5. *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*. 6. *Lübâbü'l-İşârât*. 7. *Aksâmü'l-lezzât*. 8. *Ta'cizü'l-felâsife*. 9. *Risâle fî ziyâreti'l-kubûr*. 10. *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât (libni Sînâ)*. 11. *Şerhu*

ve'l-Felsefiyye (Kâhire: Dâru'l-fikr, 1963); Süleyman Uludağ, *Fahreddin Râzî: Hayatı; Fikirleri; Eserleri* (Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991); Eşref Altaş, “Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*, Ed. Ömer Türker-Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 91-164; Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, *DİA*, 93-94.

⁴⁰ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr ev Mefâtihu'l Gayb*, (Beyrut: 1411). trc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru, c. II (Ankara: Akçağ Yayınları, t.y.) 87-90. erişim tarihi: 15 Ocak 2022, <https://canadadotnet.files.wordpress.com/2020/04/fahreddin-razi604-hicri-mefatih-el-gayb.pdf>.

⁴¹ Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr ev Mefâtihu'l Gayb*, II, 90-98

⁴² Bilal Taşkın, “Gazzâlî'den Râzî'ye: 6/12. yy.'da Felsefî Kelâmda Yeni Gelişmeler”, 260.

Uyûnü'l-hikme (libni Sînâ) 12. *Mebâhisü'l-vücûd ve'l-adem*. 13. *Şerhu 'Uyûni'l-hikme*. 14. *el-Âyâtü'l-beyyinât fi'l-mantîk (Sağîr- Kebir)* 15. *en-Nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvâhumâ*. 16. *el-Hüdâ (fi'l-felsefe)*. 17. *el-Mantîku'l-kebîr*.

Tefsire dair eserleri:

1. *Mefâtîhu'l-ğayb. et-Tefsîrû'l-kebîr* diye de bilinir. Râzî'nin tefsire dair en önemli eseri olup otuz iki cilt halinde yayımlanmıştır. 2. *Esrârü'l-Ķur'ân*. 3. *Mefâtîhu'l-'ulûm*. 4. *Esrârü't-tenzîl ve envârü't-te'vîl*. 5. *Acâ'ibü'l-Ķur'ân*.

Fıkıh ve usûl-i fıkıha dair eserleri:

1. *el-Maḥşûl*. 2. *el-Müntehab fi uşûli'l-fıkh*. 3. *el-Burhânü'l-Bahâ'iyye*. 4. *el-Kâşif 'an uşûli'd-delâ'il*.

Tıp, astronomi ve matematiğe dair eserleri:

1. *Câmi'u'l-'ulûm*. 2. *Şerhu'l-Ķanûn*. 3. *et-Tıbbü'l-kebîr*. 4. *er-Ravzü'l-'arîz fi 'ilâci'l-marîz*. 5. *et-Teşrih mine'r-res ile'l-halk*. 6. *el-Eşribe*. 7. *el-Aḥkâmü'l-Alâ'iyye fi'l-aḥkâmi's-semâviyye*. 8. *es-Sırrü'l-mektûm fi muhâtabeti's-şems ve'l-kamer ve'n-nücûm* (es-Sırrü'l-mektûm fi ilmi't-talâsım ve'n-nücûm) (Haydarâbâd, ts.). Eserin Râzî'ye aidiyeti tartışmalıdır. 9. *er-Riyâzü'l-mûniķa*. 10. *Risâle fi 'ilmi'l-hey'e*. 11. *Hadd'ıku'l-envâr fi haka'iki'l-esrâr*. 12. *Risâle fi 'ilmi'l-firâse*.

Arap dili ve edebiyatına dair eserleri:

1. *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz*. 2. *Şerhu Neḥci'l-belâĝa*. 3. *el-Muḥarrer fi'n-naḥv*. 4. *Şerhu Saḳṭı'z-zend*. 5. *Muḥaşşal fi şerhi'l-Mufaşşal*.

Biyografiye dair eserleri:

1. *Menâkıbü'l-İmâmi's-Şâfi'î*. 2. *eş-Şeceretü'l-mübâreke fi'l-ensâbi't-Ṭâlibiyye*. 3. *Fezâ'ilü'l-aşḫâb*

Yaşadığı Dönem ve Siyasi İlişkileri:

Râzî, Abbâsî hilâfetinin gücünün zayıfladığı ve sosyal, siyasi olayların oldukça hızlı cereyan ettiği bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde kelâmcılar ve filozoflar arasında fikir çatışmaları olmakta, Şiî-Bâtınî inancı etkisini sürdürmekte, idareciler arasında güç savaşları yaşanmaktaydı. Haçlılara karşı girilen mücadeleler ve mezhepler arasında giderek artan çatışmalar gibi ortaya çıkan sorunlar toplumu ayrıştırmakta ve çeşitli grupların ayaklanmalarına alt yapı oluşturmaktaydı. Ayrıca bu zaman dilimi, savaşların ve ayaklanmaların yanı sıra kuraklık, deprem gibi doğal olayların sebep olduğu toplumsal buhranın yaşandığı bir dönemdir.

Râzî, gençlik ve öğrencilik yıllarını Sünnî politikayı benimseyen Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetinde geçirmiştir. Bu dönemde Şâfiîler ile Hanefîler arasında gerilim ve çekişmeler gittikçe artmaktaydı. Fahreddin er-Râzî Sünnî ve Şiî âlimler arasındaki münazaralarda

devletin Sünnî politikasına uygun olarak tartışmalarda bulunmuştur.⁴³ Bu mücadelelerine karşın zaman zaman Râzî, hasımları tarafından Şîî bir âlim gibi gösterilmeye çalışılmıştır.⁴⁴ Hanbelîler ile karşı karşıya gelmesinden ötürü çeşitli iftiralarla karşılaşmıştır.⁴⁵

Râzî, her fırsatta Ehl-i Sünnet savunucusu olduğunu ve bu konuda büyük çaba gösterdiğini zikretmiştir. Buna rağmen ortalıkta onun Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ten olmadığı yönünde haberler yayılmıştır. Râzî, "Düşmanlar ve kiskanç kişiler durmadan bize ve dinimize saldırmakta ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebi üzerine olmadığımızı inanmaktadırlar. Bilen bilir ki benim ve seleflerimin mezhebi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinden başkası değildir"⁴⁶ sözleriyle safını mükerreren ifade etmeye çalışmıştır.

Râzî, Irak Selçuklularının zayıflamasıyla birlikte Mu'tezile-Hanefî mezhebini destekleyen Hârizm bölgesine gitmiştir.⁴⁷ Hârizm'de yaşadığı dönemde Mu'tezile'ye karşı kanıt ve deliller geliştirme imkânı bulmuştur. Bununla birlikte Şâfiî usulcüsü ve Eş'arî âlimi olan Râzî'nin, bağlı olduğu mezhebin bazı fikirlerinden farklı olarak Mu'tezilî görüşleri benimsediği de olmuştur.⁴⁸ Kullandığı delillerde Mu'tezile etkisinin görülmesinin nedeni Hârizm'de yaşadığı dönemle irtibatlandırılır. Ancak Hârizm'de Mu'tezilîler ile kaza-kader, hayır-şer, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı gibi konularda girdiği münazara ve tartışmalarda galip gelmesi ve Mu'tezile aleyhine başlattığı çalışmalarından ötürü Hârizm'de kalmasına izin verilmemiştir.⁴⁹ Onun Rey'e döndüğü sonrasında Buhara'ya gittiği düşünülmektedir. Râzî, ortaya koyduğu delillerle halkın Mu'tezile mezhebinden uzaklaşmasını hedeflemiş ve bu deliller yoluyla Eş'arî mezhebinin haklılığını ispatlamaya çalışmıştır.⁵⁰

⁴³ Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 45-51.

⁴⁴ İbn Hacer onun Şîâ mensubu olduğunu söylemiştir. Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 90. Râzî, Sünnî iancı yaymak ve Şîâ'ya karşı yürüttüğü faaliyetlerinde bulunuyordu. Konuşmalarında onlara lanet okumasından ötürü susturulmak istenmiş ve Alamut fedaisi tarafından canı ile tehdit edilmiştir. Bunun üzerine İsmâîlîlere kötü sözler sarf etmeyi bırakmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 66-67; İbrahim Çapak, "Fahreddin Râzî'nin İslâm Mantık Tarihindeki Önemi ve Bazı Mantık Konuları Hakkındaki Görüşleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 112.

⁴⁵ Selâhaddin Halîl b. Aybek Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa, IV (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2000), 176.

⁴⁶ Râzî, "İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn", tah. Muhammed El-Mu'tasım Billah el-Bağdadi (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabî, 1986) 129-130.

⁴⁷ Râzî'nin Hârizm'e ne zaman gittiği hakkında net bir tarih bilinmemektedir. Buna rağmen onun hayatının erken dönemlerinde Hârizm'e gittiği rivayetler arasında nakledilmektedir. Bu konuda Necîb Mâyil-i Herevî, Râzî'nin 572 (1176) yılında Hârizm'e gitmiş olduğuna dair bilgi vermektedir. Mâyil-i Herevî'nin rivayetinde verilen tarih kesin olmamakla beraber bazı biyografilerde Râzî'nin 576/1180 yılından itibaren Hârizm ülkesinde olduğu bildirilmektedir. Bu bilgiler ışığında onun Hârizm ziyareti 580/1184 yılından daha önce gerçekleştiği düşünülmektedir. Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 57- 59.

⁴⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 90.

⁴⁹ Hârizmşahlar, Mu'tezilî-Hanefî mezhebini benimseyen bir politika benimsemiştir. Râzî'yi Hârizm'den Sultan Tekiş göndermiştir. Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, VI (Beyrût: Dâru Sâdır, t.y.), 250; Sübkî, *Tabakât*, VIII, 86; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 186.

⁵⁰ Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 63.

Râzî'nin Buhara'ya gitmek için çıktığı yolda, Semerkant'a geçtiği ve orada kaldığı zaman zarfında büyük bir saygınlığa ve şöhrete nail olduğu bilinmektedir. Râzî'nin bu şöhreti kendi yaşadığı bölgeyle sınırlı kalmayarak Bağdat, Şam ve Mısır'a kadar ulaşmıştır. Onun ilmi ve yazmış olduğu eserlerinden faydalanmak amacıyla birçok kişi onun ziyaretine gelmiştir.⁵¹ İbnü'l-Kiftî'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır ki Râzî Buhara'da bulunduğu zamanda istediği desteği bulamamıştır.⁵²

Maverâünnehir bölgesini terk edip tekrar Rey ya da Horasan'a gittiği yönünde iki rivayet vardır. Rey'de İsmâîlîler ile yoğun bir mücadele içerisine giren Râzî, Bâtınî-İsmâîlîleri eleştirmiş ve onların mühlit olduğunu ileri sürmüş ve onlara beddua, lanet okumuştur. Daha sonrasında Kerrâmî inanca mensup olan Gurlular'ın hâkimiyetine giren Râzî, hayatının bir bölümünü Herat'ta geçirmiştir. 590'lı yılların ilk yarısında Emîr Bahâeddin Sâm b. Muhammed b. Mes'ûd b. Hüseyin'in (saltanat: 588-602/1192-1206) daveti üzerine Gurlular saltanatı altındaki Bâmiyân'a yerleşmiştir.⁵³ Emîr Bahâeddin'nin ilme, âlimlere verdiği değer ve iyi ilişkilerinden ötürü *Levâmiu'l-beyyinât fi şerhi esmâillâhi'l-hüsnâ, el-Berâhînü'l-bahâiyye ve Ziyâretü'l-kubûr* adlı risâlelerinde görüşlerinin yanı sıra onun ilme olan alâkasından takdir ve övgüyle bahsetmiştir.⁵⁴

Gurlular, Hârizmşahlar'a karşı Abbasi hilafetiyle beraber hareket etmiştir. Bu süreçte politik sebepler ve Şâfiî fakih Muhammed b. Mahmûd Merverrûzî'nin (ö. 599/1203) tesiriyle Gurlu Sultanı Gıyâseddin Muhammed'in Eş'arî-Şâfiî mezhebine geçmesinde etkili olmuştur.⁵⁵ Kerrâmî inancı terk eden Sultan Gıyâseddin, Kerrâmîler'e karşı Şâfiî âlimler için Horosan'da medreseler ve mescitler yaptırmıştır.

Râzî, Sultan Gıyâseddin'in Sünnî faaliyetleri destekleyici çalışmalarda bulunması için kendisini Herat'a davetiyle Bâmiyân'dan ayrılmıştır. Burada Gur Sultanı Gıyâseddin Muhammed'in, Sünnî politikasını destekmiş ve bu yönde çalışmalarda bulunmuştur. Râzî, Sünnî politikayı desteklemek için gittiği Fîrûzküh'ta Kerrâmî âlim Kadî Mecdüddin Abdülmecîd b. Ömer hakkında hakaret içeren sözler söylemesi üzerine büyük tepki toplamış ve tekrar Herat'a dönmüştür.⁵⁶

Yaşanan bu olay sonucu onun Aristo, İbn Sînâ ve Fârâbî gibi filozofların yoluna girip Hz. Peygamber'in yolunu bıraktığı telakkisi yayılmaya çalışılmıştır. Bu olay Fîrûzküh fitnesi (el-

⁵¹ Sübki, *Tabakât*, VIII, 86; İhsan Kahveci, *Fahredden Er-Râzî'nin "Mefâtîhu'l-Gayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l Kur'ân* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 4-13.

⁵² Detaylı bilgi için Bkz. Ebü'l-Hasan Cemâleddin İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, nşr. Julius Lippert, (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903), 291.

⁵³ Altaş, "Fahredden er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 71.

⁵⁴ Altaş, "Fahredden er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 71.

⁵⁵ Altaş, "Fahredden er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 70.

⁵⁶ Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. Muhammed Yûsuf ed-Dekâk, X (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l İlmîyye, 2003), 262.

fitnetü bi-Fîrûzkuh) adıyla anılmaktadır.⁵⁷ Râzî, Herat'a döndükten sonra Sultan Gıyâseddin'in kendisi için yaptırmış olduğu medresede çok sayıda öğrenciye hocalık yapmıştır. Burada uzun yıllar kalmış önemli sayıda mülk edinmiştir. Ehl-i Sünnet akidesini savunmak için mücadele eden Râzî, Herat'ta "şeyhülislam" olarak anılmıştır.⁵⁸ Bir Eş'arî mütekellimi olarak Eş'arîler arasında kendisinden "imam" ismiyle de bahsedilmiştir.⁵⁹ Râzî de her fırsatta "Bizim şeyhimiz, Allah ondan razı olsun" sözleriyle Eş'arî'ye (ö. 324/ 935-36) olan bağlılığını ifade etmiştir.⁶⁰

Râzî, yukarıda ifade edildiği gibi yaptığı seyahatlerde ilk olarak Buhara'ya, sonra Semerkant, Hucend, Benâkit, Gazne ve Hint beldelerine gittiğini belirtmektedir.⁶¹ Bu ilmî seyahatlerinin üne kavuşmasında etkisi büyüktür. İbn Rüşd el-Hafid, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Abdülkadir-i Geylani, İzzeddin b. Abdüsselam gibi meşhur âlimlerle aynı çağda yaşamıştır. el-Kıfî (ö. 646/1248) onu, hikmet, usul, kelâm, fıkıh gibi ilimlerde önceki âlimleri eskilerden daha başarılı gördüğü için zamanının en faziletli kişileri arasında zikretmektedir. İbn Haldun (ö. 808/1406) ise, "Mantık ve münazara ilmini en iyi işleyen kişinin Râzî olduğunu" söylemiştir.⁶² Râzî'yi hicri VI. asrın müceddidi olarak değerlendirirken onun mantık ve tartışmalardaki üstünlüğünü vurgulamıştır. Ona göre bu ilimleri en iyi yapan Râzî'dir.⁶³

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Altaş, "Fahredden Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 71-72.

⁵⁸ Sübkî, Tabakât, VIII, 86.

⁵⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahredden er-Râzî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XII (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 89.

⁶⁰ Bilal Taşkın, "Gazzâlî'den Râzî'ye: 6/12. yy.'da Felsefî Kelâmda Yeni Gelişmeler", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, c.16, sy. 1 (2016), 260.

⁶¹ Râzî, *Münâzarât*, tahk. Fathullah Hulayf (Beyrut: Darü'lmeşrik t.y.), 7.

⁶² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II (Ankara: DİB Yayınları, 1998), 240.

⁶³ İbrahim Çapak, "Fahredden Râzî'nin İslâm Mantık Tarihindeki Önemi ve Bazı Mantık Konuları Hakkındaki Görüşleri", 114-115.

1. BÖLÜM

RAZİ ÖNCESİ EŞ'ARİ GELENEKTE EHL-İ SÜNNET TANIMLAMALARI

İslam dünyasında ortaya çıkan her dini oluşum kendisini hakiki manada kurtuluşa eren fırka olarak tanıtmaya gayreti içerisinde girmiştir. Bundan dolayı Ehl-i Sünnet kavramının açıklanmasında ve kimleri kastettiği konusunda pek çok fikir ortaya çıkmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi, bazı sebeplerden ötürü Ehl-i Sünnet kavramı; sınırları belirlemeyen, kişilere, zamana ve konuma göre anlamı değişiklik gösteren bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bölümde Şafî-Eş'arî mezhebine mensup olan Râzî'nin düşünce dünyasının daha iyi anlaşılabilmesi için Eş'arî gelenek içerisinde, Ehl-i Sünnet kavramının nasıl algılandığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Râzî'ye kadar olan süreçte Eş'arî gelenek içerisinde pek çok isim olduğu için bu konuyu sınırlandırmak elzem olmuştur. Bu sebeple Râzî öncesi Eş'arî gelenek içerisinde Eş'arî (ö. 324/ 935-36), Bâkılânî (ö. 403/1013), Bağdâdî (ö. 429/1037), Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Şehristânî (ö. 548/1153) gibi Eş'arî geleneğe mensup müelliflerin Ehl-i Sünnet yaklaşımı ele alınmıştır. Eş'arîlik içerisinde önemli bir konumda yer alan bu isimler etrafında bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda ilk olarak Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'ye değinmek yerinde olacaktır.

1.1. Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet Tanımı

Ehl-i Sünnet düşünce yapısına ve şekillenmesine katkı sunan Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36), Ehl-i Sünnet'in yaygın kollarından biri olan Eş'arî'ye mezhebinin kurucusu olarak nitelendirilmiştir. Eş'arî'nin fikirleri ve ortaya koyduğu temel düşünceleriyle şekillenen Eş'arîlik mezhebi, İslam düşüncesinde ve takipçileri açısından etkili bir fırka olmuştur.

Eş'arî, İslamî ilimlerle yakından ilgilenmiş ve çalışmalarda bulunmuştur. Asıl şöhretini ise kelâm ve itikadi mezhepler alanında yaptığı çalışmalarla kazanmıştır. Ehl-i Sünnet akidesinin gelişip yayılmasına olan önemli katkılarından dolayı "*Nasırüddin*"⁶⁴ lakabıyla anılmıştır. Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet düşüncesini tespit edebilmek ve anlamak için geçirdiği önemli fikrî merhaleleri incelemek gerekir.

Eş'arî, yaklaşık kırk yaşına kadar Mu'tezilî görüşleri savunmuş, bu mezhebe mensupken çok sayıda eser kaleme almıştır. Hayatında bir dönüm noktası yaşayarak Mutezile'den ayrılmıştır. Ehl-i Sünnet akidesini savunmaya başlamış ve Hadis Taraftarlarına katılmıştır.⁶⁵ Kaynaklar Eş'arî'nin hayatındaki bu önemli olayı birçok sebebe bağlasa da Selef yolunu tercih etmesinin

⁶⁴ İrfan Abdülhamid, "Eş'ari, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XI (İstanbul: TDV, 1995), 444.

⁶⁵ Abdülhamid, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *DİA*, XI, 444.

nedeni tam olarak bilinmemektedir. Onun Ehl-i Sünnet akaidi safına geçmesi kelâm tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur.⁶⁶

Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra vefatına kadar Ehl-i Sünnet yolunu takip etmiştir. Buna binaen Eş'arî, akılla savunulan kelâmî meseleleri nassa uyararak ele almıştır. Yani akli kullanırken nassdan destek almıştır. Eş'arî çok sayıda eser yazmış fakat sadece bir kaç günümüze ulaşabilmiştir. Ehl-i Sünnet konusundaki fikirlerinin tespitinde öncelikle İslam mezhepleri tarihine yönelik kaleme aldığı *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* eserine başvurulacaktır.

Konunun bütünlüğü açısından Eş'arî'nin kelâmî konulardaki yaklaşımına çok fazla değinmeden onun yaşadığı dönem içerisinde sosyal, politik vb. olayların ışığında tarihi süreç içerisinde Ehl-i Sünnet algısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.1.1. Siyasi- Toplumsal Arka Plan

Eş'arî, Abbasilerin hüküm sürdüğü bu dönemde önemli merkezlerden olan Basra ve Bağdat'ta ömrünü geçirmiştir. Özellikle Eş'arî'nin düşünce yapısı üzerinde etkili olan⁶⁷ Basra, siyasi ve toplumsal hayatı oldukça yoğun ve bir o kadar da ilmî ve kültürel açıdan hareketli bir şehir olmuştur.⁶⁸

Dönemin siyasi ve sosyal olayları Eş'arî'yi de oldukça etkilemiştir. Bu dönemin siyasi durumuna kısaca değinmek gerekirse; Abbâsî Halifesi Mütevekkil (ö. 247/861) ile birlikte Felsefe, Kelâm ve Mu'tezilî fikirler yasaklanmıştır.⁶⁹ Öncesinde yaşanan Halku'l-Kur'an meselesi ve Mihne olaylarının ardından Mütevekkil ile birlikte değişen politika onun halefleri tarafından da devam ettirilmiştir. Böylelikle Ashâbu'l-Hadîs'in lehine olan bir devir başlamış ve Mu'tezile ise hilafet üzerindeki etkisini kaybetmiştir.

Özellikle Mihne olayıyla birlikte Ehl-i Sünnet kavramı daha çok Ahmed b. Hanbel etrafında şekillenmiştir. Öyle ki Ahmed b. Hanbel'in kazandığı bu konum toplumu etkilemiş, insanlar arasında ona uymayan veya muhalefet edenler bid'atçı veya Ehl-i Bid'â sayılmıştır.⁷⁰ Eş'arî'nin, Ahmed b. Hanbel taraftarları arasına geçme nedenleri arasında Ahmed b. Hanbel'in toplumda kazandığı konumun etkisi olduğu söylenebilir. Yine daha önce yaşamış hadis imamlarından olan Şâfiî, İmam Mâlik gibi önde gelen müçtehitler yerine Ahmed b. Hanbel'i benimsemesi de bu duruma bağlanabilir.

⁶⁶ O dönem Selef ve Ehl-i Sünnet kavramları özellikle Ahmed b. Hanbel ile diğer hadis âlimleri etrafında şekillendiği görülmektedir. Abdülhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI, 445.

⁶⁷ Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik* (Ankara: Anadolu Yayınları, 2019), 18.

⁶⁸ Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik*, 18.

⁶⁹ Mehmet Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci-el-Eş'arî Dönemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 35.

⁷⁰ Mehmet Keskin, "İmam Eş'arî' Ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4-5 (2016): 9.

Bağdat'a Gidişi ve Oradaki Faaliyetleri

Eş'arî 300/900'lü yıllarda Bağdat'a giderek ilmî faaliyetlerine orada devam etmiştir. Bağdat içerisinde Sünnî kesimi kısmen Mâlikîler, Şâfiîler ve Hanbelîler oluşturmaktaydı.⁷¹ Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet'e katıldığı yıllarda *el-İbane* eserini yazmış ve eserinde açıkça Ahmed b. Hanbel safına geçtiğini ve onun görüşlerini savunup benimseyeceğini ifade etmiştir.⁷² Bu eseriyle hem Hanbelî kesim içerisinde kendisine yer edinebilmeyi hem de onların takdirini kazanmayı amaçlamıştır. Vefatına kadar olan sürede Bağdat'ta yaşamış ve Ehl-i Sünnet akidesine bağlı kalmıştır. Sünnî çizgide birçok eser kaleme almıştır.

Mu'tezile başta olmak üzere Ehl-i Sünnet dışı kabul edilen fırkalara karşı fikrî mücadelelerini sürdürmüştür. Bu mücadeleleri karşısında Hanbelî taraftarlardan yeterince takdir görememiştir. Hanbelîlerin önde gelenlerinden olan Ebu Muhammed b. Ali el-Berbehari ile görüşmüştür. Eş'arî bu görüşme ile yaptıklarını ve karşı gruplara karşı sürdürdüğü fikrî mücadeleleri anlatmış fakat beklediği takdiri görmemiştir. Eş'arî'nin muhaliflerine karşı giriştiği bu mücadelesinde araç olarak kelâmı kullanması Berbehari için sorun teşkil eden bir konu olmuştur.⁷³

Geçirdiği Fikri Aşamalar ve Kendi Düşünce Sistemi

Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet algısını ortaya çıkarmak için geçirdiği aşamaları ele aldığımızda onun geçirdiği bu fikrî merhaleler içerisinde düşünceleri ve çalışmalarının değişkenlik gösterdiği dikkat çekmektedir. Bu dönemlerde mensubu olduğu mezhebi savunmuştur. Bu yüzden onun Ehl-i Sünnet'e bakış açısını anlamak için eserlerini hangi tarihte yazdığını bilmek önem arz etmektedir.

İlk dönem Mu'tezilî görüşleri savunmuş daha sonrasında Ehl-i Hadis'in savunucusu konumunda olan Ahmed b. Hanbel taraftarları arasına katılmıştır. Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet algısında, geçirdiği bu fikrî değişimlerin ve yaşadığı ortamın da etkisi büyüktür. Çünkü o dönem Müslümanlar, nassa bağlılığı ile tanınan Hadis Taraftarları ile akla önem veren Mu'tezile arasında ayrılmışlardır. O, kendisinin selef taraftarından olduğunu açıkladıktan sonra Ehl-i Sünnet çizgisinde olduğunu gösteren eserler kaleme almıştır. Yaşadığı dönemde Hadis taraftarları gibi karşısına Mu'tezile'yi alması onun zihninde oluşan Ehl-i Sünnet algısının ortaya çıkarılmasında önem arz etmektedir. Bu durumda onun Ehl-i Sünnet algısı daha çok Hanbelî düşüncenin merkeze alınarak oluştuğunu göstermektedir.

⁷¹ Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik* (Ankara: Anadolu Yayınları, 2019), 76.

⁷² Kâdî Ebu'l-Hüseyn Muhammed ibni Ebî Ya'lâ el-Ferrâ (ö.526/1131), *Tabakâtu'l Hanâbile*, tah. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymiyyin, II (Mekke, 1999),18.

⁷³ Mehmet Kalaycı, "Eş'arîlik", *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 394

Eş'arî, eserlerinde Ashâbü'l-Hadîs'in görüşlerine katılmakta olduğunu ve benimsediğini söylemiştir.⁷⁴ Bununla birlikte Ehl-i Hadîs'in görüşlerini kelâmî tarzda ele alıp savunduğu pek çok eser yazmış olsa da Ahmed b. Hanbel taraftarlarına karşı eleştiri niteliğinde yazdığı "*Risâle fî İstihâni'l-havz fî ilmi'l-keâm*"⁷⁵ eseri, Ehl-i Hadîs'ten ziyade artık kendi çizgisinde ilerlediğinin göstergesi niteliğindedir.

Eş'arî'nin, İbn Küllâb el-Basri, Haris b. Esed el-Muhâsibi ve Kalânisî'den etkilendiği ileri sürülmüş, onların görüşlerini açıklayan bir kelâmcı olarak nitelendirilmiştir.⁷⁶ Özellikle de onun sıfatlar konusundaki düşünceleriyle İbn Küllâb'ın görüşlerinin birçok açıdan benzerlik gösterdiği düşünülmektedir. Bu yakınlık ve benzerlik dolayısıyla ilerde Eş'arîler İbn Küllâb'a "şeyhimiz" ve Küllâbiler'e de "ashabımız" şeklinde nitelemelerde bulunmuşlardır.⁷⁷

Yine *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* eserinde Küllâbiye'nin görüşlerine yer vermiştir. Abdullah b. Saîd b. Küllâb el-Kattân'ın taraftarlarının görüşlerinin Ehl-i Sünnet'e dair bahsedilen konulardan daha fazlasını ifade ettiğini söyleyerek bazı meselelerdeki farklı görüşlerine de değinmiştir.⁷⁸ Yine buradaki Ehl-i Sünnet'ten bahsedilirken Ashabü'l-Hadîs olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹

Geçirdiği en önemli aşama ise kendi düşünce sistemini geliştirdiği yani akıl ile nakli uzlaştırmaya çalıştığı orta yol üzere kurduğu fikrî dönemdir. Bu dönem içerisinde çalışmalarında Mu'tezile ile Ashabü'l-Hadîs 'in arasını bulduğu söylenebilir. Eş'arî, Mu'tezile ve diğer gruplara yönelttiği eleştirilerde, öğrenmiş olduğu kelâmî metodu kullanmıştır. Bu metotla kendi akâid inançlarını akli deliller ile güçlendirmek istemiştir. Böylelikle Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet akaidi ile kelâmı birleştirerek kendi düşünce sistemini kurduğu bir dönem olmuştur. Ashabü'l-Hadîs 'in akli ve unsurlarını kullanmayı reddettiği bir dönemde akılcılık yayılmaya başlamış ve İslam dünyası bu yaklaşımla yeni bir ivme kazanmıştır.⁸⁰ Eş'arî de böyle bir ortamda Ehl-i Sünnet kelâmının en önemli âlimleri arasında yer almış ve geleceğe ışık tutan bir isim olmuştur.

Eş'arî, Müslümanlar arasında çıkan ihtilaflardan söz ederken İslam mezheplerini Şîâ, Hâricîler, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ehl-i Sünnet ve Küllâbiye olmak üzere on mezhep şeklinde sıralamakta ve alt gruplarına değinmektedir.

⁷⁴ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları,2019), 425; Mevlüt Özler, "Ehlü's-Sünne Ve'l Cema'a", *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 31.

⁷⁵ Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik* (Ankara: Anadolu Yayınları, 2019), 82.

⁷⁶ W. Montligomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fiğlalı. (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 388.

⁷⁷ Keskin, " İmam Eş'arî' Ve Ehl-İ Sünnet Mezhebine Katkısı", 9.

⁷⁸ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları,2019), 425.

⁷⁹ Mevlüt Özler, "Ehlü's-Sünne ve'l-Cema'a", *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 31.

⁸⁰ Özler, a.g.e., 46.

Muhammed en-Neccâr, Nüssâk, Züheyr el-Eserî ve Ebû Muâz et-Tûmenî'ye ait bazı görüşlere de yer vermektedir.⁸¹

Eş'arî'nin, eserlerinde ele aldığı mezhepleri belirli bir sayıya yaklaştırma gibi bir gayrete girmedığı aşikârdır. Özellikle fırkaları yetmiş üç fırka esasına dayandırmadığını gözlemek mümkündür. Yaşadığı toplum özellikle Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at şeklindeki iki büyük kutba ayrılmıştır. Eş'arî de bu kavramları fırkaları ve görüşlerini ele alırken sıkça kullanmıştır. Bu kullandığı kavramları iki başlık altında toplamak mümkündür.

1- Ehl-i Sünnet'i ele alırken kullandığı kavramlar:

Eş'arî, eserlerinde Ehl-i Sünnet'i; Ehl-i Sünnet ve'l-İstikamet, Ehlü'l-Hakk ve'l-İsbât, Ehl-i Cemaat, Ehl-i İslam, Ehl-i Eser, Ehl-i Hadis, Ehlü's-Sünnet ve'l-Cemaat, Ehl-i Hadis ve's-Sünnet, Ehlü'l-Cemâat gibi kavramlarla ele almıştır.⁸²

2- Ehl-i Sünnet kabul etmediği cemaat ve kişiler için kullandığı kavramlar:

Eş'arî bu grupları ve mensuplarını Ehl-i Bid'a, Ehl-i Ehva gibi isimlerle nitelemiştir. Yine Rafizîlerden kıyameti ve ahireti inkâr eden aşırıları için ehl-i gulüb⁸³ kavramını kullanmış, Kaderiye mensuplarından bahsederken ise onları Ehl-i Kader⁸⁴ ismiyle nitelemiştir.

Kaderiye ve Mu'tezile'yi, Kur'an'ı kendi heva ve görüşleri doğrultusunda te'vil etmeleri nedeniyle Haktan sapan, bid'at ehli olarak görmüş ve görüşlerini eleştirmiştir. Kitap ve Sünnete muhalefet ederek dine yeni şeyler ekleyen Haruriyye, Cehmiyye, Mürcie gibi mezhepleri Bid'at Ehli fırkalar olarak ele almıştır.⁸⁵

Makâlâtü'l-İslâmiyyîn adlı eserinde Sünnet Ehli'nin itikadına geniş bir yer ayırmasının yanı sıra birinci bölümde sapıkların ve Bid'at Ehlinin görüşlerini açıklamıştır. Bu bölümde Kaderiyye, Mu'tezile, Haruriyye, Cehmiyye, Mürcie gibi bid'at ehli saydığı bütün fırkaların görüşlerini ele almıştır.⁸⁶

Sonuç olarak küçük yaşlardan itibaren İslamî ilimlere dair çeşitli dersler alan Eş'arî'nin asıl şöhreti kelâm ve itikadi mezhepler alanında yaptığı çalışmalarla kazandığı görülmektedir. Hayatının bir dönemini Mu'tezilî olarak geçiren Eş'arî'nin düşüncelerini anlamak için hayatını merhalelere bölerek incelemek onu daha iyi anlamak için gereklidir. Kısaca bakıldığında onun hayatındaki birinci merhalesi Mu'tezilî olduğu yıllar, ikinci merhalesi Mutezile'den ayrıldığı yıllar ve üçüncü merhalesi ise kendi itikadi düşüncelerine sarıldığı bir yandan da Küllâbiliğin içinde yer edindiği yıllar olarak ifade edilebilir. O dönem Ehl-i Hadis'i temsil eden Hanbelîler

⁸¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 46-426.

⁸² Bu kavramların geçtiği bazı yerler bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 414,632, 662, 664, 758,776, 830, 832.

⁸³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 97.

⁸⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 757.

⁸⁵ Bkz. Ebü'l-Hasan Eş'arî, *el-İbane an Usulî'd-Diyane* (Medine: y.e.y, 1040), 12-40.

⁸⁶ Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 46-426.

içerisinde yer edinmemesinin en büyük nedenlerinden biri, onun muhaliflere karşı Ehl-i Sünnet'i savunmak için kelâma sıkça başvurmasıdır. Eş'arî'nin kırklı yaşlara kadar Mu'tezilî öğreti içerisinde yetişmesi onun kelâma olan yatkınlığını açıklamak için yeterli gözükmemektedir. Eş'arî çoğu eserinde ve katılmış olduğu tartışmalarda açıkça Ehl-i Hadis taraftarı olduğunu söylese de Hanbelîler arasında yer bulamamıştır. O, Ehl-i Sünnet olarak Ashabü'l-Hadis ve en önemli temsilcisi olan Hanbelîlere işaret etmektedir. Ehl-i Sünnet safına geçtikten sonra muhalif olarak en çok karşısına aldığı grup Mu'tezile olmuştur. Eş'arî'nin yaşadığı dönemde iki güçlü akım olarak Ehl-i Hadis ve Ehl-i Sünnet olmakla beraber muhalif grup olarak Mu'tezile karşımıza çıkmaktadır. Mu'tezile'nin güç kazandığı yıllar Ehl-i Sünnet kesimini üzen Mihne olayının yaşanması Ehl-i Sünnet mensuplarının Mu'tezile'ye karşı tutumunun daha da sertleşmesinde etkili olmuştur. Ehl-i Sünnet safına geçen Eş'arî'nin de bu tutumu devam ettirdiği görülmektedir.

Eş'arî'nin, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserini ne zaman kaleme aldığı hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu eseri Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra yazdığına dair bir çıkarım ortaya konulabilir. Bu konuda en önemli delillerden bir tanesi Eş'arî'nin *Makâlât*'ında, "Ashâbü'l-Hadis ve Ehlü's-Sünnet'in görüşünün özeti" başlığı altında bu grubun temel görüşlerine yer vermekle birlikte bu görüşlere katıldığını ifade etmektedir.⁸⁷ Onun bu söylemi eseri Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra yazdığı döneme ışık tutmaktadır. Ayrıca Ehl-i Sünnet'e intisap ettiğini açıkladıktan sonra Bağdat'a giden Eş'arî'nin bu eserini oradayken kaleme aldığı rivayet edilmektedir.⁸⁸

Eş'arî'nin, bu eserinde pek çok fırka ve onların tali kollarını ele aldığı görülmektedir. Fakat bu fırkaları tertip ederken yetmiş üç fırka rivayetine dair herhangi bir söylemde bulunmamaktadır. Kendisini Ehl-i Sünnet'e intisap etmiş biri olarak tanımlayan Eş'arî'nin, eserinde diğer fırkaları ele alırken oldukça tarafsız kalmaya çalıştığı görülmektedir. Eserinde Ashabü'l-Hadis ve Ehl-i Sünnet'i ele alan Eş'arî, onların sadece görüşlerine yer vermektedir. Ashabü'l-Hadis ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerini sıraladığı bu bölümde sadece bu görüşlere katılıp benimsediğini belirtmekle yetinmektedir.⁸⁹ Bu grupta kastettiği kimseleri açıkça zikretmeyen Eş'arî'nin, bu konuya dair bir açıklamaya gerek duymadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda Eş'arî'nin yaşadığı dönemde Ashabü'l-Hadis ve Ehl-i Sünnet ile neyin kastedildiği insanlar tarafından anlaşıldığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Ehl-i Sünnet'e katıldığı yıllarda açıkça Ahmed b. Hanbel safına geçtiğini ve onun görüşlerini savunup benimseyeceğini ifade eden Eş'arî'nin, Ehl-i Sünnet olarak Selef ve onu temsil eden Ashabü'l-Hadis'i kastettiği açıktır. Yine *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* eserinde Küllâbiye'nin görüşlerine yer vermekle birlikte görüşlerinin Ehl-i Sünnet'e dair bahsedilen konulardan daha fazlasını ifade

⁸⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 414-424.

⁸⁸ Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, "Önsöz", *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları,2019), 30.

⁸⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 414.

ettiğini söylemektedir. Böylece Ashabü'l-Hadis'in, kalam ilmine karşın gösterdiği sert tavrın aksine Küllâbiye'yi Ehl-i Sünnet'e yaklaştırdığı görülmektedir.

1.2. Bâkılânî'nin Ehl-i Sünnet Tanımı

1.2.1. Siyasi- Toplumsal Arka Plan

Ebu Bekr el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013)⁹⁰ yaşadığı 4./10. asır Müslümanların ilmî ve fikrî ilerleme kaydetmesinden ötürü "İslam'ın altın çağı" olarak anılmaktadır.⁹¹ Fakat Bâkılânî, siyasi karışıklıkların ve devletlerin parçalanmasıyla olumsuzlukların arttığı iktidarın zayıfladığı bir ortamda yaşamıştır.⁹² Bu dönemde, Endülüs Emevileri (138-422/956-1031), Samaniler (261- 389/874-999), Hamdâniler (317-394/929-1003), Gazneniler (351-582/962-1136), Fatımiler (297-567/909-1171), İhşidiler (323-358/935-969), Büveyhîler (320-447/932-1055) gibi devletler bulunmaktaydı.⁹³

Bu dönem içerisinde Şîî-Büveyhîler güçlü bir devlet olarak ön plana çıkmaktadır. Büveyhîler'in güçlenmesi toplumda yaşanan Şîî-Sünnî çatışmalarını arttırmıştır. Dolayısıyla Bâkılânî'nin yaşadığı dönem siyasî, dinî ve sosyal ortamda gerilimlerin yaşandığı ve bu durumun mezhep mücadelelerine yol açtığı bir zaman dilimine karşılık gelmektedir. Mezhep mücadelelerinin yaşandığı, Şîî-Sünnî çatışmalarının üst düzeyde olduğu bu dönemde kaleme aldığı eserleriyle öne çıkan Ehl-i Sünnet âlimlerinden biri de Bâkılânî'dir.⁹⁴

Yaşadığı dönem içerisinde Sünnîler ve Şîîler arasında baş gösteren mezhep kavgalarının yanında Sünnî fırkalar arasında da çatışmalar yaşanmaktaydı. Örneğin, müteşabih ayetlerin yorumlanmasında ortaya çıkan tescim veya teşbih ifadelerine karşı Hanbelî âlimler sert tepkiler göstermekteydiler.⁹⁵

Bâkılânî'nin hayatında dikkat çeken önemli bir husus da onun Büveyhî hükümdarlarından Adududdevle ile arasında oluşan sıkı münasebet olmuştur. Kendisi Şîî olan Adududdevle, ilmi sevmekle beraber ilmi münazaraları önemseyen biridir.⁹⁶ İlmî meclisi içerisinde Ehl-i Sünnet âlimlerinin olmamasından dolayı Ehl-i Sünnet'in meşhur âlimlerinden önemli bazı kimseler

⁹⁰ Tam adı Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el Bâkılânî (ö. 403/ 1013)'dir. H. 330 (941-42) yıllarında doğduğu düşünülmektedir. Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 531-535

⁹¹ Cemil Hakyemez, Betül Yurtalan, "Mütekaddimun Eş'arîlerin Şîîlik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği)", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.7, sy. 14 (2018), 57-72.

⁹² Hasan Hüseyin Tunçbilek, "Ebu Bekir Bâkılânî Hayatı ve Bazı Kelami Görüşleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5 (1998): 1, erişim 6 Şubat 2022 http://isamveri.org/pdfdrgr/D01392/1998_4/1998_4_TUNCBILEKHH.pdf.

⁹³ Hasan Hüseyin Tunçbilek, "Ebu Bekir Bâkılânî Hayatı ve Bazı Kelami Görüşleri", 2.

⁹⁴ Cemil Hakyemez, Betül Yurtalan, "Mütekaddimun Eş'arîlerin Şîîlik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği)", 503.

⁹⁵ H. Hüsetin Tunçbilek, "Bâkılânî'nin Hayatı ve Bazı Kelamî Görüşleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IV*, 5 (1998): 2-3.

⁹⁶ İbn Halikkan, *Vefeyatü'l-A'yan*, IV, 51.

meclise davet edilmiştir. Bu davete katılan Bâkılânî, kendisine yöneltilen bütün sorulara verdiği cevaplarla yetkinliğini kanıtlamıştır. Onun bu başarısı hükümdar tarafından takdir edilmiştir. Bu vesileyle Bâkılânî ve Adududdevle arasındaki iyi ilişki uzun yıllar devam etmiştir. Öyle ki Adududdevle oğlu Samsamuddevle'ye Ehl-i Sünnet mezhebini öğretmesi ve onu yetiştirmesi için Bâkılânî'ye görev vermiştir. Bâkılânî, sadece ona Ehl-i Sünnet'i öğretmekle kalmayarak *Kitabü't-Temhid* adlı eseri Samsamuddevle adına yazmıştır.⁹⁷

1.2.2. İtikâdî Düşüncesi

Bâkılânî'nin itikâтта Eş'arî oluşuyla ilgili ihtilaf yoktur. Onun taşıdığı bu mezhebi kimliğe binaen nisbesinin sonuna Eş'arî ismi konulması bundan kaynaklanmaktadır. Onun itikâda Eş'arî mezhebine mensup olduğunu, Bağdadi, İbn Hallikân ve İbn Asâkir'in, Bâkılânî için "Eş'arî mezhebi üzere kelâmcı"⁹⁸ ifadelerinden de çıkarmak mümkündür. İbn Kesir de ondan bahsederken Eş'arî mezhebine mensubiyetine değinmektedir.⁹⁹ O, kelâm, tefsir, fıkıh, mezhepler tarihi, edebiyat, hadis gibi pek çok alanda tahsil görmüş olmakla beraber İslam dünyasında kelâm ilmiyle ön plana çıkmış bir âlimdir. Bâkılânî'nin Eş'arî kelamının sistemleşmesinde önemli etkileri olmuştur. Kendisinden sonraki Cüveynî, Gazzâlî, Râzî, Âmidî ve Şevkânî gibi isimlere kaynaklık etmiştir.¹⁰⁰

Bâkılânî'nin amelde hangi mezhebe bağlı olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Mâlikî mezhebine bağlı olduğu ya da Eş'arî'ye mensubu olduğu için Şafîlik mezhebine intisap ettiği zikredilmiştir. Haberi sıfatlar konusunda Hanbelîliğe yakın bir düşüncede olması sebebiyle onun Hanbelî olduğu da dile getirilmiştir.¹⁰¹ Bu sebeple onun amelde hangi mezhebe bağlı olduğu konusunda farklı görüşler söz konusudur.

Bâkılânî Eş'arî'ye'yi, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşleri çerçevesinde temellendirmiş, sistematik hale getirmiştir. Mezhebin yayılmasında da önemli bir yere sahiptir. Eş'arî'nin görüşlerini benimsemiş olmakla beraber ondan farklı düşünceleri de olmuştur.¹⁰² Örneğin Bâkılânî, Allah'ın beka sıfatını müstakil bir sıfat olarak kabul etmeyerek Eş'arî'den farklı bir

⁹⁷ Bekir Topaloğlu, "et-Temhîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 415-416; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları 2012), 494.

⁹⁸ İbn Halikkan, *Vefeyatü'l-A'yan*, IV, 269; Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî (ö.429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem R. Fığlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 97.202.290; Tunçbilek, "Ebu Bekir Bâkılânî Hayatı ve Bazı Kelami Görüşleri", 11.

⁹⁹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, tetkik ve tahk.: Ahmed Ebu Mulhum-Fuad es-Seyyid-Ali Necib Atavi-Mehdi Nasiruddin-Ali Abdüssatir, Dâru'd-Deyyân li't-Türâs. I.Baskı, XI (Kahire: y.e.y. 1408/1988), 374.

¹⁰⁰ Hafsa Keskin, "Bâkılânî ve Et-Takrîb ve'l-İrşâd es-Sağîr İsimli Usûl Eseri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 20, sy.1 (2020): 350, 360.

¹⁰¹ Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, c. IV (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 531.

¹⁰² Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, IV, 531-535.

görüş benimsemiştir. Yine bu konuda Râzî, Cüveyni gibi âlimler Bâkılânî ile aynı görüştedir.¹⁰³

Bâkılânî'nin Allah'ın haberî sıfatları ve Kur'an'ın mahlukiyeti konusundaki görüşleri büyük ölçüde Ahmed b. Hanbel'in görüşüne benzerlik göstermesinden dolayı o, bazıları tarafından Hanbelî olarak da gösterilmiştir.¹⁰⁴ Bâkılânî, bu ve benzer konularda Ehl-i Hadis'in yolundan gitse de vech, rahmet, buğz, istiva gibi bir kısım haberi sıfatları te'vil etmiştir.¹⁰⁵ Bâkılânî bir kelâmcı olarak akli ve nakli delilleri kullanmasıyla beraber cedel metodunu kullanmıştır.

Eserlerinde "Selef-i Salihîn, Ehl-i Hak, Ehl-i Sünnet" gibi farklı kavramlarla Ahmed b. Hanbel'e atıf yaptığı görülmektedir.¹⁰⁶ Bununla birlikte *Temhîd* ve *el-İnsâf* adlı eserlerinde Ahmed b. Hanbel'den hiç söz etmemesi dikkat çekmektedir. Yine eserlerinde bazı meselelerde Ehl-i Sünnet veya Ashab-ı Hadîs gibi ayrı tabirler kullanmaktadır.¹⁰⁷ Bu eserinde bazı meselelerde Hasan el-Eş'arî'nin görüşleriyle birlikte mütekkellimînin görüşüne katıldığını açıklamaktadır.¹⁰⁸

Mezhepler tarihinde Bâkılânî'nin Mu'tezile, Şîâ ve Bâtıniye'ye karşı yazdığı reddiyeler önem arz etmiştir. İmamet meselesinde Eş'arî ve Bâkılânî'nin görüşleri paraleldir. Bu nedenle Bâkılânî'ye lakap olarak "el-Eş'arî" denilmiştir.¹⁰⁹ Şîâ'ya karşı eleştirilerinde, devlet başkanının belirlenmesinde nass ile tayin olmadığı, seçimle olması gerektiğini, imamın masum sayılmayacağını söylemiş ve imamın fazileti, ilk dört halifenin durumu gibi pek çok konuda Şîâ'ya karşı görüşler sergilemiştir.¹¹⁰

Sonuç olarak el-Bâkılânî'nin yaşadığı dönem ve şartlar altında en büyük muhatabının Şîâ ve Mu'tezile olduğunu söylemek mümkündür. İslam düşünce tarihi içerisinde daha çok kelâmî yönüyle çıkmakla beraber Eş'arîyye'nin ikinci kurucusu olarak anılmaktadır. Yaşadığı dönem içerisinde Ehl-i Sünnet'i temsil eden Selef yani Ehl-i Hadis gibi sadece Kur'an ve hadislere bağlı kalmamıştır. Bâkılânî, takipçisi olduğu Eş'arî gibi akli ve nakli delilleri kullanmıştır. Ehl-i Sünnet'i temsil eden Selef düşüncesinin karşısında ileride Ehl-i Sünnet'in ekolleri arasında zikredilen Eş'arîyye'yi sistemleştirmesi Bâkılânî'yi önemli kılmaktadır. Bununla beraber Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin izinden giderek aklın ve naklin uzlaştığı bir Ehl-i Sünnet anlayışı ortaya koymaya çalıştığını görmekteyiz. Nakle dayalı Selefî düşüncüyü bazen eleştirse de

¹⁰³ Tunçbilek, "Ebu Bekir Bâkılânî Hayatı ve Bazı Kelami Görüşleri", 17.

¹⁰⁴ Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, 531-535.

¹⁰⁵ Tunçbilek, "Ebu Bekir Bâkılânî Hayatı ve Bazı Kelami Görüşleri", 12.

¹⁰⁶ Züleyha Birinci "Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) Suâlâtü Ehlî'r-Re'y anî'l-Kelâm fi'l-Kur'ânî'l-Azîz Adlı Risâlesinin Tahlîl, Tahkîk ve Tercümesi-Neşr-", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sy. 2 (2016): 101.

¹⁰⁷ Züleyha Birinci "Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) Suâlâtü Ehlî'r-Re'y anî'l-Kelâm fi'l-Kur'ânî'l-Azîz Adlı Risâlesinin Tahlîl, Tahkîk ve Tercümesi-Neşr-", 102.

¹⁰⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, nşr. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998/1418), 2: 27.

¹⁰⁹ Cemil Hakyemez, Betül Yurtalan, "Mütekaddimun Eş'arîlerin Şiflik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği)", 506.

¹¹⁰ Hakyemez, Betül Yurtalan, "Mütekaddimun Eş'arîlerin Şiflik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği)", 504.

Eş'arî gibi onların da düşünceleri etrafında şekillenen bir Ehl-i Sünnet akidesi ortaya koymaya çalıştığı ortaya çıkmaktadır.

1.3. Bağdâdî'nin Ehl-i Sünnet Tanımı

Abdulkahir el-Bağdâdî¹¹¹ (ö. 429/1037-38), fıkhıta Şâfiî olup bir Eş'arî kelâmı savunucusudur. O, kelâm, hadis, tefsir, edebiyat ve tasavvuf gibi ilim dallarında zamanının en seçkin âlimlerinin derslerine katılmış, yaşadığı dönemde kendisini çok iyi yetiştirmiş ve farklı ilim dallarında önemli birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerin her biri önemli kaynaklar olarak değerlendirilmiştir.¹¹² Bağdâdî bu yönüyle mezhepler tarihinden kelâma, fıkhıtan edebiyata kadar pek çok alanda yazdığı eserlerle ilim dallarındaki yetkinliğini sergilemektedir. İslam düşünce tarihinde *el-Fark beyne'l-firak* ve *Usûlü'd-Din* adlı eserleri isminin duyulmasında etkili olmuştur. Bu kitaplarında açıkça gayesinin Ehl-i Sünnet'i açıklamak olduğunu belirtmiş ve eserlerinde sıklıkla Ehl-i Sünnet kavramını kullanmıştır. O sadece Ehl-i Sünnet'i açıklamakla yetinmeyip bu akideyi detaylı ve özenli bir şekilde ele alarak kendisini Ehl-i Sünnet'in bir savunucusu olarak görmüştür.

1.3.1. Siyasi- Toplumsal Arka Plan

Bağdâdî (ö. 429/ 1037), Bağdat ve Nişabur gibi şehirlerde yaşamıştır. Hayatının büyük bir bölümünü Büveyhîler'in hâkimiyetindeki Bağdat'ta geçirmiştir. Yaşamının bir kısmını geçirdiği Nişabur, Şiî nüfusun yoğun olduğu bölgelerdendir. Yaşadığı bu coğrafyalarda Şiî-Sünnî çatışmalarına çokça şahit olmuştur. Bu çatışmaların sosyal, siyasal vb. birçok alanda etkili olması Bağdâdî'nin hem eserlerinin içeriğine hem de üslubuna yansımıştır.¹¹³ Bağdâdî bu yönüyle Eş'arî gelenekte Şiî karşıtı söylemlerle Bâkılânî'den sonra öne çıkan isim olmuştur.

Bağdâdî'nin yaşadığı dönem; fikrî, siyasî ve sosyal açıdan toplumda kargaşanın hâkim olmasına rağmen ilmi olarak parlak bir dönemdir. Selçuklular, Abbasi hilafetinin karşısında bir güç olarak duran Şiî-Fatımî Devletiyle mücadele etmiştir. Bu dönemde İsmâîlîlik önemli bir akım olarak varlık sürdürmüştür. Bu dönemde yapılan münazaralar çok sert geçmekte ve ağır ifadeler kullanılmaktaydı. Bağdâdî'nin de kişi ve mezhepleri kolayca tekfir etmesinde bu ortamın etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında muhalif mezheplere karşı

¹¹¹ Tam adı Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed b. Abdullah et-Temimî el-Bağdâdî'dir. Bağdâdî adıyla bilinmektedir. Bağdat'ta doğup büyüdüğü için bu isimle maruf olmuştur. Kesin olmamakla birlikte onun 350/961 yılında doğmuş olduğu düşünülmektedir. Genel kanaate göre İsfereyîn'de 429/ 1037 yılında vefat etmiştir. Şerafettin Gölcük, "Abdulkâhir Bağdâdî", *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Ankara: 1979, s. 77-82; Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdulkâhir el-Bağdâdî", *DİA*, c. I (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 245.

¹¹² Mustafa Irmaklı, *Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin Ehl-i Sünnet Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 4.

¹¹³ Hakyemez, Yurtalan, a.g.m, 508.

kendisinin de ifade ettiği gibi Ehl-i Sünnet inancını korumak ve savunmak için fırkaları tekfir etmekten kaçınmamıştır.

1.3.2. İtikâdî Düşüncesi

Eş'arî'den sonra Eş'arî (ö. 324/ 935) gelenek içerisindeki ilk makâlât eserini yazan Bağdâdî olmuştur. Onun, eserini Ehl-i Sünnet'i savunan ve Ehl-i Sünnet dışı olarak gördüğü fırkaları eleştirerek onların hak olmadığını ortaya koyan bir anlayışla kaleme aldığı görülmektedir. 73 fırka rivayetinin sahih olduğuna inananlardan olması münasebetiyle bu rivayeti eserinin merkezine yerleştirmiştir. Ehl-i Sünnet mensuplarının kurtuluşa eren fırka olduğunu savunmuştur.¹¹⁴

Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*'ında bazı konularda Eş'arî'nin *Makalât*'ına atıf yapmaktadır. Eş'arî'den bahsederken önderimiz¹¹⁵, üstadımız¹¹⁶, şeyhimiz¹¹⁷ gibi övgü dolu ifadelerle yer vermektedir. Sıklıkla kullandığı "ashabımız"¹¹⁸ ifadesiyle yine Eş'arîliğe işaret etmektedir.

Bâkılânî (ö. 403/ 1013) ile Bağdâdî arasında karşılaştırma yaptığımızda ikincisinde üslubun çok daha sertleştiğini görmekteyiz.¹¹⁹ Bağdâdî'nin genellikle olumsuz bir ifade şekli olan "Rafizî" kavramını Şiâ'yı hedef alarak kullanması onun bu konudaki sert üslubunun örneklerinden birisidir. Onun bilhassa Bâtınîlere yaklaşımı oldukça tepkiseldir.¹²⁰ Bağdâdî'nin yapmış olduğu Şiâ'ya karşı eleştirileri dikkat çekicidir. Kendi mezhebine taban tabana zıt olan fırkaları sert bir şekilde eleştirmekten geri durmayan Bağdâdî kendisini Ehl-i Sünnet savunucusu olarak nitelendirmiştir. Onun bu çabasının eserlerinde hâkim olması dikkat çeken bir diğer husustur.¹²¹

Bağdâdî'nin, Ehl-i Sünnet karşısında yer alan muhaliflerine karşı sert yaklaşımının da temel sebebidir. Muhaliflerine karşı tekfir kavramıyla beraber "dalalet", "ehl-i dalal", "ehl-i ehva" gibi olumsuzluk içeren kavramları da birbiri yerine sıklıkla kullanmıştır.

El-Fark beyne'l-Firak adlı eserinde Şiâ ile ilgili fikirleri daha açık bir şekilde görülmektedir. Râfıza başlığıyla ele alan Bağdâdî, *el-firak*'ında "heva ehli fırkalar" adı altında Şiâ fırkalarını Zeydiyye, Keysaniyye, İmâmiyye ve Gulat şeklinde dörde ayırmıştır. Bu fırkalardan Gulat'ı bütün fırkalarının İslam mezheplerinin dışında ele almıştır. İslam'a mensup olmadıkları halde

¹¹⁴ Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî (ö.429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem R. Fiğlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 5-21.

¹¹⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 28.

¹¹⁶ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 54.

¹¹⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 278.

¹¹⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 117, 153, 157.

¹¹⁹ Hakyemez, Yurtalan, a.g.m, 508.

¹²⁰ Hakyemez, Yurtalan, a.g.m, 508.

¹²¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 219.

İslam'a nispet edilen fırkalar içerisinde Bâtuniye'yi, Gulat'tan olarak saymıştır. Ayrıca İsmâiliyye'yi, İmâmiyye'nin alt kolları içerisinde vermiştir.¹²²

Bağdâdî, eserin başında amacının, fırka-i naciye olarak kabul ettiği Ehl-i Sünnet'i ortaya koymak olduğunu kaydetmiştir. Kendisinden sapık fırkalar arasındaki farkı bulması istenildiği, bunun üzerine doğru ve sağlam dini (kurtuluşa ermiş fırkanın) ortaya çıkaracağını; yoldan sapmış bid'at görüşlerin ayırt edilmesini gerekli gördüğünü aktarmaktadır.¹²³ Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey'den oluştuğunu ve birçok konuda bir esas üzere birleştiklerini zikretmekle birlikte Kaderiyye, Havâric, Ravâfız, Neccâriyye, Cehmiyye, Mücessime ve Müşebbihe gibi fırkaların sapık görüşler etrafında ayrıldıklarını ifade etmektedir.¹²⁴

Abdülkâhir el-Bağdâdî'ye göre Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'i oluşturan Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey, birçok konuda görüş birliği içerisinde bulunsalar da bazı hükümlerde anlaşmazlığa düşmelerinde dalalet veya sapıklık yoktur. Sıklıkla eserinde, onların "kurtuluşa eren fırka" olduğu üzerinde tekrar durmaktadır. Bir kimse imanına sapık sayılan fırkaların çıkardığı bid'atleri yerleştirmes ve kurtuluşa ermiş olan fırkanın görüşleri üzerine iman ile ölürse, kurtuluşa ermiş fırka mensubu olarak kabul edilir. Mâlik, eş-Şâfiî, Ebû Hanîfe, el-Evzâî, es-Sevrî ve onların taraftarları, ümmetin büyük bir kısmının bu görüşte olduğunu zikretmektedir.¹²⁵

Bağdâdî, bu eseriyle Ehl-i Sünnet'i savunmak ve anlatmak istediği anlaşılmaktadır. Bu eserinde fırkaları ele alırken, fırka-i naciye rivayeti temel dayanak noktasıdır. Ehl-i Sünnet dışı olarak tanımladığı fırkaları detaylı bir şekilde almaktadır. Onun asıl gayesinin doğru yoldan sapanları göstermek olduğu kadar kurtuluşa eren fırka olarak gösterdiği Ehl-i Sünnet'i açıklamaktır. Bağdâdî, Ehl-i Sünnet'in üzerinde birleştiği ilkeleri aktarmakla birlikte kimlerin kurtuluşa eren fırka mensubu olabileceğinin sınırlarını çizmiştir.¹²⁶

Bağdâdî, Ehl-i Sünnet'i sekiz grupta sınırlandırmıştır¹²⁷. Bağdâdî'nin yaptığı bu sınıflama özetle şu şekilde oluşmaktadır:

1. Bu gruptakiler, bid'atlerden uzaklaşan ve va'd ve va'id hükümleri, içtihat şartları, tevhit ve nübüvvet meseleleri, imamet gibi konularda bilgileri iyi kavrayan kimselerdir. Bunlar Sıfâtiyye'ye uymuşlardır.

¹²² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 47.

¹²³ Bağdâdî, "Giriş", *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 1.

¹²⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 7-8.

¹²⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 21-22.

¹²⁶ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 246-286.

¹²⁷ Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in sınıflandırması konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 246-248.

2. Bu grup Kaderiye ve i'tizâl görüşlerinden uzaklaşan, "usûlü'd-dîn" Sıfâtiyye'nin Allah'a, onun ezeli sıfatlarına inandığı gibi inananlardan, Rey ve Hadis grubuna mensup fıkıh imamlarından oluşmaktadır. Bağdâdî, bu grubu oluşturanların ortak özelliklerine değinmektedir. Bu topluluğa eş-Şâfiî, Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanîfe, es-Sevrî, el-Evzâî, Ebû Sevr ve İbn Ebî Leyla'nın taraftarlarını, Zahirîler ve aklî meselelerde Sıfâtiyye'nin görüşlerini benimsemekle birlikte fıkıhına sapık fırkaların ortaya çıkardığı bid'atlerden bir şey katmayan diğer fakihleri de dâhil etmektedir.

3. Hz Peygamber'den gelen sağlam haberler ve sünnetleri hakkında bilgiye sahip olmakla birlikte bunların sahih ile zayıfını ayırt edebilenlerdir.

4. Bu sınıf dil bilgisi, edebiyat, söz dizimi bilgisine sahip kişilerden oluşmaktadır. Bağdâdî'ye göre, onlardan Kaderiyye, Râfıza ve Havâric gibi sapık fırkaların bid'atlerine meyledenler Ehl-i Sünnet sayılmaz.

5. Kur'an'ı Kerim'i, Ehl-i Sünnet'e uygun açıklayıp te'vil edebilen geniş bilgiye sahip âlimlerdir.

6. Bağdâdî altıncı sınıf olarak güzel özelliklerini zikrettiği sufi ve zahitleri zikretmiştir. Bunların işaret sahası ve açıklamalarında Hadis Ehli'ni takip etmektedirler.

7. Bu sınıf İslâm düşmanlarıyla savaşan, Müslümanları koruyanlardan oluşmaktadır.

8. Bu sınıfta adalet ve tevhîd, va'd ve va'id gibi konularda Ehl-i Sünnet'in görüşlerine uyan, helâl ve haram konularında onları takip etmekle birlikte ve sapık fırka mensuplarına inanmayan kitlelerdir.

Yukarıda ifade edildiği üzere Bağdâdî, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in özellikleri ve bu grubu oluşturan sekiz sınıf hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Sonuç olarak Bağdâdî, *el-Fark*'ında Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey'i zikretmektedir.

1.4. Gazzâlî'nin Ehl-i Sünnet Tanımı

1.4.1. Siyasi- Toplumsal Arka Plan

Tam adı Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111)'dir. Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihi, mutasavvıf ve filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürüdür.¹²⁸ Gazzâlî, düşünceleriyle ve kaleme aldığı eserleriyle İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Tâceddin es-Sübkî, başarılarından dolayı Gazzâlî'yi V. asrın müceddidi olarak değerlendirmiştir.¹²⁹

¹²⁸ Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 13 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 489-490

¹²⁹ Taşkın, "Gazzâlî'den Râzî'ye: 6/12. yy.'da Felsefi Kelâmda Yeni Gelişmeler", 240.

Gazzâlî Sünnî bir siyaset benimsemiş olan Selçuklu sultanı Melikşah (465/1072-485/1092) döneminde yaşamıştır. Bu dönemde Mısır'daki Fatimîler Devleti (297-567/909-1171) İslam devletleri için tehlike arz etmekteydi. Kendilerini halife olarak ilan etmekte ve Şîliğin yayılmasını hızlandırmak için çeşitli faaliyetler yürütmekteydiler.¹³⁰ Selçuklu Devleti bir yandan Bâtînîler ile mücadele ederken bir yandan da Haçlı Seferleriyle uğraşmaktaydı. Selçuklular, Fatimîlere ve sayıca çoğalmakta olan Bâtînîlere karşı kurmuş oldukları Nizâmiye Medreseleri aracılığıyla Ehl-i Sünnet'in görüşlerini savunmuş, halkı bu gruplar hakkında bilgilendirilmeye çalışmıştır. Yani bu dönemde Selçuklu Devleti ile Abbasi Devleti, Sünnîliği temsil eden güçler olarak karşımıza çıkmaktadır. Gazzâlî'nin doğup büyüdüğü bölge olan Horasan çeşitli mezheplere ev sahipliği yapmaktaydı. Gazzâlî'nin yetiştiği Horasan bölgesinde pek çok mezhep olmakla beraber Sünnî inanç yaygındı.¹³¹ Bu bölgede Sünnîler, Mu'tezile, Kerrâmiler, Müşebbihe, Şîiler ve Bâtînîler varlığını sürdürmekte ve mezhepler arası çatışmalar yaşanmaktaydı.¹³²

Gazzâlî'nin yaşadığı bu dönemde İsmâilî-Bâtînî tehlikesi büyümekteydi. Bâtînîler Selçuklu Devleti'ni ve Abbasi halifesini ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Bâtînîler bu amaçları uğruna devlet adamlarını öldürmekten çekinmemekte, toplumun huzurunu bozmak için faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Sünnî Selçuklu yönetimi ve Abbasi halifesi Müslümanları Bâtînîlik tehlikesinden kurtarmak için girişimlerde bulunmuşlardır. Ehl-i Sünnet inancını korumak, anlatmak için çalışmalar yürütmüşlerdir Gazzâlî de bu mücadele içerisinde yerini almıştır. Ehl-i Sünnet inancını anlatan ve Bâtînîleri eleştiren eserler kaleme alarak ilmî bir mücadele gayreti içerisinde olmuştur.¹³³

Bu dönemde Selçuklu coğrafyasında farklı mezhepler bulunmaktaydı ve Sünnî mezhepler çoğunluğu oluşturmaktaydı.¹³⁴ Selçuklu Sultanları Hanefî-Mâtürîdî mezhebine bağlı iken Nizamü'l-Mülk gibi devlet adamları Şâfîlik mezhebi mensubuydular. O dönem içerisinde Türk bölgelerinde Sûfilik daha geniş bir yer tutmaya başlamıştır. Selçuklu'nun sûfilere ılımlı yaklaşımı toplumda saygı kazanmasında tesirli olmuştur.¹³⁵ Gazzâlî de yaşadığı toplumdan bağımsız kalamayarak tasavvufa ilgilenmiştir. Bu bağlamda bazı eserlerinde tasavvuf konusuna ayrıca yer vermiştir. *İhyâ-u ulûmî'd-din*, *Mişkâtü'l-envâr* ve *el-Munkız mine'd-dalâl* gibi eserlerinde tasavvufa dair görüşlerini zikretmiştir. Yaşadığı bölgenin etkisi kadar öğrenim gördüğü Yusuf en-Nessâc¹³⁶, Ebû Ali el-Farmedi ve Cüveynî¹³⁷ gibi hocaları da onun

¹³⁰ Sabri Orman, *Gazzâlî* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 16.

¹³¹ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007) 78.

¹³² Mu'tezile Cürcan'da, Müşebbihe Hemedan'da, Kerrâmiler Herat ve Nişabur'da, Şîiler Horasan ve Irak'ta, Bâtînîler ise Kirman olmak üzere birçok alana yayılmış durumdaydı. Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 92-95.

¹³³ Bunlardan en önemlisi Bağdat'tan ayrılmadan önce (488/1095) yazdığı *Fedâ'ihu'l-Bâtîniyye*'dir. Bkz. H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 520.

¹³⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İslam Ansiklopedisi*, X (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966), 403.

¹³⁵ Çağfer Karadaş, *el-Gazzâlî* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 27.

¹³⁶ Süleyman Dünya, *el-Hakika fi nazari'l-Gazzâlî* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1980), 19.

tasavvufa yönelmesinde önemli rol oynamıştır. Hakikat ve keşf yöntemine dair Hâris el-Muhâsibî, İmam Şâfiî ve Müzenî gibi âlimleri takip ettiğini zikretmektedir.¹³⁸

Nizâmiye Medreseleri Gazzâlî'nin hayatında önemli bir yer tutmaktadır. İlimlerdeki başarısı ve katıldığı tartışmalarda konular üzerindeki yetkinliğini gösteren Gazzâlî'yi vezir Nizamü'l-Mülk 484/1090'da Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nin baş öğreticisi olarak atamıştır. O, üstün başarıları ve müderris olarak atanmasından sonra *Hüccet'ül-İslâm* ve *Zeynü'd-Din* unvanlarıyla anılmıştır.¹³⁹

1.4.2. İtikâdî Düşüncesi

Gazzâlî, toplumun inanç yönünden bölünmelerini; kelâmcılar, felsefeciler, Bâtınîler (Ta'limiyye) ve mutasavvıflar şeklinde dört sınıfa ayırmaktadır.¹⁴⁰ Doğru yolda olduğunu düşündüğü kelâmcıların da bir kısmının görevini hakkıyla yapmadıklarından şikâyetçidir. Mutasavvıfları ise Allah'ın yolunu tutan kimseler olarak görmekle beraber bazı noktalarda eleştirmektedir.¹⁴¹ Bâtınîleri eleştirmekte ve onları Bid'at Ehli olarak tasavvur etmektedir. Felsefecileri gruplara ayırarak inceleyen Gazzâlî, onların hepsinin inkâr izleri taşıdığını ileri sürmektedir.¹⁴²

Gazzâlî, önce diğer ilimleri araştırıp bitirdikten sonra tasavvufa dair araştırmalara başladığını söylemektedir.¹⁴³ Tasavvufun, Gazzâlî'nin hayatın ve düşünce âlemine etkisi söz konusudur. *el-Munkız*'ında belirttiği üzere araştırmalar yapması tasavvufa yönelmeden önce belli bir kemâle ulaştığını göstermektedir. Gazzâlî araştırmaları sonucunda elde ettiği ilmin kendisine Allah'a, peygamberliğe ve ahirete dair sağlam bir iman verdiğini ancak ahiret arzusunun kendisini etkilediğini, dünyalık arzularının ise onu olumsuz yönde etkilediğini aktarmaktadır. Gazzâlî'ye göre ahiret mutluluğu için dünyalık arzulardan uzak durmak gerekiyordu bu sebeple ona göre bunu en güzel yansıtan ve yaşayan mutasavvıfların yolunu tercih etmiştir. Mutasavvıfların yolunu en doğru yol, tavırlarının ise en güzel tavır olduğunu, onların hal ve hareketlerinde peygamberlik kandilinin ışığından beslendiğini söylemektedir. Ona göre mutasavvıflar Allah'ın yolunu tutmuş kimselerdir.¹⁴⁴ Tasavvufun içerisine girdikten sonra

¹³⁷ W. Montgomery Watt, Müslüman Aydın, çev. Hanifi Özcan (Samsun: Etüt Yayınları, 2003) 124.

¹³⁸ Ebu Hamid M. Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidin* (Kahire: Matbaa-i Osmaniye, Kahire, 1313), 96-97.

¹³⁹ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *DİA*, c. 13 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 489.

¹⁴⁰ Gazzâlî, *El Munkız Mined Dalal-Dalaletten Çıkış Yolu*, çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 37.

¹⁴¹ Gazzâlî, *El Munkız Mined Dalal-Dalaletten Çıkış Yolu*, 129-157. Bu çağda mutasavvıfların aynı yol üzere olmadıkları bir kısmının hulûl, ittihat gibi inançlara kayfıkları, bir kısmının ise farz ibadetten ziyade nafile ibadetlere yönelmesi söz konusuydu. İbrahim AğahÇubukçu, *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 73.

¹⁴² Gazzâlî, *El Munkız Mined Dalal-Dalaletten Çıkış Yolu*, 51.

¹⁴³ Gazzâlî, *El Munkız Mined Dalal-Dalaletten Çıkış Yolu*, 61-74.

¹⁴⁴ Gazzâlî, *El Munkız Mined Dalal-Dalaletten Çıkış Yolu*, 70.

kendisinde güzel bir hâlin oluştuğunu kaydetmektedir.¹⁴⁵ Yine bazı insanların yaşanan hâl ve tecrübe karşısında yanılı ve yanlışla düştüğünü *el-Maksadu'l-esnâ* adlı eserinde açıklamaktadır.

Gazzâlî akli ve nakli ilimleri incelemiş ve ona göre akli ilim müfred iken tasavvuf ilmi mükerrerdir yani “*diğer ilimlerin bütününi ihtiva eder*”.¹⁴⁶ Onun bu açıklamalarından tasavvufu bir fırka olarak değil bir ilim olarak ele aldığı görülmektedir. Özellikle yaşadığı dönemin en büyük sorunu haline gelen Batınlık tehlikesi karşısında kelim ilmi ile Sünnî akide çizgisinde bir tasavvufu mezcetmeye çalıştığı söylenebilir.¹⁴⁷ Tasavvuf ilmini kötü niyetlerle kullanan kimselerin olduğunu dile getiren Gazzâlî, mutasavvıf olduklarını iddia eden bu sūflerin tehlikeli olduğunu söylemektedir. Onların Sūflük adı altında İslam’a zarar verdiklerini hatta İbâhî-Bâtınîler’den bile daha tehlikeli oldukları kaydetmektedir.¹⁴⁸ Gazzâlî, İbâhîlik-Bâtınîlik gibi İslam dışı görülen inanç ve düşünceleri tasavvuf içerisinde yer verilmemesi için Sünnî bir çizgi üzerine sabit kılmaya çalıştığı ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda ifade edildiği üzere Gazzâlî, Nizâmiye Medreselerinin sürdürdüğü Sünnî politikaya uygun olarak çalışmalarda bulunmakla birlikte ilimleri naklî ve aklî olarak sınıflandırması, İslamî ilimler üzerinde durması ve Ehl-i Sünnet çizgisinde sufi düşüncüyü mezcetmesi onun öne çıkan özellikleri arasındadır.

Nizamiye Medreseleri İslam’a aykırı ve Şîî anlayışlar karşısında halkın Sünnî düşünceyle eğitilmesi hususunda önemli etkileri olmuştur. Bu süreç içerisinde Ehl-i Sünnet artık bir taraftarlığı ifade eden bir kavram olarak da kurumsallaşmaya başlamıştır. Medreseler başta Eş’arî-Şâfiî merkezli eğitim verirken zamanla Hanefî, Malikî ve Hanbelî düşüncede yer almaya başlamıştır.¹⁴⁹

Gazzâlî’nin yetiştiği Tûs şehrinde Şâfiî mezhebinin yaygın olması, onun Şâfiî mezhebini benimsemesinde etkili olmuştur.¹⁵⁰ Gazzâlî Cürçân’da yaşadığı dönemde Şâfiîler ve Hanefîler arasında yaşanan bazı ihtilaflara şahit olmuştur.¹⁵¹ Tûs ve Cürçan şehirlerinde Şâfiî

¹⁴⁵ Gazzâlî, *El Munkız Mined Dalal-Dalaletten Çıkış Yolu*, 71-72

¹⁴⁶ Ebu Hamid M. Gazzâlî, “Risaletü'l-ledünnüyye”, *Tevhid ve Ledün Risalesi*, çev. Serkan Özburun - Yusuf Özkan Özburun (İstanbul: Furkan Basım Yayın,1995) 88.

¹⁴⁷ İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abuldcebbar* (İstanbul: Rağbet Yayınları,2002), 180.

¹⁴⁸ Mustafa Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1989), 192; Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”. *DİA*, c. XIII (İstanbul: TDV Yayınları,1996), 502.

¹⁴⁹ Muhiddin Okumuşlar, “Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi”, *Marife* 8, sy. 1 (2008): 145.

¹⁵⁰ Abdülhüseyin Zerrinkub, *Medreseden kaçış İmam Gazzâlî’nin fikirleri ve eserleri*, çev. Hikmet Gök (İstanbul: Ağaç Yayınları, 2007), 28.

¹⁵¹ “*Mezhep açısından Cürçanlıların çoğu Hanefî idi. Azımsanmayacak sayıdaki Şâfiî’nin yanı sıra Şii ve Kerrâmîyye mezhebinden olanlar da vardı. Şehrin başhatibi Hanefî idi. Bu da Hanefîlerin şehirde üstünlük taslamalarına sebep olmaktaydı. Dinî görüş farklılıkları zaman zaman şehirde çekişmelere ve çatışmalara sebep olurdu. Bir kurban bayramında kurbanlık bir deve getirmişlerdi. Çıkan çatışma sonucu, şehir halkı iki gruba ayrılarak savaşmaya başladı. Daha sonra bu savaş “Ceng-i Haydarî” ya da “Ceng-i Nimet” diye adlandırıldı.*”

mezhebine yöneltilen eleştirilere tanıklık etmiştir. Nîşâbur'da kaldığı dönemde Nizâmiye Medresesinde Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur. Gazzâlî'nin, Şâfiî-Eş'arî mezhebini takip etmesi ve yaşanan mezhep ihtilaflarında taraf tutması gibi birçok konuda Cüveynî'nin etkisi söz konusu olmuştur.¹⁵²

Şer'i delillerden hüküm çıkarmayı herkesin başaramayacağı düşüncesindeki Gazzâlî'ye göre avamın bir önderi takip ve taklit etmesi daha doğrudur. Ona göre bir önder olarak takip edilecek ilk kişi Şâfiî'dir.¹⁵³ Bu düşüncesine bağlı olarak Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik'in fikirlerini ele almakta ve onları eleştirmektedir. Gazzâlî'nin bu eleştirilerinde İmam Mâlik'ten ziyade Ebû Hanîfe'ye dair eleştirilerinin daha sistematik olması dikkat çekmektedir.¹⁵⁴ Bu bakımdan Gazzâlî'ye isnat edilen *el-Menhûl min Ta'likati'l-Usûl* adlı eseri Ebû Hanîfe'ye yönelttiği eleştirileri bakımından önem arz etmektedir.

Gazzâlî, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ortaya koyarken onun izlediği yöntemi hatalı bulmakta hatta onu şeriatın düzenini bozmakla suçlamaktadır. Nitekim Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin temelde zayıf kalmasından dolayı Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in bazı konularda ona bağlı kalmadıklarını iddia etmektedir.¹⁵⁵ Gazzâlî bu düşüncelerini ileri sürerken kendisini tarafsız olarak göstermek istemiştir. Bu sebeple kendisinin Şâfiî destekçisi ve Ebû Hanîfe aleyhinde çalışan bir kimse olarak hicvetmemelerini istemiştir.¹⁵⁶

Gazzâlî'nin Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik hakkındaki düşüncelerinde hocası İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin etkisinde kaldığı muhtemeldir. Cüveynî, *Mugîsu'l-Halk*¹⁵⁷ adlı eserinde Şâfilik mezhebini âlim veya avam fark etmeksizin herkesin kabul etmesi yönünde fikirlerini zikretmekle beraber eserinde özellikle Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik hakkında eleştirileri ön plandadır.¹⁵⁸ Gazzâlî'nin daha sonra yazdığı *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserinde Ebû Hanîfe ve İmâm Mâlik'e yönelik övgü dolu sözleri dikkat çekmekte ve *el-Menhûl min Ta'likati'l-Usûl* adlı eserinde sarf ettiği sert eleştirilerinden vazgeçtiği görülmektedir.¹⁵⁹ Gazzâlî'nin *el-Menhûl*'ü yazdığı dönemde, sert tutumunun arkasında yaşadığı çevrenin etkileri olduğu gibi hocası el-Cüveynî'nin de etkisi altında kaldığı muhtemel gözükmektedir.

Zerrinkub, *Medreseden kaçış İmam Gazzâlî'nin fikirleri ve eserleri*, 37-38.

¹⁵² Davut Eşit, "Gazzâlî'nin Ebû Hanîfe Eleştirisi", *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - IV*, ed. Ümit Güneş (Bursa: İLEM & Bursa BŞB Kültür A.Ş., 2013), 987-998.

¹⁵³ Ebu Hamid M. Gazzâlî, *el-Menhûl min tâlikati'l usûl* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 600.

¹⁵⁴ Gazzâlî, *el-Menhûl min tâlikati'l usûl*, 612-618.

¹⁵⁵ Gazzâlî, *el-Menhûl min tâlikati'l usûl*, 608-609.

¹⁵⁶ Gazzâlî, *el-Menhûl min tâlikati'l usûl*, 618.

¹⁵⁷ İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâli Abdumelik Cüveynî, *Mugîsu'l-halk fi tercihi'l-kavli'l-hak* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2003), 47.

¹⁵⁸ İmam Mâlik hakkında görüşlerini kısa tutarken Ebû Hanîfe hakkında eleştirilerini daha geniş tutmaktadır. Ebû Hanîfe'nin usûl ve furû görüşlerini eleştirmekte hatta batıla düştüğünü söylemektedir. Cüveynî, *Mugîsu'l-halk fi tercihi'l-kavli'l-hak*, 63-65,103 vb.

¹⁵⁹ Ebu Hamid M. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, çev. A. Serdaroğlu, c.1 (İstanbul: Bedir Yayınevi,1975), 66-75.

Gazzâlî *İhyâu ulûmi'd-dîn* eserinde, Şâfiî, Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanîfe ve Sufyân es-Sevri hakkındaki düşüncelerine yer vermektedir.¹⁶⁰ Fıkıh ilmindeki üstünlüğü ve mezheplerine çok sayıda tabisi bulunan beş âlimi zikretmekle beraber onları Allah rızasını gözeten kimseler olarak tanıtmaktadır. *İhyâu ulûmi'd-dîn* eserinde zikrettiği mezhep imamlarından övgüyle bahsetmekte ve onları eleştirirken dikkat edilmesi gereken hususlarda muhalif kimseleri uyarmaktadır.¹⁶¹

İlcâmü'l-Âvâm adlı eserinde sıkça Selef hakkında olumlu yorumlarda bulunan Gazzâlî, Selef'in hak ve doğru olduğunu ve bunun delillerle sabit olduğunu söylemektedir.¹⁶² Vahyin indirilişine şahit olan sahabenin te'vil yapmaktan sakındıklarını aynı şekilde Selef'in de bu yolu takip ettiğini anlatmaktadır. Fakat daha sonra gelen dinin inceliklerini bilmeyen bazı kimselerin müteşabih kelimeleri incelemelerini yanlış ve tehlikeli bulmuştur.¹⁶³ Bu sebeple Selef'in, bu konudaki görüşünü doğru bulmakla birlikte avam halkın yanlış görüşlere düşmesinin önüne geçtiği kanaatindedir.¹⁶⁴

Gazzâlî, Selef'ten (Ehl-i Hadis) farklı olarak akılla nakli uzlaştırmaktadır. O, akılla naklin çatışmadığını iddia etmekle beraber bu metodu en iyi şekilde uzlaştırmayı başaran fırkanın Ehl-i Sünnet olduğu kanaatindedir.¹⁶⁵ Bu sebeple kişinin diğer fırkalara müntesip olmayıp Ehl-i Sünnet yolunda olduğu için Allah'a şükretmesi gerektiğini söylemektedir.¹⁶⁶ Gazzâlî, Ehl-i Sünnet ve Selef inancı arasında fikir birliği olduğu kadar farklılıklarının da olduğunu ortaya koymaktadır. *İlcâmü'l-Âvâm* gibi eserlerinin muhtevasından yola çıkarak onun Selef itikadının açıklanmasına önem verdiği görülmektedir. Çeşitli konularda Selef'in görüşlerine yer vermektedir. Gazzâlî, bu tutumuyla Ehl-i Sünnet ve Selef arasında olumlu bir bağ yakalamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Selef inancını övmesi ve hak olduğunu söylemesi gibi yaklaşımları Ehl-i Sünnet'in, Selefî düşünceden bağımsız düşünülemediği hissiyatını yansıtmaktadır.

Gazzâlî, felsefe ve mantık meselelerine yönelmesiyle müteahhirun döneminin başlangıcında önemli bir rol oynamıştır.¹⁶⁷ Gazzâlî'nin bulunduğu zamanda felsefi ilimler ilerlemiş ve İslam felsefesi yayılmıştır. Felsefeye olumlu bakmayan Gazzâlî onları araştırmaya tabi tutmuş ve

¹⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 66-67.

¹⁶¹ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 66-75.

¹⁶² Ebu Hamid M. Gazzâlî, "İlcâmü'l-Âvâm an ilmil-Kelâm", (Mecmûa'tu Resâili'l-İmâmi'l Gazâlî-IV içinde), (Beyrut: y.e.y., 1406/1986), 94.

¹⁶³ Gazzâlî, "İlcâmü'l-Âvâm", 98.

¹⁶⁴ Ebu Hamid M. Gazzâlî, "Risaletü'l Vaz"iyye"(Mecmûa"tu Resâili"l-İmâmi"l Gazâlî-IV içinde), (Beyrut: y.e.y, 1406/1986), 57-58.

¹⁶⁵ Ebu Hamid M. Gazzâlî, *el- İktisâd fi'l-İ'tikâd/ İtikatta Ölçülü Olmak*, çev. Hanifi Akın (İstanbul: Ahsen Yay., 2005), 9.

¹⁶⁶ Gazzâlî, *el- İktisâd fi'l-İ'tikâd/ İtikatta Ölçülü Olmak*, 9.

¹⁶⁷ Müttekaddimun döneminde Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî, Mâtürîdî ve Bâkılânî gibi Sünnî kelimcileriyle devameden Müttekaddimun dönemi sona erdirmiştir. M. Sait Özervarlı, "Gazzâlî", *DİA*, c. 13 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996) 520.

tenkit etmiştir. Kelâm ve mantık ilmine önem vermesindeki en büyük nedenlerden biri de İsmâîlîlere ve felsefecilere karşı Sünnî inancı müdafaa etmektir.¹⁶⁸ Gazzâlî, felsefecileri inançsız görmüş ve onların İslam'a verebilecekleri zararlardan ötürü onları reddetmek amaçlı *Tehâfüt* adlı eserinin yazmıştır.¹⁶⁹

Gazzâlî (ö. 505/1111) kelâm disiplinini iki amaç için kullanmıştır.¹⁷⁰ Birinci amacı Sünnî inancı savunmak için bazı fikirleri yalanlama ve reddetmektir. Bu amaç doğrultusunda *Tehâfüt* ve *Kıstas* gibi eserlerinin yazmıştır. İkinci amacı ise Ehl-i Sünnet inancı için gerekli ve Müslümanlara karşı tatmin edici deliller ortaya koymak olmuştur. İkinci amaç doğrultusunda *İktisâd* eserinde ikna edici deliller ortaya koymaya çalışmıştır. O, bid'atçılara karşı İslam'ı savunmak ve kalpleri şüphelerden arındırmak için kelâm ilminin öğrenilmesinin önemli olduğu düşüncesindedir. Gazzâlî kelâm ilimi öğrenmeyi farz-ı kifaye olarak görmüştür.¹⁷¹

Gazzâlî, insanın iradesi, kaza ve kader meselelerine dair Mu'tezile, Cebriye ve Kaderiyye mezhebinin görüşlerinde yanlışa düştüklerini ama Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in bu konularda orta yolu tuttuğunu söylemiştir.¹⁷² Gazzâlî, pek çok konuda Ehl-i Sünnet'i sapık fırkalardan ayırmış ve onun orta bir yol üzere olduğunu söylemiştir.¹⁷³ Gazzâlî çeşitli mezhepleri çok sert eleştirmiş olsa da tekfir etme hususunda dikkatli davranmaya çalışmıştır. Ona göre mezheplerin birbirini kolay bir şekilde tekfir etmeleri Ku'an'da geçen bazı konularda te'vil başvurulmasıyla beraber farklı sonuçlara da neden olmaktadır. Gazzâlî'ye göre te'vil yapılırken bazı kurallara dikkat edildiği sürece te'vil farklılığından dolayı mezhep veya kişi tekfir edilmemelidir.¹⁷⁴ Fakat açık bir hükmü te'vil ederde farklı bir anlam çıkarırsa tekfir edilebilir. Bir kimse te'vil yaparda hataya düşerse onun için bid'atçı kavramı kullanılabilir.¹⁷⁵ Örneğin Mu'tezile'nin ru'yetullahı kabul etmemesinden dolayı tekfir edilmez ancak bi'adçı-delaletçi sayılabilir.¹⁷⁶

Gazzâlî, insanların farklı din ve milletlere ayrılmalarını ve çeşitli mezheplerin birçok fırkaya ayrılmalarını insanların boğulduğu bir okyanusa benzetmektedir. Her fırkanın kendisinin kurtuluşa erdiğini iddia ettiğini ve Hz. Peygamber'in "*Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır.*

¹⁶⁸ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi* (İsatanbul: Damla Yayınları, 1988), 28.

¹⁶⁹ *Tehâfüt* eseriyle felsefe karşıtı bir duruşun oluşmasında etkili olmuştur. Taşkın, "Gazzâlî'den Râzî'ye: 6/12. yy.'da Felsefî Kelâmda Yeni Gelişmeler", 245.

¹⁷⁰ Kelam ilme gerektiğinde başvurulması gerektiğini düşündüğü için kelam öğrenmeyi farz-ı kifaye olarak görmüştür. Detaylı bilgi için Bkz. Taşkın, "Gazzâlî'den Râzî'ye: 6/12. yy.'da Felsefî Kelâmda Yeni Gelişmeler", 242.

¹⁷¹ M. Sait Özervarlı, "Gazzâlî". *DİA*, 13 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 506.

¹⁷² Ebu Hamid M. Gazzâlî, *el-Erba'in fi Usûlu'd -Dîn*, Düzenleme: Abdullah Abdulhamid Urvânî (Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1424/2003), 25.

¹⁷³ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, c. 3, 508-509.

¹⁷⁴ Ebu Hamid M. Gazzâlî, "Faysalu't Tefrîka", (*Mecmû'atu Resâili'l-İmâmi'l- Gazzâli* içinde) (Beyrut: y.e.y., 1406/1986), 125-127.

¹⁷⁵ Gazzâlî, "Faysalu't Tefrîka", 127-129.

¹⁷⁶ Gazzâlî, "Faysalu't Tefrîka", 134-135.

*Bunlardan kurtulan bir tanedir*¹⁷⁷ hadisiyle bildirdiği durumun gerçekleştiğini söylemektedir. Hz. Peygamber'e kurtuluşa eren fırkanın kim olduğu sorulduğunda "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" buyurdu. Ehl-i Sünnet kimdir sorusuna ise "Ben ve ashabımın yolu üzerine olanlardır" buyurdu. Gazzâlî, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olanların tavır ve davranışlarında orta ve açık yol üzere olduklarını, lüzumu kadar dünyalık aldıklarını, îtidâle riayet ettikleri şeklinde açıklamaktadır. "*Allahü Teâlâ'nın da sevdiği daima orta derecedir*"¹⁷⁸ sözleriyle bu konuda görüşünü aktarmaktadır.

Şâfiî fakihî ve Eş'arî kelâmcısı kabul edilen Gazzâlî hayatı boyunca bi'dat olarak gördüğü kişi, fırkalara karşı Ehl-i Sünnet'i savunmuştur. Yaşadığı dönemde İslam'a zarar verdiğini düşündüğü fikirlere ve kişilere, özellikle de Bâtınîlere karşı mücadele ettiği görülmektedir. Gazzâlî, yaşadığı dönem içerisinde aşırılığa kaçan inançlar karşısında sessiz kalmamış, halkı bu inançlardan niçin kaçınması gerektiği hakkında eserleriyle bilgilendirmeye çalışmıştır. Bunun temelinde, yukarıda ifade edildiği gibi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat kavramıyla ilişkilendirmek mümkündür. Ona göre, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in tasvip ettiği davranışlarda orta yola riayet edilmesidir. Gazzâlî'nin Ehl-i Sünnet'in bu tavrını benimsediği görülmektedir. Onun orta ve açık yol üzere olmadığını düşündüğü, tefrik ve aşırılığa kaçan inanç ve gruplar karşısında neden ciddi bir şekilde durduğunu, benimsediği bu tavır ile açıklamak mümkündür.

Yaşadığı dönemde bazı zararlı fikirlerin tasavvuf yolu kullanılarak insanlara sunulması, Gazzâlî'nin dikkatini çekmekle beraber buna bir çözüm yolu aramıştır. Bundan dolayı Gazzâlî'nin, İbâhîlik-Bâtınîlik gibi İslam dışı görülen inanç ve düşüncelere tasavvuf içerisinde yer verilmemesi için Sünnî çizgiyi ölçüt aldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn* eseri, yanılğı ve yanlış düşen mutasavvıf erbabı için kaleme aldığı *el-Maksadu'l-esnâ* adlı eseri gibi çalışmaları bir örnek olarak verilebilir. Gazzâlî, hayatının bir döneminde tasavvufa yöneldiği bu yaşayış biçimiyle kendisinde güzel hislerin zuhur ettiğini aktarmaktadır.¹⁷⁹ O, mutasavvıfların yolunu en doğru yol olarak tanımlamakla birlikte ahiret mutluluğu için bu yolu seçtiğini aktarmaktadır. Bir ilim olarak değerlendirdiği tasavvufu, Sünnîlik içerisinde önemli bir noktaya taşımaktadır.

Ehl-i Sünnet ve Selef arasında olumlu bir bağ yakalamaya çalıştığı anlaşılan Gazzâlî'nin; Selef inancını övmesi ve hak olduğunu söylemesi gibi yaklaşımları Ehl-i Sünnet'in, Selefî düşünceden bağımsız düşünülemediğini gösterir niteliktedir.

Yine Hz. Peygamber'in hadis rivayetine yaklaşımı ona göre tek doğru fırkanın Ehl-i Sünnet olduğunu göstermektedir. Gazzâlî'nin eserlerinin muhtevası ve düşünceleri içerisinde zamanla bir değişimin yaşandığı görülmektedir. İlk dönemler yaşadığı çevre ve hocası Cüveynî'nin etkisi ile *el-Menhûl min Ta'likati'l-Usûl* adlı eseri İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe'ye

¹⁷⁷ Ebu Hamid M. Gazzâlî, *El-Munkız Mined Dalal - Dalaletten Çıkış Yolu*, çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 13.

¹⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, c. 3, 509.

¹⁷⁹ Gazzâlî, *El Munkız Mined Dalal-Dalaletten Çıkış Yolu*, 71-72

eleştiriler yöneltmekte ve takip edilmesi gerekli ilk önderin Şâfiî olduğunu iddia etmektedir. Daha sonra kaleme aldığı *İhyâu ulûmi'd-dîn* eserinde, Şâfiî, Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanîfe ve Sufyân es-Sevri gibi âlimleri ve önderlik ettikleri mezhepleri Ehl-i Sünnet içerisinde gördüğünü kaydetmektedir.¹⁸⁰ Gazzâlî'nin Şâfiî olması bu mezhebi öncelemesinde oldukça etkindir. Bu sebeple *el-Menhûl min Ta'likati'l-Usûl* gibi eserleri göz önüne alındığında Ehl-i Sünnet içerisinde Şâfiîliği daha üstün bir konumda gördüğü anlaşılmaktadır.

Ayrıca Gazzâlî'nin, eserleriyle ve meselelere yaklaşım tarzı, onu bağımsız bir düşünür olarak karşımıza çıkarmaktadır. Oysaki Gazzâlî'nin Eş'arîyye mezhebine mensup olduğu kabul görmektedir. O, Nizâmiye Medreselerinin Eş'arîliği güçlendirme politikası dâhilinde Ehl-i Sünnet inancına aykırı düşüncelerine karşı mücadele görevinde yer almıştır. Buna rağmen Endülüs ve Kuzey Afrika'daki bazı Eş'arî ulema, Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn* gibi bazı eserlerinde bulunan bir kısım görüşleri sebebiyle fırka-i nâciye olarak kabul ettikleri Eş'arîlik'ten çıktığını iddia etmişlerdir.¹⁸¹

Yetmiş üç fırka rivayeti mezhepler için önemli bir referans kaynağı durumunda iken Gazzâlî'nin bu rivayete yaklaşımı oldukça dikkat çekicidir. Fırka-i nâciye olarak mensubu olarak görüldüğü Eş'arîliği ön plana çıkarmak yerine bu rivayeti açıklama gayretine girmiştir.¹⁸² Sonuç olarak Gazzâlî'nin Ehl-i Sünnet'i temsil eden kurtuluşa eren fırkayı mezhep taassubu üzerinden açıklamak yerine genel bir ilke etrafında konuyu özetlediği görülmektedir. Bu durumda Gazzâlî, Selef'ten bağımsız bir Ehl-i Sünnet düşünmemekle birlikte İmam Şâfiî, İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanîfe ve Sufyân es-Sevri gibi âlimleri ve önderlik ettikleri mezhepleri Ehl-i Sünnet içerisinde zikretmiştir.

1.5. Şehristânî'nin Ehl-i Sünnet Tanımı

1.5.1. Siyasi – Toplumsal Arka plan

Şehristânî (ö. 548/1153)¹⁸³ ilim öğrenmek için gittiği Nişâbur'da önemli hocalardan ders almıştır. Özellikle Ebü'l-Kasım Selmân b. Nâsır en-Nisâbü'rî'nin, Şehristânî üzerinde fazlaca etkisi olmuştur. Cedel usulü, Eş'arî kelâmı ve ilâhiyat felsefesi gibi ilimlerin dersini Nisâbü'rî'den almıştır.

¹⁸⁰ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 66-67.

¹⁸¹ Hatta Gazzâlî'nin küfre düştüğünü ve eserlerinin ortadan kaldırılması gerektiği yönünde görüşler ortaya çıkmıştır. Kadir Gömbeyaz, Sadiye Seymen, "73 Fırka Hadisi "Allah'ın Geniş Rahmetini Daraltır mı? Gazzâlî'nin Faysalu't-tefrika'daki 73 Fırka Hadisine Yaklaşımı Üzerine Bir Analiz", *Tevilat*, c.1, sy. 2 (2000): 337.

¹⁸² Gazzâlî'nin kurtuluşa eren fırka konusuna yaklaşımı konusunda daha detaylı bkz. Kadir Gömbeyaz, Sadiye Seymen, "73 Fırka Hadisi "Allah'ın Geniş Rahmetini Daraltır mı? Gazzâlî'nin Faysalu't-tefrika'daki 73 Fırka Hadisine Yaklaşımı Üzerine Bir Analiz",

¹⁸³ Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153). Doğum tarihi h. 469 yılı olarak kabul edilmektedir. Harman, Şehristânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 467

Hayatının bir kısmını Horosan'da geçiren Şehristânî burada Selçuklu¹⁸⁴ veziri el-Mervezî'nin hizmetine girmenin yanı sıra Selçuklu Sultanı Sencer'in yakınlığını da kazanmıştır. Burada bulunduğu süre zarfında *el-Milel ve'n-nihâl*'i yazdığı ve vezir Mervezî'ye ithaf ettiği bilgisine ulaşılmaktadır.¹⁸⁵ Daha sonra Bağdat ile Horosan'a girmiş ve oradan Tirmiz'e geçmiştir. Tirmiz'e giden Şehristânî *Muşâra'atü'l-felâsife* adlı eserini Nakîbüleşrâf Ebü'l-Kasım Mecdüddin Ali b. Ca'fer b. Ali el-Müsevî'ye takdim etmiştir. Hayatının son yıllarını doğduğu şehir olan Şehristan'da geçirdiği rivayet edilmektedir.¹⁸⁶

İlmi şahsiyeti hakkında çeşitli ithamlara maruz kalmıştır. Onun Bâtînî (İsmâilî) inancın yayılması için çalışmalar yaptığına, gulât-ı Şiâ'dan olduğuna ve itikatta bozukluk hatta inançsızlığa meylettiğine dair suçlamalar mevcuttur. Tâceddin es-Sübkî, Şehristânî hakkında çıkan suçlamaların nasıl ortaya çıktığını sorgulamakla beraber Şehristânî'nin eserlerinden bu tür çıkarımların yapılamayacağını bilakis tam tersi olduğunu söyleyerek iddiaların birçoğunu reddetmektedir.¹⁸⁷

Şehristânî'nin yaşadığı dönemde Selçukluların Şiî-Bâtîni gruplara karşı mücadeleleri devam etmiştir. Özellikle bazı bölgeler ve kişiler zındıklık, İsmâilîlik gibi suçlamalarla itham edilmiş böylelikle rakiplerini zayıflatmak, itibarlarını zedelemek için bu tür karalamalara başvurulmuştur. Şehristânî'ye bu tür ithamlarda bulunan Hârizmî ve Sem'ânî'nin de böyle bir durumu ona aktardığı ihtimaldir. Şehristânî, felsefeye olan ilgisi nedeniyle şeriattan uzaklaştığı yönünde suçlanmış ve eleştirilmiştir. Kanaatimizce onun felsefeye ilgi duyması onun İsmâilî olmasını gerektirmemektedir.

Şehristânî'nin yaşadığı dönemde tarafsızca bir eser kaleme alabilmesinin takdirden ziyade tepkilere yol açtığı görülmektedir. Pek çok ithamla suçlanan Şehristânî'nin eserlerinde zikrettiği görüşlerinde kendisine yöneltilen bu ithamları doğrulayıcı kesin deliller bulmak güçtür. Onun felsefeye olan yakınlığı ve eserinde sergilediği usulü ile sadece dikkatleri çekmemiş aynı zamanda bu ithamlara sebebiyet verdiği söylenebilir. Hasan Sabbâh'ın *Fuşûlü'l-erba'a* adlı eserini Farsça'dan çevirisini yaparken açıklama yapmayı elzem görmüştür. Bu çeviride sadece bir mütercim olduğunu bu kitaptaki fikirlerden ötürü kendisinin mesul tutulmaması gerektiğini bildirmiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Osman Karadeniz, "Selçuklu Dönemi Bilginlerinden Şehristânî'nin Kelam Ekollerine Bakışı", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum Selçuklu Tarihi Bilim Ve Düşünce*, IV, sy. 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 215.

¹⁸⁵ Ömer Faruk Harman, "Şehristânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 467-468.

¹⁸⁶ İbni Hallikan, *Vefeyatu'l-A'yan*, c. III, 404; Şaban Kuzgun, "Şehristânî'nin Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri "El-Milel Ve'n-Nihal" İsimli Eserinin Dinler Tarihi İle İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (1985):176-181.

¹⁸⁷ Harman, "Şehristânî", *DİA*, 467-468.

¹⁸⁸ Harman, "Şehristânî", *DİA*, 467-468. Ayrıca Milel ven-Nihal'in giriş bahsinde geçen Fahreddin er-Râzî'nin görüşü dikkar çekicidir, o eserin İslam mezhepleriyle ilgili bölümün Bağdâdî'nin *el-Fark*'ından aldığı yönünde iddiasında bulunmuştur. Fakat bu düşüncesi çok ilgi görmemiştir. Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b.

Şehristânî'nin yaşadığı bu çevrede kaleme aldığı *el-Milel ve'n-nihal* isimli eseri özellikleri ve tarafsızlığa yakın bir yaklaşımla ele alınması dikkat çekicidir. Bu yönleriyle milel-nihal türü eserlerin içerisinde ayrı bir öneme sahip olmuştur.

1.5.2. İtikâdî Düşüncesi

Şehristânî (ö. 548/1153) fıkıh ve usûl-i fıkıh, kelâm, hadis ve tefsirdeki derin bilgisinin yanında filozof, vâizlik gibi önemli sıfatları üzerinde taşımaktadır. Bu özelliklerinin yanı sıra Şehristânî üstün bir şekilde felsefî terminolojiyi kullanmıştır. Özellikle İslam mezheplerine dair yazılan literatür içerisinde ayrı önem arz eden *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseri yazmıştır.¹⁸⁹ *El-Milel ve'n-nihal* adlı eserde sadece mezhepleri ele almakla kalmayıp aynı zamanda diğer dinlere de yer vermesi Şehristânî'yi üstün bir dinler tarihçisi de yapmıştır. Ayrıca eser İslam felsefesi tarihi özelliği taşımasıyla dikkat çekmektedir.

Yetmiş üç fırka rivayetini esas alarak fırka-i naciye olan grubu tespit etmeye yönelik mezhep tasnifini oluşturmuştur. Şehristânî'ye göre ümmet 73 fırkaya ayrılacak, bunlardan yalnızca biri cennete gidebilecektir. Fırka-i naciye olan mezhebin ortaya konulması için bu konudaki Hz. Peygamber'den gelen rivayetleri ele almaktadır.¹⁹⁰ İslam mezheplerini ele alırken kurtuluşa eren fırkayı tespit etme gibi gayesi olsa da eserinde tarafsız olacağını şu sözlerle aktarmaktadır:

*“Her fırkanın görüşünü, kendi kitaplarında bulunduğu gibi hakkında hiç bir öngörü ve taassuba düşmeden, onların görüşlerini küçümsemeyen, doğrusunu yalnızından ayırma çabasına girişmeksizin olduğu gibi açıklayacağıma karar verdim”.*¹⁹¹

Mezhepleri tasnife tabi tutarken en temele fırka-i naciye, ikinci grupta ele aldığı Mu'tezile, Mürcie, Şiâ Cebriyye ve Haricîlik, tasnifin ana İslam Mezheplerini teşkil etmektedir.¹⁹² Şehristânî'nin (ö. 548/1153) mezheplere yaklaşımını ve mezhep tasnifini anlayabilmek için fırka-i naciye ifadesiyle hangi mezhebi kastettiği önemlidir. O, fırka-i naciye kavramını “Hz. Peygamberin, sahabesinin, tabiûnun, fakihlerin ve dünyadaki bütün coğrafyasında bunları takip

Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal - Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Eserler Yazma Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2015), XXIII.

¹⁸⁹ Şehristânî'nin bu eseri İslam dünyasında önem kazanmakla birlikte Avrupasında dikkatini çekmiştir. Mehmet Dalkılıç, “Abdülkerim eş-Şehristânî'nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, c. 5, sy. 1 (2008), 144.

¹⁹⁰ Detaylı bakınız, Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal- Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 4.

¹⁹¹ Ebü'l Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Eserler Yazma Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2015), XXII- XIII. O yetmiş üç sayısını ve fırka-i naciye olan mezhebi temel alarak oluşturduğu mezhep tasnifinde rivayette geçen 73 sayısına bağlı kalmaya çalışsa da 73 sayısına ulaşmada oldukça zorlanmıştır. Dalkılıç, “Abdülkerim eş-Şehristânî'nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu”, 148.

¹⁹² Şehristânî, “İkinci Mukaddime”, *el-Milel ve'n-Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 9.

eden büyüklerin görüşüdür"¹⁹³ şeklinde açıklamaktadır. Bu konuda şöyle bir değerlendirmeye varılabilir:

*"Fırka-i Naciye, bir anlamda ulema seçkinciliğini savunarak, kitlelerin ve alt toplumsal kesimlerin hakikati tahrif ettiklerine dikkat çeker. Buradan varmak istediği sonuç ise bütün araştırmasının sonucunu belirler: İslam toplumunun kurtuluş yolu ulema sınıfının dışında teşekkül etmiş mezhepleri bir yana bırakarak Hz. Peygamberden itibaren müteselsilen devam etmiş olan ve ulema sınıfının temsil ettiği fırka etrafında toplanmaktadır."*¹⁹⁴

Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'inde mezhepleri tarafsız bir şekilde ele alması diğer milel-nihal müellifleri gibi eleştiriye tabi tutmadığı için yaşadığı dönemde yine itham ve eleştirilere maruz kalmıştır. Bu tenkitlerden biri de İbn Teymiyye'den gelmiştir. İmâmiyye'nin hatta Bâtıniyye'nin sözlerini nakletmesini fazla bulmakta ve Şehristânî'nin bu fırkalara yakınlık duyduğu hatta fikirlere göre mezhep değiştiren bir kelâmcı olduğu düşüncesindedir. İbn Teymiyye onun hem Şîî hem de Eş'arî gibi görüldüğünü zikretse de bu iddiasını diğer eserlerinde sürdürmemiştir; nitekim onun Şîîliğin aleyhinde çalıştığını ifade etmektedir.¹⁹⁵

Şehristânî hakkında pek çok itham ortaya atılmış olsa da o bir Sünnî âlim olup Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935) taraftarıdır. O bu taraftarlığını düşüncelerine yer verirken Eş'arî'den "üstadımız" sözleriyle göstermektedir.¹⁹⁶ Bu vesileyle Eş'arî ile aynı düşünceye sahip olduğunu göstermektedir. Eserinde müstakil bir Eş'arîyye başlığı altında Eş'arî âlimlerin görüşlerini zikretmesi önemlidir.

Şehristânî, Eş'arîyye'yi Sıfâtiyye içerisinde zikretmiştir.¹⁹⁷ Bu sebeple Sıfâtiyye'yi Ehl-i Sünnet karşılığında kullanmış olması muhtemeldir. Sıfâtiyye içerisinde İbn Küllâb, el-Kalânîsî ve Haris el-Muhâsibi'yi kaydetmektedir. Ayrıca Sıfâtiyye içinde Müşebbihe ile Kerrâmiyye'yi de zikrettiği görülmektedir. Onun bu mezhepleri Ehl-i Sünnet'e dâhil edip etmediğini açıkça zikretmese de bu fırkaları Eş'arîyye ile yakın gördüğü muhtemeldir. Şehristânî, yüz, el vb. organ isimlerini gibi te'vil ederek haberî sıfatları kabul ve isbât eden Selef Sıfâtiyye denildiğini aktarmaktadır. Şehristânî, Müşebbihe ve Kerrâmiyye'nin sıfatlar konusundaki yaklaşımı sebebiyle bu Sıfâtiyye içerisinde zikretmektedir.¹⁹⁸ Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın içerisinde ortaya çıkmış Sıfâtiyye mezhebinin Eş'arîyye ismine evirildiğini aktarmaktadır.¹⁹⁹

¹⁹³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, XXIII.

¹⁹⁴ Dalkılıç, " Abdülkerîm eş-Şehristânî'nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu", 153.

¹⁹⁵ Harman, "Şehristânî", *DİA*, 467-468.

¹⁹⁶ Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, XX.

¹⁹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 108-112.

¹⁹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 108-137.

¹⁹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 112.

Müçtehitleri Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey olarak iki sınıfa ayıran Şehristânî, bu iki grup arasında furû hususunda birçok ihtilaf yaşansa da onlar için tekfir ve sapkınlığın olmayacağı gibi aynı zamanda da onlardan her müçtehidin isabetli olduğunu kaydetmektedir.²⁰⁰

Sonuç olarak Râzî öncesi gelenekte sosyal-siyasal yaşamın ve mezheplerin birbiriyle olan ilişkilerinin bir tezahürü olarak aldığımız birinci bölümde bahsi geçen âlimlerin Ehl-i Sünnet anlayışı, kısaca ortaya konulmak istenmiştir.

Eş'arî *Makalatu'l-İslâmiyyin* eserinde "Ashâb-ı Hadîs ve Ehl-i Sünnet" başlığı altında görüşler sunması, yaşadığı dönemde şekli belirlenmiş bir Ehl-i Sünnet yapısının varlığını göstermektedir. *Makalât* eserinde Eş'arî'ye göre Ehl-i Sünnet'i oluşturan Selef ve onu temsil eden Ashabü'l-Hadis'tir. Akli ve nakli uzlaştıran bir Ehl-i Sünnet anlayışından önce Ehl-i Sünnet'i bir ekol ya da fırka olarak Selef temsil etmekteydi. Eş'arî (ö. 324/ 935-36) sonrasında da geleneğin temsilcilerinden Bâkîllânî (ö. 403/ 1013), Bağdâdî (429/ 1037), Gazzâlî (ö. 505/1111), Şehristânî (ö. 548/1153) ve Râzî (ö. 606/1209) gibi âlimlerin Selef'ten bağımsız bir Ehl-i Sünnet çerçevesi çizmedikleri görülmektedir.

Bâkîllânî, Eş'arî'yi takip etmekle birlikte aklın ve naklin uzlaştığı Ehl-i Sünnet anlayışının ekolleşmesinde önemli bir isim olmuştur. Bağdâdî *el-Fark*'ında Ehl-i Sünnet'i sekiz sınıf halinde zikretmekle birlikte Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey'i Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in çatısı altında zikretmektedir. Gazzâlî *ihyâ*'sında eş-Şâfiî, İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanîfe ve Sufyân es-Sevri ile onların önderlik ettikleri mezheplerini Ehl-i Sünnet içerisinde zikretmektedir. Selefiyye'yi, Eş'arîliği bu çatı altında görmektedir. Şehristânî ise "Hz. Peygamberin, sahabesinin, tabiûnun, fakihlerin ve dünyadaki bütün coğrafyasında bunları takip eden büyüklerin görüşüdür" şeklindeki bir açıklama ile yetinmektedir. Bu açıklamasıyla ulema sınıfa vurgu yapmaktadır. Şehristânî, Ehl-i Sünnet başlığı koymak yerine Selef'in temsil ettiğini zikrettiği Sifâtiyye başlığı altında Eş'arîliği zikretmeyi uygun görmektedir. Ehl-i Sünnet içerisinde Sifâtiyye olarak isimlendirilen bu grubun Eş'arîyye olarak isminin değiştiğini aktarmaktadır. Onun için Ehl-i Sünnet olarak Eş'arîyye mezhebi ön plana çıkmakla birlikte Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey'i bu grupta zikretmektedir.

Burada dikkat çeken bir husus ise bu gelenekte yazılmış eserlerde diğer Ehl-i Sünnet taraftarlarından, İmam Mâtürîdî ve ekolünü diğer isimlerinden Ebü'l-Muîn Nesefî gibi diğer âlimlere değinilmemiş olmasıdır.

Söz konusu olan müelliflerin Ehl-i Sünnet tabiri ile ortaya koydukları düşüncelerinde ortak fikir etrafında toplandıkları gibi farklı görüşlere ayrıldıkları da görülmektedir. Bunun sebebi Ehl-i Sünnet'in kişiye, zamana ve mekâna göre yeni anlamlar kazanmış olmakla birlikte temsil ettiği kişi ve gruplarda anlamsal değişiklikler göstermesidir. Râzî öncesi döneme indirgediğimiz bu bölümde ortaya çıkan sonuç Ehl-i Sünnet'in yeknesak yapı arz etmeyen bir kavram olduğunu göstermektedir.

²⁰⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 280-282.

2. BÖLÜM

RÂZÎ'NİN EHL-İ SÜNNET DIŞI FIRKALARLA İLGİLİ TANIMLAMALARI

Fahreddin er-Râzî'nin (606/1209) İslam mezhepleriyle ilgili düşüncelerinin anlaşılabilmesi için onun öncelikli olarak farklı gruplarla ilgili görüşlerine de bakmak gerekmektedir. Yine Râzî'nin mezhebinin, inançlarının ve fikirlerinin bilinmesi diğer mezheplerle olan ilişkisinin ve tartışmalarının daha iyi anlaşılması için önemlidir.²⁰¹ O, "Mu'tezile, Havaric, Şîâ (Ravâfız), Mürcie" gibi Ehl-i Sünnet dışı gördüğü mezheplere karşı mücadele etmiş ve eserler yazmıştır. Tabakât türü eserlerde onun bu mücadelesi ve yazdığı eserleri övgüyle bahsedilmektedir.²⁰² Fahreddin er-Râzî, bazı mezhep ve kişileri Ehl-i Sünnet akidesine muhalif olmaları ve insanları şüpheye düşürerek doğru yoldan saptırmaya çalıştıkları için eleştirmiş bu konuya dair eserlerinde geniş bir yer ayırmıştır.²⁰³

Bu bölümde Râzî'nin Mu'tezile, Hâricîlik, Şîâ gibi Ehl-i Sünnet dışı gördüğü mezheplere karşı tutumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Râzî bu fırkaları açık bir şekilde Ehl-i Sünnet dışı olarak kabul ettiğini beyan etmektedir. Bu grupları sıkça tenkit etmiştir. Özellikle Mu'tezile ve Şîâ hakkındaki eleştirilerini birçok eserine taşımıştır.

Râzî'nin yaşadığı dönem siyasi çalkantıların ve Şîâ-Bâtınıyye, Mu'tezile ve Kerrâmiyye gibi fırkaların, İslam coğrafyasında Sünnî yönetim ve halka karşı baskısının arttığı bir dönemdir. Onun girdiği tartışmalarda ve fikri mücadelelerinde sert bir üslup kullanması mücadele ettiği kişilerin dikkatlerini çekmiştir. Bu gruplara karşı sürdürdüğü mücadelelerinde Kerrâmîler ve Batînîler tarafından tehdit edilmiştir. Bir hikâyeye göre ağır eleştirilerinden dolayı bir Batînî onu takibe alarak onun derslerine katılmıştır. Boş bir anında onu hançeriyle ölümlle tehdit etmiş, buna karşı Râzî de bir daha onlara dair kötü ifadeler kullanmayacağına dair söz vermiştir. Bu şekilde Batînîleri eleştirmekten vazgeçen Râzî'ye bunun sebebini soranlara "Onların burhân-ı kat'îleri yoksa da burhân-ı kâtî'leri var" şeklinde cevap vermiştir. Bazı rivayetlerde Kerrâmîlerce zehirlendiği ve ölümüne sebep olduğu nakledilir.²⁰⁴

Yine girdiği bir mücadele de Hanbelîlerle olmuştur. Bunun sonucunda bazı iftiralara maruz kalmıştır.²⁰⁵ Râzî, diğer inanç gruplarına, Mu'tezile ve Kerrâmiyye gibi mezhepleri tenkit etmesiyle bilinse de çoğu zaman kendi mezhebi olan Eş'arîliğe, Şehristânî'ye ve onun *el-Milel ve'n-Nihal*'ine de tenkitlerde bulunmuştur.

Râzî, Ehl-i Sünnet dışı olarak gördüğü fırkalarla mücadelesinde zaman zaman yaşadığı bölgelerden çıkarılmıştır. Mu'tezile ile tartışmaları neticesinde Hârizm ve Mâverâunnehir'den

²⁰¹ İtikatta ise Eş'arî mezhebine, amelde Şafîî mezhebine bağlıdır.

²⁰² Sübkî, *Tabakât*, VIII/82; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV/249-250; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV/176

²⁰³ Ümit Toru, *Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmiyye Algısı* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 136.

²⁰⁴ Uludağ, *Fahreddin Razi*, 25.

²⁰⁵ Altaş, "Fahreddin Râzî Hayatı", 73.

çıkartılmış; Kerrâmiyye mensupları ise onun Herat, Gazne ve Gur bölgelerinde yaşamasına mani olmuşlardır.²⁰⁶ Râzî'nin bu bölgelerde yaptığı münazaralarda onlara karşı ağır, hakaret içeren sözler kullanması bu grupları rahatsız etmiş ve kovulmasına neden olmuştur.

Özellikle bu mücadelelerini Ehl-i Sünnet dışı olarak tanımladığı Mu'tezile, Kerramiyye, Felasife ve Batıniyye gibi gruplarına karşı sürdürmüştür.²⁰⁷ Hâricîler'i, Hz. Ali ve hakem olayı ile aralarında çıkan ihtilaf sonrasında Hz. Ali karşıtlığı hususunda, Şiâ'yı da Hz. Ali taraftarlığı konusundaki düşünce ve icraatları nedeniyle en aşırıya giden gruplar olarak görmüştür.²⁰⁸

Râzî sadece İslam düşüncesi içerisinde bazı mezhep ve fırka mensuplarına karşı eser yazmamıştır. Aynı zamanda Hıristiyanlara yönelik eserler de vermiştir ve onlarla tartışmalara girmiştir.²⁰⁹ Onun insanlara doğruyu anlatma ve yanlışı gösterme çabası, bu mücadelecî tutumunun en önemli nedeni İslam'ı müdafaa etmektir. Râzî'nin vasiyetindeki sözleri, yaptığı dualar ve vaazları onun bu yönünü ortaya koymaktadır.²¹⁰

Özetle Râzî, İslam'ın esaslarından onun yolundan ayrılan her kişi, grup ve mezheple mücadeleye girmekten hiç çekinmemiştir. Yeri geldiğinde kendisinin de mensubu olduğu Eş'arî geleneğe bağlı olan kişi veya kişilere ağır eleştirilerde bulunmaktan geri durmamıştır.

2.1. Hâricîler ile İlgili Tanımlamaları

Râzî (606/1209) yazdığı eserlerinde Hâricîleri anlatmakta ve onların görüşlerine yermekle birlikte bazen onların görüşlerine karşı çıktığı, eleştirdiği olmaktadır. Fakat eserlerinde bu mezhep için yer ayıran Râzî'nin yaşadığı dönemde Hâricîler ile fiili bir mücadelesinin olup olmadığı hususunda bir kayda rastlayamadık. Bu nedenle Râzî ve Hâricîler'in ilişkisine bu bağlamda bakılmaya çalışılacaktır.

2.1.1. Râzî'nin Hâricîleri İsimlendirmesi

Hâricîler çeşitli gruplara ayrılmış ve birçok isimle anılmışlardır. Râzî de onları çeşitli isimlerle anmış ve bu isimlerin niçin onlara verildiğini açıklama gereği duymuştur; *Şurât* ve *Harûriyye* Hâricîler'in kendilerine övgü niteliğinde verdiği isimlerdendir. Allah rızası için canlarını ve

²⁰⁶ Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebibekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, IV (Beyrût: Dâru Sâdir, t.y.), 250

²⁰⁷ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 90. Râzî, Kerrâmîler tarafından tekfir edilmiş ve onlarla mücadele etmiştir. Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 73.

²⁰⁸ Râzî, *er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm-Kurucu Düşünürleri Ve Meseleleriyle Kelâm*, Çev. Ahmet Koca (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021) 57.

²⁰⁹ Râzî'nin *Münâzara fi'r-red ale'n-nasârâ* isimli eseri Hidayet Işık tarafından *Hıristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar* (İz yayınları İstanbul 2006) ismiyle Türkçeye çevrilmiştir.

²¹⁰ Onun bu mücadelelerini sadece maddiyat ve makam arzu etmesine bağlamak doğru olmayacaktır. Sancar, a.g.m, 134.

mallarını ortaya koyarak ahireti satın aldıkları inancı ile Şurât ismini övgüyle kullanmışlardır.²¹¹ Yine Hz. Ali'yi terk edip Harûra denilen mevkide toplanmalarından ötürü *Harûriyye* ismi verilmiştir.²¹²

Verilen isimlerden bazıları yergi niteliğindedir. Hâricîler'e verilen yergi maksatlı isimlerden biride *Mârîka* olmuştur. Yani bu isim onlara olumsuz bir genelleme anlamı katmak suretiyle konmuştur.

*"Hz. Peygamber'in (sav) "İsyan edenler, yoldan çıkanlar (mârîka) ile mücadele edeceksin" sözü ve Zü'l-Huveysıra için söylediği "Bu adamın soyundan okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkan topluluklar çıkacaktır" sözünde geçen mârîka yergi ismidir."*²¹³

Râzî, isimlerini almalarındaki en temel sebebi isyan etmiş olmalarına bağlamış ve devlet liderine itaatsizlik edenleri "*Hâricî*" olarak isimlendirmiştir.²¹⁴ Eserlerinde Hz. Ali ve Muaviye arasındaki Sıffin Savaşı'nda yaşanan hakem olayını anlatmakta ve bu olayda Muhakkime-i Ülâ²¹⁵ olarak isimlendirilen Hâricîler'in, "lâ hükme illâ lillâh" (hüküm ancak Allah'a aittir)²¹⁶ sloganıyla Hz. Ali'ye karşı çıkan ilk grup olduğunu kaydetmektedir.

2.1.2. Hâricîler'in Bazı Görüşlerine Yaklaşımı

Hâricîler, (Necadât fırkası hariç) büyük günah işleyen kimseyi kâfir sayıp tekfir etmiş, onlarla savaşılmamasını caiz görmüşlerdir.²¹⁷ Bu kaide onların bu ismi almasında etkili olmuştur. Hâricîler günaha düştüklerini iddia ettikleri Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Hz. Aişe'yi tekfir etmişlerdir.²¹⁸ Hâricîler, Büyük günah meselesinde Hâricîler'in çoğunluğu "Allah'ın indirdiğine göre hükmetmeyen kâfirdir" (Mâide, 44) ayetinde geçen sözüne binaen kâfir saydıklarını söylemektedirler. Râzî'nin ise büyük günah işleyeninin durumuyla ilgili kendi görüşü "büyük günahlı bize göre mü'min, iman etmesiyle itaatkâr, fıskı ile âsidir"

²¹¹ Yavuz, "Fahredden er-Râzî", 44; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler". *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 175-178.

²¹² Râzî, *er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 44; Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, 175-178.

²¹³ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 44; Bu isimle Haricilere genelleme yapılan olumsuz anlam verilmektedir. Cemil Hakyemez, "İtikadî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/4 (2003/2): 67.

²¹⁴ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 44. Meselâ Şehristânî'ye göre Hâricî, ümmetin ittifak ettiği meşrû bir halifeye başkaldıran herhangi bir kimsedir. Şehristânî, *el-Milel*, 146-164.

²¹⁵ Bu isimle ilk dönem Hâricîler ifade edilmektedir. Fığlalı, "Hâricîler", 175-178.

²¹⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", 175-178.

²¹⁷ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 287.

²¹⁸ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 44.

şeklindedir.²¹⁹ Râzî (606/1209), Hâricîler'in büyük günah sahibi hakkındaki görüşlerine katılmamaktadır.

Hâricîler, Hz. Ali'yi tahkim olayına binaen fâsıklıkla suçlayıp kâfir ilan etmişlerdir. Onlar, “Hz. Ali bu savaşta güçlü olan taraftı; eğer o tahkime rıza göstermeseydi fiska düşmezdi” diyerek halifelik göreviyle uğraşmasını da fiska gördüler. Hz. Ali'yi kâfirlik ile suçlarken (وَمَنْ لَمْ يَخُكْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ)²²⁰ bu ayeti kendilerine referans almışlardır.²²¹ Hâricîler ile Ehl-i Sünnet'in fâsık kavramlarına yaklaşımı farklılık arz etmiştir. Râzî'nin tabiriyle “Bizim âlimlerimize göre fâsık mü'mindir; Haricilere göre, kâfirdir”.²²²

Râzî, Hz. Ali'nin hakem olayında rıza gösterdiğinin kesinliği olup olmadığı konusunda onların bu görüşlerine itiraz etmiştir. Bu konuda bir izah yapmayı uygun görmüştür. Ona göre, hakem olayında Hz. Ali'nin rızası olduğu kabul edilse dahi onun fâsıklığa düşmesi küfre girdiği anlamını taşımamaktadır. Bu sebeple Hâricîler'in Hz. Ali hakkındaki iddialarını kabul etmemektedir.²²³Râzî, bu konunun Hâricîlerle olan hakiki bir tartışma olduğu kanaatindedir.

Onlar, halifelik makamı olan imamlığı gerekli görmemişlerdir.²²⁴ Râzî, *el-Muhassal* adlı eserinde bu hususta (söze bize göre diye başlamakta) imamı tayin etmeyi gerekli görmüş ve bunu belirli gerekçelere bağlamıştır. İnsanlardan zararı uzaklaştırmak için devlet başkanı şarttır. Bu gerekliliği, “akli gereğe göre olmadığını söyleyenlere göre, icma ile sabit olup akli gereğe göre olduğunu söyleyenlere göre de aklın gereğidir” şeklinde açıklamaktadır.²²⁵ Râzî, Hâricîler ile fikrî olarak kelâmî alanda mücadele göstermiştir. İmamet, büyük günah ve Hz. Ali'nin hakem olayına rızasının olup olmadığı gibi konulara kısaca değinerek aralarındaki düşünce farkı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Râzî'nin onlara bakış açısını genel olarak vermek gerekirse o, çeşitli gruplara ayrılan Hâricîler'in temel ihtilaflarının; isyanın hangi koşullarda olacağı, esirlerin durumu ve öldürmenin keyfiyeti konusunda olduğunu ve onların kelâm ilmiyle ve cedel ile uğraşmayan daha çok muharebe ile ilgili özellikleriyle öne çıktıkları sonucuna varmaktadır.²²⁶

²¹⁹ Râzî, *el-Muhassâl - Kelam'a Giriş*, çev. Hüseyin Atay (Ankara : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978), 244.

²²⁰ “Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir”. Maide, 44.

²²¹ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 287.

²²² Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 205-206.

²²³ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 287-288.

²²⁴ Râzî, *el-Muhassâl - Kelam'a Giriş*, 247.

²²⁵ Râzî, *el-Muhassâl - Kelam'a Giriş*, 247-248.

²²⁶ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 288.

2.2. Mu'tezile ile İlgili Tanımlamaları

2.2.1. Mu'tezile'yi İsimlendirmesi

Fahreddin er-Râzî, Mu'tezile'nin isimlendirilmesini iki sebebe dayandırmıştır. Bunlar;

a) Büyük günah meselesinde Hasan el-Basrî, bu günaha düşen kimsenin münafık olduğunu söylemiştir. Amr b. Ubeyd, Hasan el-Basrî'yi bu görüşünden dolayı takip etmeyi bırakmış ve Vasıl b. Ata safına geçmesiyle o ve taraftarları Mu'tezile ismiyle anılmıştır.

b) Katâde ve Amr b. Ubeyd, Hasan el-Basrî meclisinin önemli isimlerindendi. Hasan el-Basrî'nin vefatıyla Katâde onun yerine geçmiştir. Amr b. Ubeyd bu durumdan memnun olmamış ve ikisi arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Bunun sonucunda Katâde meclisini ayırmıştır. Katâde'nin bir dersinde Amr b. Ubeyd ve taraftarı hakkındaki bir soruya: "Mu'tezile ne yaptır?" demiştir.²²⁷ Mu'tezile ismi kullanılması bu olaya bağlanmıştır.

Mu'tezile bu isimle anılmayı sevmiştir. Bu ismin övgü niteliği taşıdığı konusunda hemfikirdirler. Bu ismin övgü niteliğinde olduğuna dair Kur'an ve Sünnetten delil getirmişlerdir. "Sizden de Allah'ın dışında taptığınız şeylerden de uzaklaşıyorum."²²⁸, "Nihayet İbrâhim onlardan ve Allah'ın dışında taptıklarından uzaklaşınca"²²⁹ ayetleri Ku'an'dan getirdikleri delillerdir. Ayetlerden maksatla şirkten intizal eden anlamında bu ismi kullanmışlardır.²³⁰

"Sünnetten delil olarak Süfyân es-Sevrî'den Hz. Resulullah'a isnat edilen şu rivayeti getirmişlerdir. "Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır, bu fırkaların en takvalı ve günahsız Mu'tezile'dir." Ebu Süfyân meclisine "Bu isimle isimlenin, siz zulmetten intizal ettiniz" demiştir ve ona denildi ki: "Amr b. Ubeyd ve ashâbı bu isimle isimlenme konusunda seni geçti."²³¹

Râzî, Mu'tezile'nin ayetlerden getirdiği delillerini açığa çıkaracak önerme getirmeyi batıl görmüştür. İtizâl kelimesi, "Eğer bana inanmazsanız itizâl edin"²³² ayetindeki bir şeyden kaçınma anlamında kullanılması bu ifadenin sadece şirkten uzak durmayı ifade etmediğini göstermektedir. Râzî bu cevabı yeterli görmüş ve sünnetten getirdikleri delili istidlâlde bulunmamıştır.²³³

²²⁷ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 145.

²²⁸ Meryem Suresi (Kur'an Yolu meali), 48. ayet.

²²⁹ Meryem suresi, 49. ayet

²³⁰ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 146.

²³¹ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 146.

²³² Duhan Suresi, 21.

²³³ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 146.

Râzî'ye göre Mu'tezile kendi içerisinde görüş ayrılıklarına düşmüş ve gruplara ayrılmışsa da tevhid, adl, nübüvvet gibi bazı meselelerde ittifak etmiştir.²³⁴

2.2.2. Mu'tezile'nin Bazı Görüşlerine Yaklaşımı

Râzî'nin yaşadığı dönem içerisinde en çok mücadele gösterdiği mezheplerden biri Mu'tezile olmuştur. Râzî Hârizm'de yaşadığı dönemde Mu'tezile mezhebini daha iyi tanıma fırsatı edinmiştir. Hârizm ve Maverâünnehir'de bulunduğu zamanlarda Mu'tezilî âlimlerle münazaralar yapma imkânı bulmuştur. Bu münazaralar sonucu Râzî bu bölgeden ayrılmak durumunda kalmıştır. Râzî, Mu'tezilî âlim olan Zemahşerî'nin eserleri üzerinde de çalışmıştır. Onun bu çalışmaları düşünce yapısında değişikliklere gitmesinde etkin rol oynamıştır. Öyle ki bu çalışmalardan elde ettiği bilgileri tefsirinde kullanmıştır.²³⁵

Râzî, Mu'tezilîler'i Ehl-i Sünnet içerisinde görmemiş ve onlara yönelik eleştirilerden hiç kaçınmamıştır. Onları sadece vaazlarında, katıldığı münazaralarında değil eserlerinde de tenkide tabi tutmuştur. Onun kelâmî eserlerinde hatta tefsirinde bile kelâmî mücadelesi Mu'tezile'ye yönelik olmuştur. Râzî ve Mu'tezile mensupları arasında vaad-void, güzellik-çirkinlik, Allah'ı ahirette görme, irade, Kur'an'ın mahlûk olup olmaması, insanın kendi fiilini yaratması ve Allah'ın zat, sıfat ve fiilleri gibi konular tartışılan başlıca meselelerdir. Bununla birlikte Mu'tezile'nin ve Râzî'nin itikadi düşüncelerinde farklılıklar olduğu gibi ortak noktaları da mevcuttur.

Râzî, Mu'tezile'nin kader ve kaza konusundaki tutumlarını reddetmektedir. Mu'tezile kader konusunda insan fiillerinin önceden belirlenmediği, çünkü bu belirlemenin adalet prensibine ters düştüğü görüşündeydi. Nübüvvet konusunda Mu'tezile ve kendi mensubu olduğu grubun nübüvveti vacip görmediği görüşüne değinmektedir.²³⁶ Tefsirinde de kelâmî mücadelelerini taammüden Mu'tezile'ye karşı kaydetmektedir.

Va'd- void konusunda Müslümanlar arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Mu'tezile de büyük günah işleyen kimsenin durumu ele alırken ihtilafa düşmüştür. Mu'tezile'den Vaîdiyye adındaki grup büyük günah işleyen kişinin kesinlikle cezalandırılmasını savunmuştur.²³⁷ Bu gruptan olan Belhî ve taraftarları bu hükme karşı çıkmış, Allah'ın af edebileceği hususunda onlardan ayrılmıştır.²³⁸ Vaîdiyye, büyük günah sahibinin ebedi yurdunun cehennem olacağını iddia etmiştir. Bu gruptan Hâlidî ise cehennemden çıkacağını hükmetmiştir. Râzî bu konuda Ehl-i Sünnet'in çoğunluğunun ve Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimsemiştir. Büyük günah

²³⁴ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 147.

²³⁵ Eşref Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 62.

²³⁶ Bu konuda kitabın başka sayfasında geçen bir bahsinde Mu'tezi'nin, peygamber göndermenin Tanrı'ya vacip olduğu görüşünde ittifak ettiği geçmektedir. Bkz. 147. Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 124.

²³⁷ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 126.

²³⁸ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 126.

işleyen kimsenin cezalandırılmakla beraber cehennemde edebi kalmayacağı görüşündedir.²³⁹ Yine Râzî, imametın gerekliliği konusunda devlet başkanlığını nakle göre gerekli görmeleri hususunda Mu'tezile ile aynı görüşte olduklarını aktarmaktadır.²⁴⁰

Râzî'nin bazı konularda Mu'tezile'den etkilenmesi söz konusudur. Örneğin hüsün ve kubhun akılla bilinip bilinemeyeceği, ilahi sıfatların ilim ve kudret sıfatlarına tahsis edilmesi gibi hususlarda Mu'tezile'nin görüşlerinden etkilenmiştir.²⁴¹ Allah'ın varlığını ispat etmek için kendi görüşleri yanında kelâm ve felsefi delillerden de istifade etmiştir. Allah'ın birliği konusunda da Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile'nin getirdiği deliller ile ortak düşünceye sahiptir.

Râzî ve Mu'tezile'nin itikadi mücadelelerinin hepsini ele almak konuyu fazlaca uzatacağı için kelâmî tartışmalarının bir kısmını örnek vermeyi yeterli görmekteyiz. Râzî ile Mu'tezile arasında ilişkiler olumsuz ilerlemiş olsa da bu tartışmalar Râzî'nin kendisini ilerletmesi bakımından oldukça önemli olmuştur. Râzî muhataplarının delillerini çürütmek ve kelâmî yönünü zenginleştirmek için onların külliyatına vakıf olmaya çalışmıştır. Onun bu çalışmaları vesilesiyle bazı konularda Mu'tezile ile aynı görüşleri paylaştığı görülmektedir. Kullandığı kelâm metotlarında Mu'tezile'den etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Kısacası onları ağır tenkitlere tabi tuttuğu gibi onlardan faydalandığı da söylenebilir. Râzî, *El-Mahsul* adlı eserinin yazımında Ebu'l-Huseyn el-Basri'nin *Kitabu'l-Mutemed* kitabından yararlanmışır.²⁴² Râzî'nin Mu'tezile ile hem fikrî hem de fiilî mücadelesi söz konudur. O bu mücadelesinde kendini geliştirme imkânı bulmuştur. Öyle ki bazen Mu'tezilî kelâma yöneldiği yönünde tenkitlere uğramıştır.

2.3. Şiîlerle İlgili Tanımlamaları

Eski dönemlerden itibaren Eş'arî gelenek içinde Şiâ karşıtı bir tavır söz konusu olmuştur. Râzî öncesi Eş'arî geleneğe bakıldığında Bâkılânî (ö. 403/1013) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) Fâtımî-İsmâîlîler'e karşı reddiyeler kaleme almışlar, Bağdâdî (ö. 429/1037-38) ve Şehfûr b. Tâhir b. el-İsferâyînî (ö. 471/1078) gibi isimler de yazdıkları eserleriyle bu mücadeleye dâhil olmuşlardır. Sözü edilen dönemde Fahreddin er-Râzî de bu mücadelenin bir parçası olmuştur. İmâmiyye-İsnâaşeriyye Şiâ'sına karşı bazı eserlerinde eleştiriler yöneltmektedir. *Mefâtihu'l-Gayb* adlı tefsirinde de Ehl-i Beyt, beda, ismet, muta nikâhı ve imamet gibi birçok konuda onları tenkit etmektedir.

Şiâ'ya karşı yapılan bu karşıtlık Ehl-i Sünnet içerisinde farklı mezheplerin onlara ortak bir tavır sergilemesine yol açmıştır. Sünnî gruplar her kadar fikir ayrılıklarına düşüp birbirlerine eleştiri yöneltse de yeri geldiğinde Şiâ ve gruplarına karşı birlik oluşturmaya çalıştıkları

²³⁹ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 127.

²⁴⁰ Râzî, *el-Muhassâl- Kelam'a Giriş*, 247.

²⁴¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 92.

²⁴² Uludağ, *Fahreddin er-Râzî*, 2.

görülmektedir. Yapılan bu mücadelelerde kişi veya mezhepten ziyade genel bir Sünnîlik anlayışıyla Şîâ karşısında durulmuştur. Bu bölümde Fahreddin er-Râzî'nin Şîâ ve mensuplarına olan genel tavrı ele alınacaktır.

Fahreddin er-Râzî, Sünnîliğin önemli ölçüde destek gördüğü bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde Selçukluların, Şîâ fırkalarına karşı yürüttüğü sert siyasetin eskisi kadar güçlü hissedilmediği görülmektedir.²⁴³ Fahreddin er-Râzî, Hârizmşah'ta yaşadığı dönemde Muhammed Harzemşah ile arasında iyi ilişkiler kurması İmâmiyye'nin Hârizmşah içerisinde eskisi kadar güçlü olamadığının bir göstergesidir. Bu bakımdan Fahreddin er-Râzî'nin eserlerinde Şîâ gruplarına yönelik söylemi Bâkılânî ve Bağdâdî'ye göre daha yumuşadığı görülmektedir. *İ'tikâdâtü firaki'l-muslimîn ve'l-müşrikîn* adlı eserinde Şîâ'ları Râfıza ismiyle zikretmekle beraber bunların bir kısmını ayrı tutmakta ve onları, Müslüman olmadıkları halde İslâm'a nispet edilen fırkalar bahsinde Bâtınîyye içerisinde zikretmektedir.

Râzî'nin yaşadığı dönemde Nizârî İsmâîlîler faaliyetlerini sürdürmekteydi. İsmâîlîler'in Müslümanları saptırmasından endişe duyan Râzî, onların insanları saptırmak için çalıştıklarını şeriâti ve kıyameti inkâr eden cahil, fasık kimseler olarak tanımlamaktadır.²⁴⁴

2.3.1. Râzî'nin Şîâ'ları İsimlendirmesi

Şîâ, Hz. Peygamberin vefatı ile hilafet makamının Hz. Ali'nin hakkı olduğu ve ona itaatin vacip olduğu görüşü etrafında toplanmıştır. Zamanla Şîâ içerisinde farklı görüşlerde bulunan çeşitli gruplar ortaya çıkmıştır. Bu grupların hepsi hangi görüşte olursa olsun Hz. Ali'ye itaat konusunda aynı görüşte olan herkes Şîâ kabul edilmiştir.²⁴⁵ Genel manada Hz. Peygamber'in vefatından sonra nass ve tayinle Ali b. Ebî Tâlib'in halife olması gerektiğine inanan ve hilafet makamının Fatıma'dan gelen soydan devam edeceğini ileri süren bu terkip etrafında toplanan gruplar Şîâ olarak isimlendirilmiştir.²⁴⁶

Râzî'ye göre birinci asırda Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan daha üstün gören kimse Şîâ olarak görülüyordu.²⁴⁷ Sonra Zeyd b. Ali (ö. 122/740) etrafında toplanan Şîâ'lar, Ümeyyeyoğulları'na girdiği isyanda onu yalnız bırakmışlardır. Zeyd b. Ali kendisini terk edenler için bir grup,

²⁴³ Ümit Toru, *Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmiyye Algısı* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 128.

²⁴⁴ Râzî, *İ'tikâdâtü firaki'l-muslimîn ve'l-müşrikîn*, 105-108.

²⁴⁵ Şîâ içerisinde bir grup Tanrı için hulûl, mekân, cismiyyet, gibi v.b görüşlerini destekler iken bir grup mutlak tenzih görüşünü savunur. Yine bir grup cebri savunurken diğeri özgür irade görüşündeydi. İrca konusunu savunanların yanında, Vaid görüşünde taraf tutanlarda bulunmaktadır. Râzî, *Er-Riyazu'l-Munika Fi Arai Ehli'l-İlm*, 43.

²⁴⁶ Hasan Onat, *Emeviler Dönemi Şîâ Hareketleri ve Günümüz Şîâliği* (Ankara: TDV Yayınları, 1993) 15.

²⁴⁷ Râzî, *Er-Riyazu'l-Munika fi Arai Ehli'l-İlm*, 44; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal - Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, XXXV.

topluluktan ayrılan anlamına gelen “Râfizî”²⁴⁸ demiştir. Bu olaydan sonra yergi ifadesi olarak Şîîler için Râfizî ismi kullanılmıştır.²⁴⁹ Râzî *İtikâdât*’ında Şîî grupları Ravâfız/Râfizî şeklinde genel bir isim altında toplamaktadır. Râzî, bu isim içerisinde Zeydiyye’yi de ele almakta ve sahabeyi yeren onlara kötü ithamlarda bulunan tüm Şîî oluşumları bu grup altında toplamaktadır.

Râzî, *İtikâdât*’ında²⁵⁰ onları, Zeydiyye, İmâmiyye, Keysâniyye olmak üzere üç fırkaya ayırmakta iken *er-Riyâzu’l-mûnika fi ârâi ehli’l-ilm* kitabında ise bu ayrımı yaparken Keysâniyye’yi gulat olarak isimlendirmektedir.²⁵¹

Gulat fırkaları hakkında: Râzî, bu fırkanın Müslüman fırkalar arasında sayılmasını caiz görmemiştir.²⁵² Hz. Ali’ye karşı inançlarında aşırılığa kaçmalarından dolayı Muhtar ve Keysân’a bağlı gruplar Keysâniyye adı altında anılmıştır.²⁵³ Bu grup Muhammed b. Hanefiyye’yi imam olarak tayin etmiştir. Muhammed b. Hanefiyye’nin ölümüyle imamet dışında beklenen mehdi inancı doğmuştur. Bu inanca sahip ilk aşırı Şîî gruplar Keysâniyye ismi ile ifade edilmiştir.²⁵⁴

İmâmiyye fırkası hakkında: Bu grubu oluşturanların ortak görüşü Hz. Peygamber’den sonra imamet hakkının Hz. Ali’ye ait olduğu inancıdır.²⁵⁵ Hz. Ali’den sonraki İmamların silsilesi şu şekildedir: Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Zeynelâbidîn, Muhammed Bakır, Cafer Sâdık, Musa Kazım, Ali Rıza, Muhammed Takî, Ali Nâkî, Hasan Askerî ve beklenen gaib imam Muhammed b. Hasan.²⁵⁶ Râzî, İmâmiyye’nin pek çok kolu olduğunu zikretmekte ve açıklamaktadır.²⁵⁷ Râzî’ye göre İmâmiyye, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin olmak üzere imamet Hüseyn’in evlatları ile devam edeceğini savunan kimselerin oluşturduğu bir gruptur.²⁵⁸ İmâmiyye mensupları Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin, Zübeyr, Ammâr, Selmân, Ebû Zerr, Mikdât, Bilal ve Süheybe dışındaki bütün sahabenin küfre düştüğünü söyleyerek tekfir etmektedirler.²⁵⁹

Hz. Ali’nin imametinin nass ile tayin edildiği konusunda çoğunluk hemfikirdir. İmâmiyye içerisinde Hz. Ali’nin ölümüyle ihtilaf çıkmıştır. Sebeiyye: Hz. Ali’nin ölümünü inkâr etmiş ve

²⁴⁸ Başlangıçta Zeyd b. Ali’den ayrılan ilk İmâmîler’e, daha sonra bütün Şîî fırkaları ile Şîî unsurları taşıyan bazı bâtinî gruplarına verilen isim. Mustafa Öz. “Râfizîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 34 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007) 396-397; Zeyd b. Ali onlara şöyle dedi: “Beni terk ediyorsunuz ha?” Onlarda “evet” dedi. Böylelikle bu isim onların üzerinde kalmıştır. ²⁴⁸ Râzî, *İtikâdâtı firaki’l-müslimîn ve’l-müşrikîn*, 58-60.

²⁴⁹ Râzî, *Er-Riyâzu’l-Munika Fi Arai Ehli’l-İlm*, 44.

²⁵⁰ Râzî, *İtikâdât*, 59-60

²⁵¹ Râzî, *Er-Riyâzu’l-Mûnika fi Ârâi Ehli’l-İlm*, 235.

²⁵² Râzî, *Er-Riyâzu’l-Mûnika fi Ârâi Ehli’l-İlm*, 235

²⁵³ Râzî, *Er-Riyâzu’l-Mûnika fi Ârâi Ehli’l-İlm*, 245.

²⁵⁴ Mustafa Öz. “Keysâniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 42 (Ankara:TDV, 2002), 362.

²⁵⁵ Râzî, *Er-Riyâzu’l-Mûnika fi Ârâi Ehli’l-İlm*, 235.

²⁵⁶ Râzî, *Er-Riyâzu’l-Mûnika fi Ârâi Ehli’l-İlm*, 235

²⁵⁷ Bkz. Râzî, *İtikâdât*, 59-66.

²⁵⁸ Râzî, *Muhassal*, 248-253.

²⁵⁹ Râzî, *İtikâdât*, 69-70.

onun gökyüzüne bulutların arasında olduğu, yıldırım sesinin ona ait olduğu hususunda bir hükme gitmiştir. Onun tekrar yeryüzüne ineceği inancını taşımışlardır. Râzî, yıldırım sesi duyulduğunda Sebeiyye taraftarlarının “ Selam senin üzerine olsun ey müzminlerin emiri” dediklerini rivayet etmiştir.²⁶⁰

Hz. Ali'nin vefatını inkâr etmeyenler ise imamın Muhammed b. Hanefiyye'nin mi yoksa Hz. Hasan'ın mı olacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir.²⁶¹ İmâmiyye içerisinde imamın kim olacağı konusunda daima farklı görüşler ortaya çıkmış ihtilafa düşmüşlerinden dolayı çeşitli kollara bölünmüşlerdir.²⁶²

Muhammed Bakır'ın ölümünden sonra yine ihtilafa düştüler. Bir grup onun öldüğüne inanırken bir grup ölmediğini tekrar geleceğine inanmayı tercih etti. Bakır'ın vefatına kâfî olan grup yeni imamın kim olacağı hususunda ihtilafa düştüler. İki gruba ayrıldılar:²⁶³

Bir grup ise imameti, Muhammed Bakır'ın çocuğu olan Câfer Sâdık'a nispet ettiler. O'nun ölümüyle iki gruba ayrıldılar.

Bir grup İmameti Muhammed Bakır'ın çocuğundan başkasına verdi. Bunlar iki fırkaya ayrıldılar.

Câfer Sâdık vefat edince taraftarları ikiye ayrıldı. Bir grup onun ölmediğine ve onun kaim mehdi olduğu inancı etrafında toplandılar. Câfer Sâdık'ın ölümünü kabullenen grup imamet kime ait olduğu hususunda ihtilaflara düşmüştür. Câfer Sâdık'ın bazı gruplar çocukları etrafında birleşirken²⁶⁴, başka gruplarda imameti Câfer Sâdık'ın çocukları dışında başka kimselere nispet etmişlerdir. İmamet konusunda Şiâ içerisinde yaşanan bu ihtilaflara kısaca değinilmeye çalışılmıştır. Kısacası İmâmiyye-İsnâaşeriyye, imamet her zaman varlığını ve gerekliliğini iddia etmiştir. İmamet Ali b. Ebi Talib ve onun oğlu Hüseyin'in soyundan geldiğine inanan topluluktur. Bu soydan gelen on iki imamın nass ile belirlendiğine onların masum ve mutena olduğu konusunda ittifak eden Şiî fırkadır. İmâmiyye'nin teşekkülü, on birinci İmam Hasan el-Askerî'nin (ö.260/873) ölümüyle takriben yirmi yıl sonra oluşmuştur. Yani İmâmiyye Şiâsi'nin kuruluşu, h. 3. asrın sonlarında gerçekleşmiştir.²⁶⁵

²⁶⁰ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 236. Sebeiyye Ali'nin ölmeyip bulutta olduğunu, gök gürlemesi ve şimşek onun kırbağı olduğunu, sonra yeniden yeryüzüne ineceği ve düşmanlarını öldüreceğini ileri sürmüşlerdir. Râzî, *el-Muhassâl*, 248.

²⁶¹ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 236.

²⁶² Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 237.

²⁶³ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 237.

²⁶⁴ Câfer Sâdık'ın rivayetlere göre beş veya altı oğlu vardı. Oğullarından Abdullah, İsmail, Muhammed ve Musa'ya imamlık vasfı verilmiş çeşitli gruplara ayrılmışlardır. Râzî, *er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 238.

²⁶⁵ Cemil Hakyemez, “Bedâ Düşüncesi ve Şiî İmamet Tartışmalarındaki Yeri”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. V, sy.10 (2006/2), 39.

İmamet meselesinde ihtilaflar devam etmiş ve pek çok grup ortaya çıkmıştır. Her çıkan grup kendi seçtiği kişiyi imam olarak tayin etmiştir. Onlar seçtikleri imamların erken ölmesi ya da imamın ölümünü kabul etmemeleri gibi beklenmeyen olayların yaşanmasıyla oluşturdukları sistemin ilerleyişini devam ettirememişlerdir. Bu sorunlarla karşılaşan Şiâ grupları yeni teoriler üretmek zorunda kalmıştır. İşte Râzî, onların bu konudaki düşüncelerinin tutarsız oluşuna değinmektedir.

Râzî, *er-Riyâzu'l-mûnika* kitabında bu ihtilafları detaylı bir şekilde ele almıştır. Konu sonunda şahsi düşüncesini on iki imamın nass ile belirlenmediğini dile getirmiştir. Râzî, imamet konusunda çıkan ihtilafların fazla olmasını imametın nass ile olmadığıın en büyük kanıtı olarak saymıştır.²⁶⁶

Zeydiyye hakkında; Bu grup mensupları Hz. Ali'nin imam olduğu ve imametinin gizli nass ile tayin edildiği görüşü etrafında toplanmışlardır.²⁶⁷ Râzî, onların Zeyd b. Ali Zeyne'l-Âbidîn'e nispet edildiğini aktarmaktadır.²⁶⁸ Onlar Hz. Ali' den sonra Hasan'ın, sonrasında ise Hz. Hüseyin'in imametini kabul ederler. Yine zulüm karşısında mücadele eden, imamet için gerekli şartları kendisinde bulduran ve Hz. Fatıma'nın soyundan gelen kimseler imam olabileceği görüşündedirler.²⁶⁹ Şiâ ve Zeydiyye prensiplerinde ve kendilerine yöneltilen eleştirilere delil olarak kullandıkları nass ve rivayetler ortaktır.²⁷⁰

Zeydiyye'den Süleymâniyye ve Sâlihiyye Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in halife seçilmesini saygı ile karşılamaktadırlar. Cârûdiyye ise Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i tekfir etmektedir. Süleymâniyye; Hz. Osman'a kötü sözler sarf etmekte iken Sâlihiyye ise onun hakkında iyi ya da kötü bir şey konuşmamayı tercih etmesine rağmen Râfızî bir fırka olarak anılmıştır.²⁷¹

Şiâ'nın Keysâniye kolu ise Hz. Ali'nin kölesi olan Keysân'ın etrafında toplanan Hz. Ali hakkında aşırı inanca sahip bir gruptur. Keysân'ın yorumlama, görünen ve görünmeyenin, batının bilgisine vakıf olması İbn Hanefiyye'dir. Onlar aşırılıklarında kıyametin inkârı, tenasüh, hulûl ve şeriatın inkârına kadar bir inanca vardılar. Keysân'a Hz. Ali'nin Muhtar adını verdiği için Keysâniyye ismi ile anılmıştır.²⁷²

Fahreddin er-Râzî'ye göre İsmâîlîler'in kuruluşu Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh'a dayanmaktadır. Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh, Câfer es-Sadık'ın yanında oğlu İsmail'in hizmetinde olan bir kimsedir. İsmail'in ölümüyle oğlu Muhammed b. İsmail'in hizmetine geçmiş ve Muhammed b. İsmail'in henüz bir çocuğu olmadan ölmesiyle kendi cariyesinin doğurduğu çocuğu "Muhammed b. İsmail'in oğlu" olarak insanlara tanıtmış ve ona itaat

²⁶⁶ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm.* 244.

²⁶⁷ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm.* 251.

²⁶⁸ Râzî, *İtikâdât*, 59-60.

²⁶⁹ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm.* 251.

²⁷⁰ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm.* 261.

²⁷¹ Râzî, *İtikâdât*, 60-65.

²⁷² Râzî, *el-Muhassâl*, 255.

edilmesinin vacip olduğunu ilan etmiştir. Bu çocuğa büyüünce zındıklığı öğretmiş ve onun imam olduğunu insanlara duyurmuştur. Bu sapkın düşüncenin yayılmasına Mecûsîler destek vermiştir. Mağrib, Mısır ve İskenderiyye'den bazı topluluklar onlar etrafında toplanmıştır.²⁷³

2.3.2. Şiâ'nın Bazı Görüşlerine Yaklaşımı

Eş'arî gelenek içersinde Bağdâdî (429/1038), İsferyânî (471/1079) ve Râzî (606/1210) gibi âlimlerin fikir âleminde Şiâ fırkaların tanımlanması yapılırken Ali taraftarı olmalarından ziyade sahabe karşıtlığı ön plana çıkmaktadır.²⁷⁴ Şiâ genel bir üst kimlik olarak kullanılmaktadır. Şiâ için tanımlanan ideoloji, imametini Hz. Ali ve onun soyundan gelen kimselerin hakkı olduğunu savunan kimseler etrafında isimlendirilirken, Râfîzî söylemiyle hitap edilen kitle biraz daha daraltılmaktadır. Buna göre söz konusu grup etrafındaki oluşumlar, aşırıya kaçarak sahabeyi tan etmelerinden kaynaklı yergi bildiren bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷⁵ Örneğin Râzî, Şiâ tarihinde Hz. Aişe'ye karşı yürütülen karalama ve eleştirileri reddetmiştir. Onların Hz. Aişe'yi tan etmelerini Hz. Meryem'e zina iftirasında bulunan Yahudilerin bu hareketine benzer bulmuştur. Şiâ'yı bu tutumundan dolayı Yahudilere benzetmektedir.²⁷⁶

Râzî, Rey'de yaşadığı dönemde Şiâ-İsnâ'aşerî âlimlerle girdiği tartışmalarda Selçukluların Sünnî politikasına bağlı kalmıştır.²⁷⁷ Onun, İmamiyye-İsnâ'aşeriyye mensuplarınca rahatsız edildiğine dair bir durum yaşanıp yaşanmadığı bilinmemektedir.²⁷⁸ Bunun Râzî'nin yaşadığı Selçuklu Devleti gibi topraklarda Sünnî inancın siyasi yönden egemen durumda olmasından kaynaklı olduğu muhtemeldir.

Daha önce de ifade edildiği gibi Râzî'nin, vaazlarında İsmailîler'i sert bir şekilde tenkit ettiği ve "*varsa delilleri getirsinler*"²⁷⁹ diyerek onlara meydan okuduğu rivayet edilmektedir. Onun bu sert eleştirilerinden rahatsız olan İsmailî-Batınî bir fedai tarafından canıyla tehdit edildiği ve Râzî'nin bu olaydan sonra onlar hakkında konuşmayı bıraktığı aktarılmaktadır. Bu konunun gerçekliği hakkında net bir bilgi olmasa da başka bir rivayette ise Hasan Sabbah'ın oğlu Nurettin Muhamed'in, Râzî'ye İsmailî-Batınîler (haşhâşi) hakkında kötü konuşmaması için para ödediği şeklinde bir olay aktarılmaktadır.²⁸⁰

²⁷³ Râzî, *İ'tikâdâtü fırakî'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, 105-106.

²⁷⁴ Toru, "Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmamiyye Algısı", 148.

²⁷⁵ Toru, "Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmamiyye Algısı", 148.

²⁷⁶ Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, c.8, 401-402

²⁷⁷ Eşref Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileleri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 58.

²⁷⁸ Uludağ, *Fahreddin Râzî*, 29.

²⁷⁹ Uludağ, *Fahreddin Râzî*, 29.

²⁸⁰ Bu rivayetlerin gerçekliği hususunda net bir bilgi yoktur. Uludağ, *Fahreddin Razi*, 29.

Râzî, Süleyman b. Cerir ez-Zeydî'den şu sözü nakletmektedir: “Râfizîlerin imamları, takipçileri için iki görüş ortaya koymuştur. Bu ikisi olduğu sürece tartışmalarda hiç kimse onlara üstün gelemez: Bedâ inancı ve takiyye”.²⁸¹ Râzî'nin pek çok konuda onlara karşı çıktığı bilinmektedir. Râzî'nin imamet, ismet, takiyye ve bedâ gibi konularda Şiâ'ya yaklaşımına kısaca bakmayı gerekli görmekteyiz.

a. İmamet

Müslümanların Hz. Peygamber'den sonra ayrılığa düşmesindeki en büyük nedenlerden biri olan hilafet-imamet meselesi Şiâ'nın temel prensibini teşkil etmiştir. Hz. Peygamber'den sonra hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğu ve bunun nass ile tayin edildiğini iddia etmişlerdir.²⁸² Ali ve onun soyundan gelen tüm imamların her türlü eksiklikten ve günahlardan uzak, masum olduklarını iddia eden Şiâ mensupları bu prensibi hicri ikinci asra gelindiğinde farklı bir yönetime evrilmiştir. İlerleyen süreçte bu prensip çerçevesinde gulat gruplar imamlara üstün güçler yüklemesiyle imam kavramı farklı bir boyut kazanmıştır.²⁸³

İmamet, Şiâ'ya göre dinin en önemli dayanağıdır. Çünkü masum imam nass ile tayin edilmiştir. Masum imamın, insanların ihtiyaç duyduğu her şeyi vahiy yoluyla bildiğini ileri sürmektedirler.²⁸⁴ İmametın nass ile katî olması esas, Şiî imamet teorisinin temel taşıdır. Râzî, imameti gerekli görenler olduğu gibi gerekli olduğuna inanmayan kimseler hakkında *el-Muhassâl*'ında imamlık bahsinde bilgi vermektedir.²⁸⁵ Devlet başkanlığının gerekli olduğuna inananlar akla ya da nakle dayanarak deliller getirmiştir. Devlet başkanlığını akla göre gerekli olduğunu söyleyenler ise bu konuda ayrılmıştır. Halifelik için Allah'ın tayinini gerekli görenler olduğu gibi bir kısmı ise toplumun tayin etmesini geçerli bulmuşlardır. İmamlık için Allah'ın tayinini gerekli gören İmâmiyye mezhebinin bu konudaki delillerini eleştirmiştir. Bu delillerin sonucunda “Bize delilleri öğretecek, bize gıdaları gösterecek ve onları zehirlilerden ayıracaktır”²⁸⁶ ifadesiyle bu delilleri zehirli bir gıdaya benzetmektedir.

Râzî, “bize göre” şeklindeki ifadesiyle Ehl-i Sünnet'in imamın insanlardan zararı uzaklaştırmak için gerekli olduğunu savunmuştur.²⁸⁷ Bu gereklilik ise akli bir gereklilik olmadığından inananlara göre icma ile sabittir. Akli gereklilik olduğunu söyleyenlere göre ise bu durum aklın bir gereğidir. Ehl-i Sünnet'e göre ise imamlığı nakle göre gerekli

²⁸¹ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 263.

²⁸² Bu konuya Şehristânî üstadımız diyerek bahsettiği Eş'arî'nin efdal varken mefdulun imametini caiz görmediğini, Mu'tezile'nin çoğunluğunun bu görüşte olduğunu aktarmaktadır. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal - Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, XXXV.

²⁸³ Cafer es-Sadık (ö.148/765), imamlar hakkında ileri sürülen bu aşırı fikirleri reddetmiştir. Siyasetten uzak durmaya çalışarak ilim ile meşgul olmaya çalışmıştır. Cemil Hakyemez, “Şiî İmâmiyye Fıkhnının Teşekkül Süreci ve İmamet”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, sy. 13 (2008/1),

²⁸⁴ Cemil Hakyemez, “Bedâ Düşüncesi ve Şiî İmamet Tartışmalarındaki Yeri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sy.10 (2006/2), 30.

²⁸⁵ Râzî, *el-Muhassâl*, 247.

²⁸⁶ Râzî, *el-Muhassâl*, 247.

²⁸⁷ Râzî, *el-Muhassâl*, 247.

görmüşlerdir.²⁸⁸ Şiîler birçok konuda olduğu gibi imamet hususunda da Ehl-i Sünnet inancına aykırı rivayetler ileri sürmekte ve Sünnî politikaya muhalif olmaya devam etmektedir.²⁸⁹

İmamet meselesi Ehl-i Sünnet açısından itikadi bir konu olarak ele alınmamıştır.²⁹⁰ Yine bu konu hakkındaki yapılan çalışmalar Şiâ'ya cevap verme amacı taşımıştır. Ehl-i Sünnet âlimleri, Şiâ mensupları imameti imandan saymalarından kaynaklı bu konuda çalışmalar yapmıştır. Râzî'nin de itirazlarının olduğu ve cevap niteliğinde bu konuyu ele aldığı görülmektedir. Râzî, Rey'de yaşadığı dönemde Şiî-İsnâ'aşerî âlimlerinden olan Mahmûd el-Himmisî ile imamet konusunda tartışmalarında Sünnî inanca bağlı kaldığını bildirmektedir.²⁹¹

Râzî, nass ile tayin edilen imamın herkes tarafından bilinmesi gerektiği ve bir kimsenin bile bu konuda girişimde bulunmamasına dikkat çekmektedir.²⁹² Bu konuda Ehl-i Sünnet âlimleri Hz. Ebu Bekir'in hilafeti devralması hususunda bir kimsenin bile Hz. Ali'nin halife olmasına yönelik bir girişimde bulunmadığı bilgisini hatırlatmaktadır. Şiâ ise bu nassın bilgisine ulaşanların sayısının çok olmadığını söyleyerek bu itirazlara cevap vermektedir. Hz. Ali'nin hakkı olan imamet için bir girişimde bulunmamasına karşın Hz. Ali'nin taraftarlarının az olmasına bağlamaktadır.²⁹³

Şiâ'nın imamet konusundaki en meşhur delillerden biri olan Gadîr Hum olayıdır. Bu olayda Hz. Peygamber'in Hz. Ali için "*Ben kimin mevlası(dostu) isem Ali de onun mevlasıdır (dostudur)*"²⁹⁴ sözlerini kendilerine delil olarak almışlardır. Râzî bu sözler ile onun imametinin, nass ile tayin edildiğini göstermediği kanaatindedir.

Râzî, İmâmiyye'nin Hz. Ali'nin üstünlüğünü ortaya çıkarmak için delil olarak getirdiği ayet yorumlarını çürütmeye çalışmıştır.²⁹⁵ İmâmiyye Hz. Peygamber'in Hayber günü sancağı Hz. Ali'ye teslim ettiği esnada "*Andolsun ki yarın sancağı öyle birine vereceğim ki o Allah'ı ve peygamberi sever, Allah ve Resulü de onu sever*"²⁹⁶ sözlerini, "*Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdır; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah'ın lütfu geniştir; O, her şeyi bilir.*"²⁹⁷ Râzî'ye göre İmâmiyye mensupları imameti

²⁸⁸ Râzî, *el-Muhassâl*, 247.

²⁸⁹ Cemil Hakyemez, "Şiî İmâmiyye Fıkhının Teşekkül Süreci ve İmamet", 21.

²⁹⁰ Hasan Hüseyin Tunçbilek, "Ebu Bekir Bâkılânî Hayatı ve Bazı Kelami Görüşleri", 20.

²⁹¹ Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileleri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 51.

²⁹² Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 265.

²⁹³ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 266.

²⁹⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXI, 309.

²⁹⁵ Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Ğayb* adlı eserinde Şiâ'ya yönelik tenkitlerine yönelik daha kapsamlı bilgi için bakabilirsiniz. Ali Nurullah Berk, *Fahreddin Er-Râzî'nin Mefâtîhu'l-Ğayb Adlı Tefsirinde Şiâ'ya Yönelik Tenkitler* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

²⁹⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXI, 309; Buhâri. Cihâd, 102; Tirmizi, Menâkıb, 21 (5/638).

²⁹⁷ Mâide Suresi, 5/54.

bu ayet ile ilişkilendirmekte ve bu ayetin Hz. Ali için geldiğini iddia etmektedirler. Yine Mâide 5/55. ayetin de Hz. Ali hakkında olduğunu iddia etmişlerdir.²⁹⁸

Râzî'ye göre İmâmîler Hz. Ali'nin imametini gösteren açık nassı inkâr ederek Hz. Ebû Bekir'in hilafetini (devlet başkanlığını) kabul eden herkesi kâfir ve dinden çıkan kimseler olarak görmüşlerdir. Râzî onların bu görüşüne "Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever..."²⁹⁹ ayetiyle cevap vermektedir. Bu ayet İslam dininden dönen kimselerin Allah tarafından perişan edileceği ve bu kimselerle savaşıacak Allah'ın seveceği yeni bir kavim getireceğine işaret etmektedir. Öyle ki Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesini onaylayanlar için bu ayette bahsedildiği gibi Allah'ın bunlarla savaşıacak onların bu inançlarını yok edecek yeni bir topluluk göndermesi gerekirdi. Râzî bu durumun böyle olmasından ziyade tam tersi olduğunu iddia etmektedir. Ona göre mezheplerinin batıl olduğu bilindiğinden itibaren bahsi geçen ve bâtil iddialarını yaymalarından ötürü karşı çıkılan bu topluluk Râfîzîler'dir. Râzî, bu görüşün mutedil kimseler için çok sarıh apaçık bir görüş olduğunu savunmaktadır.³⁰⁰ Halifelik için Hz. Ali'ye karşı çıkanların mürted sayılması demek Hz. Ebû Bekir'in hem de onun etrafında toplanan kimselerin mürted oldukları anlamına gelmektedir. Ayette bahsi geçen bu saltanatı yıkan insanları doğruya çağırarak yeni bir topluluk gelmediğine göre bu kimselerin irtidât olmadıkları ortaya çıkmış olur. Bu durumda ayetin Hz. Ali hakkında nazil olmadığı hükmü çıkmaktadır.³⁰¹

Râzî, Rasulullah'ın Hayber günü sancağı Allah ve Resulünün seveceği bir kimseye vereceğini haber ettiği hadiste bahsedilen kimsenin Hz. Ali olduğu iddiasını ortaya çıkaran bu görüşü kabul etmemektedir. Çünkü Râfîzîler'e göre amelde âhad hadisler caiz görülmezken bu hadis âhad hadislerdendir. Görülüyor ki kendi görüşlerini desteklemek için bu rivayeti kullanmaktan çekinmemekteler. Yine hadiste özellikleri bahsedilen kişi Hz. Ali olabiliyorken niçin Hz. Ebû Bekir olamasın? Bu sayılan özelliklerin Hz. Ebû Bekir'de olmadığını göstermez.³⁰²

Râzî'ye göre Şiâ fırkaları, ashabı öven ayetlerin Hz. Ali ve ehli üzerine olduğuna, bazı yergi içeren ayetlerin ise Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer için olduğuna hükmetmişlerdir. Onlar Ali'nin imametine engel teşkil eden birinci etken olarak Hz. Ömer'i görmüşlerdir. Bu sebeple onun verdiği kararlara karşıt bir tutum sergilemişlerdir.³⁰³ Yine sahabenin İslam'dan ayrılıp küfre saptıklarını iddia etmişlerdir. Râzî, bu ifadeleri reddetmekte ve icmâ ile masum imamdan elde

²⁹⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX, 110.

²⁹⁹ Mâide Suresi, 5/54.

³⁰⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX, 111.

³⁰¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX, 111-116.

³⁰² Bu konuda Hz. Ebû Bekir'in faziletlerinin anlatıldığı ayetlere ye vermektedir. Detaylı bilgi için Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX, 111-116; XI, 527-528.

³⁰³ Cemil Hakyemez, "Şiâ İmâmiyye Fıkhının Teşekkül Süreci ve İmamet", 21.

ettik dedikleri bilgileri onların arasından birisinin söylediğini ve kabul edemeyeceklerini itirazları arasına almaktadır.³⁰⁴

Râzî, Şîâ'nın genel duruma baktığında onların imamet konusunda fazla ihtilafa düşmesi ve birçok gruba ayrılmış olmasını, on iki imamın nass ile tayin edilmediğine bir delil olarak göstermiştir.³⁰⁵ Öyle ki tefsirinde sıkça cevap verme gereği duyduğu Şîâ için "*Rafizîlerin iddialarına cevaplar*" şeklindeki başlık altında cevap vermeyi gerekli görmüştür.³⁰⁶ Yine onların ashâbı tekfir eden tan içeren söylemlerine karşı çıkmaktadır. Râzî, onların kendilerine hadis ve Ku'an'dan delil getirmek için başvurdukları yöntemler hadis ve Ku'an'ın tahrifine yol açtığı için onların sundukları delilleri çürütmeye çalışmıştır. Hatta eski Râfizîler'den bazıları, Kur'an'ın tahrif edilerek değişime uğradığı onun üzerinde ilaveler ve eksiltmeler yapıldığı iddiasında bulunmuştur.³⁰⁷ Râzî bu iddianın yanlış olduğunu Kur'an ayetlerinin birbiriyle olan münasebetini açıklayarak reddetmektedir.³⁰⁸

b. İsmet

"İsmet" terimi kelâmda "peygamberlerin Allah tarafından günah işlemekten korunması" manasıyla literatüre girmiştir. Kur'an'ı Kerim'de ismet terimi farklı anlamlarda on üç yerde zikredilmiş olmasına rağmen peygamberlerin ismet sıfatına değinilmemiştir. Açıklama yapan âlimler peygamberlerin korunduğuna ve masumiyetlerine dair delillerini çeşitli ayetleri referans göstererek ele almışlardır. Bu konuda ortak veya farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Şîâ'ya göre, "*nass ve tayinle atanmış imamların hatadan masum oldukları*"³⁰⁹ inancı birçok alanda imamın otoritesini arttırmıştır. "*Seni insanlara imam (önder) yapacağım*"³¹⁰ mealindeki ayeti tefsirinde ele alan Râzî'ye göre "imam" ile kastedilen nebidir. Fakat Şîâ müfessirlerince bu ayet, tefsiri yapılırken imamdan anlaşılması gereken Hz. Peygamber ve imamlardır.

Nitekim Şîi-Zeydî bir âlim olan Kasım er-Ressî'nin (ö.246/860) şu şekilde ifadesi karşımıza çıkmaktadır: "*Hişam b. Salim'in taraftarlarından olan Rafıza'ya göre imam, Allah'ın helâl ve haramlarını, dinle ilgili peygamberlerin bildiği her şeyi, kendileriyle ilgili tüm hükümleri bilir; imamı bilmek ve ona itaat etmek farzdır.*"³¹¹ Bu ifadeler Şîâ'nın imamet kavramına yüklediği anlamın ulaştığı noktayı göstermektedir.

Râzî ise peygamberlerin ismet sıfatına ilişkin Sâd Suresi 45/47 ayetlerini delil olarak göstermiştir. Ona göre bu ayetlerden peygamberlerin tüm iyi özellikleri kendilerinde

³⁰⁴ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 270.

³⁰⁵ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 244. Râzî, *el-Muhassâl*, 253.

³⁰⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XI, 528-533.

³⁰⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XX, 296.

³⁰⁸ Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XX, 296.

³⁰⁹ Hakyemez, "Şîi İmâmiyye Fıkhının Teşekkül Süreci ve İmamet", 17.

³¹⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, III, 6-7-8.

³¹¹ Mehmet Ümit, "Usûlü'd-dîne İlişkin İlk Zeydî Metinler", *HÜİF Dergisi*, c. 6, sy. 11 (2007/1), 82-84.

barındırdıkları ve hayırlı oluşlarıyla ilişkilendirmiştir.³¹² Yine peygamberlerin uyulması gereken imam yani önder oldukları ve onların günahkâr olamayacağını Bakara Suresi 124. ayetinin tefsirinde bahsetmektedir.³¹³ Bu ayetleri Peygamberlerin hayırlı ve seçkin kul olduklarının bir delili olarak göstermiştir.

İsmet kavramının kimleri kapsadığı ve özellikleri konusunda fikri ayrılıklar yaşanmıştır. Fakat masum kavramını sadece peygamber için kullanılabilir olduğu hususunda Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile aynı görüştedir. Şiâ ise ayrı bir fikri benimsemiş, onlar masum sıfatını sadece peygamberlere değil Hz. Fâtıma ile imamların da bir özelliği olduğu fikrini benimsemiştir.³¹⁴ Devlet başkanının masumiyeti konusundaki tartışmalar da bu iki ayrı görüş karşı karşıya gelmiştir. Şiâ çoğunluğu itibariyle masum imam günahsız, hatasız ve dokunulmaz olarak görmüşlerdir. Zeydiyye ise masum kavramını ve imamın nass ile tayini konusunda Şiâ'dan farklı düşünmüştür. Onlar imamın masum oluşunu kabul etmemektedirler.³¹⁵ Ehl-i Sünnet devlet başkanına dokunulmazlık özelliği vermemiştir.

Peygamberlerin ne zamandan itibaren masum oldukları konusunda üç görüş ortaya çıkmıştır. Sünnî cemaat ismet sıfatının tecellisini peygamberliğin başlamasıyla, Mu'tezile peygamberlerin bulûğ çağına girmesi ile Şiâ ise peygamber ve imamların doğumlarından itibaren korundukları bu nedenle günahsız oldukları görüşündedir.³¹⁶ Şiâ, peygamberleri doğumlarıyla korunmuş olduğu düşüncesinden hareketle imamlarında doğuştan masum, günahsız, hatasız olduğu inancının temelini oluşturmuştur. Onlara göre masum olan peygamber ve imamlar yalan söylemez, yanılmaz, şirk ve isyana düşmezler her türlü hata ve günahattan korunmuşlardır. Râzî, Şiâ'nın imamlara yüklediği ismet sıfatını kabul etmemektedir. İsmet sıfatının sadece peygamberlerde bulunduğu düşüncesini *et-Tefsîrü'l-Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb* tefsirinde deliller sunmuştur. Râzî peygamberleri, Şiâ gibi doğuştan günahsız olarak değil nübüvvetten sonra herhangi bir günah işlemedikleri düşüncesinde deliller sunmuştur.³¹⁷

Şiâ ve kolu olan İmamiyye, İsnâ'aşeriyye peygamberlerin ismeti konusunda "lütuf ve aslah" düşüncesine sahiptir. Bu konudaki tutumlarını imamlar içinde sürdürmek istemişlerdir. Râzî bu görüşü reddetmektedir. İmamların masumiyeti konusunda, günahsızlık vasfı büyük bir

³¹² Mehmet Bulut, "İsmet", *DİA*, c. 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 135.

³¹³ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 2/399-403.

³¹⁴ Mehmet Bulut, "İsmet", 136.

³¹⁵ Avni İlhan, "Şia'da Usûlî'd-Din", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, (İstanbul: 1993), 416-147.

³¹⁶ İslâm âlimleri, peygamberlerin nübüvvetten önce ve sonra küfür ve şirkten korundukları görüşündedir. Mehmet Bulut, "İsmet", 136. Râzî, Şiâ'nın bu görüşünü verirken onlardan Rafizîler olarak bahsetmiştir. Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr ev Mefâtîhu'l-Gayb*, 398.

³¹⁷ Râzî. *et-Tefsîrü'l-Kebîr ev Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 399-403.

lütuf olurdu bu kapsamda masum sayılan kişilerin günahsızlığı şaibeli olacağı için lütuf vacip değildir.³¹⁸

Şiâ mensupları nazar ve istidlâle ihtiyaç duymakla beraber aklın doğru ve yanlış bulması konusunda ortadaki şüpheleri kaldıracak masum imama ihtiyaç olduğunu savunurlar.³¹⁹ Eğer masum bir imam olmazsa insan doğru ve yanlış tek başına ayırt edemez ve bu durumda nazarın tek başına insan hayatında bir hükmü olmayacağını ifade ederler. Bu konuda imama masum bilgili bir muallime benzetmektedirler; böylece muallim kişiyi doğruya yönlendirecek ve kişi aklıyla delilin doğru veya batıl olduğunu anlayacaktır.

Fakat Râzî'nin bu benzetime yaklaşımı ise delillerini eleştirmeye ve çürütmeye yöneliktir. Râzî, muallim örneğinde onlara hak verirken yine kişinin doğru ve yalancı muallim arasındaki farkın anlaşılması ise nazar ve istidlal ile olacağını ifade eder.³²⁰ İmamın gerekliliğini savunurken imamın varlığı hakkında yeterli bir bilgi veya ona nispet edilen bir özelliği de ortaya koyma konusunda yetersiz gören Râzî bu grubun görüşünü benimseyen kişi ve grupları bozuk inançların benimsemesine de yol açacağını açık bir şekilde ifade etmiştir.³²¹

Peygamberlerin ismetinin peygamberlik göreviyle başladığının bilindiği bir konuda Şiâ'nın masum imam adı altında imamlarına doğumlarından itibaren sundukları günahsız, korunan, hatasız dahası dokunulmazlık gibi özelliklerin sağlam bir dayanağı yoktur. Bu nedenle Râzî, Şiâ'nın ismet konusundaki görüşlerini kabul etmemektedir.

c. Takiyye

Terim olarak “*Kişinin canına veya malına yönelik bir tehlike karşısında inancını gizleyip gerektiğinde aksini söylemesi*” anlamına gelmektedir. Şiîler takiyye inancını çok önemsemişler ve onların en temel prensipleri haline gelmiştir. Takiyye prensibinin tam bir Şiâ inanç içerisinde ele alınması hicrî üçüncü asrın ortalarından itibaren başlamıştır. Bu inanç on ikinci imamın gaybeti ile ilgili iddiaların tekrar canlanmasıyla Şiî-İmâmiyye'si farklı bir tasavvur kazandırmıştır. İmâmiyye imamların gaybete gidişlerini bu prensibe dayandırmaktadır.³²² Gaybette olan imamın takiyye de bulunduğunu hatta onun ortaya çıkmasına kadar bu durumun süreceğini buna mukabil bütün Şiâ mensuplarının takiyyeye bağlı kalmasını ileri sürmüşlerdir.

Şiâ takiyye ile ilgili iddialarını güçlendirmek için Hz. Peygamber'in hayatının bu meseleye örnek teşkil ettiğini iddia etmişlerdir. Onlara göre Hz. Peygamber İslâm'ın ilk zamanlarında dini gizlemiş yani takiyyede bulunmuştur.³²³ Bu inancı Hz. Peygamber'in mağarada

³¹⁸ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 261.

³¹⁹ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Munika Fi Arai Ehli'l-İlm*, 41.

³²⁰ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 41.

³²¹ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 42.

³²² Cemil Hakyemez. “Şiî Takiyye İnancının Teşekkülü”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, sy. 6 (2004/2), 144.

³²³ Eş'arî (ö.324/935), *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, trcm, 658.

gizlenmesi olayına kıstas yapmaktadırlar. Râzî onların, Hz. Peygamber'in gizlenmesi olayının câiz olmasını takiyyenin câiz olmasına nispet ettiklerini aktarmaktadır.³²⁴ Râzî, onların peygamberlere takiyyeyi nispet etmelerini kabul etmemektedir.

İmâmîyye Şiâ'sı takiyye prensibini, Hz. Ali ve evlatlarının hakkını savunmak için öne sürdüklerini iddia etelerde Râzî, imamet nass ile tayin olsaydı Hz. Ali ve evlatlarının bu konuda haklarını aramak için büyük bir mücadeleye girmesi gerekirdi şeklinde itiraz etmektedir.³²⁵ Kendilerine yöneltilen eleştirilerde, takiyye icabı eleştirileri cevapsız bırakmışlardır. Çünkü onlar dilediklerinde konuşur, fikirleri yanlış bulursa takiyye gereği o görüşü benimsemiş gibi tavır alırlar.³²⁶ Râzî, takiyyeyi caiz bulmadıklarını söyler ve Müslüman bir kimseye de yakıştırmaz.³²⁷

Râzî, her âlimin her yerde ve her dönemde bilenebileceğini kabul etmez. Bu konuda masum imamın her yerde tanınmadığına dikkat çekmektedir. Yine herkes tarafından bilinmeyen bir kimsenin imam olamayacağını ve mevcudiyetinin de kabul edilemeyeceği şeklinde Şiâ'yı eleştirmiştir.³²⁸

Peygamberin vefatından sonra Ali b. Ebi Talip'in hilafet makamına seçilmemesi takiyyenin Şif düşünce içerisinde ortaya çıkmasına neden olan sebeplerden biridir. İmamet makamının Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman'a bırakıldığı gibi onlarla herhangi karşıt bir eylemin yaşanmamıştır. Böylece takiyye inancı ile Hz. Ali'nin onlara biat etmiş olması ve onların ardında namaza durması gibi konuları meşrulaştırmak istemişlerdir.³²⁹ Hz. Hasan'ın yönetimi Muaviye'ye bırakması gibi yaşanan bazı durumları takiyye ile açıklamaya çalışmışlardır. Şiâ'dan bazıları Hz. Ali'nin Muaviye ile girdiği savaşın sonucunda tahkime başvurmasının takiyye icabı olduğunu iddia etmiştir. Şiâ birtakım düşüncelerini özellikle istemedikleri olayların izahını takiyye prensibi ile açıklamaya çalışmıştır.³³⁰

Râzî, imamın takiyye yapması kendisini ve inancını gizli tutmasının kabul edilemeyeceğini söylemektedir. Çünkü imamın şeraitinin ve mezhebinin de aşikâr olmaması gerektiği düşüncesine sahiptir. İcmâya ulaşmak masum imam sayesinde olacağı inancına ise Râzî, masum imamın icmâyı kendisini aşikâr ederek mi söylediğini sormaktadır.³³¹ Râzî, takiyye konusunda ileri giderek yalan söylemeyi caiz görmeleri hususunda bu prensiplerini

³²⁴ Râzî, *el-Muhassâl- Kelam'a Giriş*, 262.

³²⁵ Hz. Peygamber'in mağarada saklanması olayına bağdaşım yaparak bu prensibi bu olaya bağlamaktadırlar. Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 260.

³²⁶ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 263.

³²⁷ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 268.

³²⁸ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 262.

³²⁹ Cemil Hakyemez, "Şif Takiyye İnancının Teşekkülü", 131.

³³⁰ Cemil Hakyemez, "Şif Takiyye İnancının Teşekkülü", 132.

³³¹ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 262.

eleştirirken Hz. Ali'nin Muaviye ile Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan'ın Yezid ile girdiği savaşlarda takiyyeye başvurmadıklarını hatırlatmaktadır.³³²

Müslüman gruplar, insanın tehlike karşısında canını korumak için takiyye yapmasını yani inancını gizlemesini mümkün görmüşlerdir. Bu durum Kur'an'ı Kerim'de geçen bazı ayetlerle ilişkilendirilmiştir.³³³ Fakat Şiîler takiyye inancını ana prensiplerinden birine dönüştürerek hayatlarının önemli bir noktasına taşımışlardır. Öyle ki takiyye prensibi gereğince sadece açıkça bir can tehlikesi karşısında değil her düşmanca yaklaşımla karşılaşıldığında bu tür tutumların hepsinde takiyye yapmayı uygun görmüştür.³³⁴ Şiâ takiyye yapılmasına izin vermekle birlikte imamların ve herkesin takiyye inancı gereği hareket etmesini başlıca bir görev olarak kabul etmişlerdir.³³⁵

Râzî, Şiâ'nın takiyye prensibinin yanlış olduğunu ortaya koymak için Mefâtihu'l-Gayb adlı eserinde takiyye yapılmasını bazı sebeplere bağlamış ve takiyye ile ilgili altı hüküm ortaya koymuştur. Bu hükümlerden bazıları şu şekilde zikretmektedir:

"Birinci hüküm: Takiyye ancak, Müslüman kişi, kâfir bir topluluk içinde bulunduğu ve o kâfirlere, canı ve malı hususunda korkup, böylece de onlara diliyle müdârâda bulunarak, yumuşak davrandığı zaman olur.

İkinci hüküm: O müslümanın, takiyye yapması caiz olduğu halde, imanı ve hakkı açıklaması daha güzeldir. Bunun delili, yukarıda zikrettiğimiz Müseylime hadisesidir.³³⁶

Üçüncü hüküm: Öldürme, zina, malı gasbetme, yalancı şahitlik, namustu kimselere iftira ve kâfirlere Müslümanların gizli hallerine muttali kılmak gibi, zararı başkalarına dokunan şeylere gelince, bunlarda takiyye yapmak kesinlikle caiz değildir.

Dördüncü hüküm: Ayetin zahiri, takiyyenin sadece hükümler ve galip olan kâfirlere birlikte bulunulduğu zaman helâl olduğuna delâlet

Beşinci hüküm: "Canı korumak için takiyye caizdir. Buna göre malı korumak için de takiyye caiz olur mu?" denilirse, bunun caiz olacağına hükmetmek muhtemeldir.

³³² Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 263.

³³³ Bu konuda şu ayet örnek verilebilir: "Mü'minler, inananları bırakıp, kâfirlere dost edinmesin. Kim böyle yaparsa Allah ile dostluğu kalmaz. Ancak onlardan korunmanız başka." Âli İmrân, 3/28.

³³⁴ Cemil Hakyemez, "Şiî Takiyye İnancının Teşekkülü", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, sy. 6 (2004/2),130.

³³⁵ Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın (İstanbul: Seçuk Yayınları, 1980), 241.

³³⁶ Rivayete göre iki sahabiye baskı altına alan Müseylimetu'l-Kezzâb, sahabeden birisine, "Muhammed hakkında ne dersin?" diye sorulduğunda o, "Allah'ın Resulüdür!" der ve "Peki, benim hakkımda ne dersin?" sorusuna "sen de..." cevabı üzerine onu affeder ve serbest bırakır. Diğer adama aynı soruları sormuş fakat bu sahabeden, "Ya benim için ne dersin?" sorusuna, "Ben sağırım" cevabını alınca bu soruyu üç defa tekrarlamıştır. Bu üç soruyada aynı cevabı verince bu durum karşısında Müseylime, bu adamı öldürür. Rivayete göre olanları öğrenince Hz. Peygamberin: "Birincisi, Allah'ın ruhsatına tutunmuştur, ikincisi ise, hakkı, kafalara vurucasına söylemiştir. Onu tebrik ederim" dediği rivayet edilmiştir. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, 97-98; (XIV, 351-354).

Altıncı hüküm: Mücahid şöyle demiştir: "Bu hüküm, İslâm'ın ilk yıllarında, mü'minlerin azlığı ve zayıflığı sebebiyle geçerli idi. Ama İslâm devleti güç kuvvet kazandıktan sonra, bu hüküm geçersiz olmuştur."³³⁷

Râzî'nin saydığı bu hükümler de bazı durumlarda Müslümanlarında takiyye yapmasının caiz görse de bunu bazı sebeplere dayandırmaktadır. Takiyyeye neden olacak hallerin ortadan kalkmasıyla artık bir müslümanın takiyye yapmasını caiz görmemektedir. Râzî, genel anlamda Şiâ mensuplarının takiyyeyi caiz görerek meşrulaştırmasına karşı çıkmıştır.

d. Bedâ

Terim olarak "Allah'ın belli bir şekilde vuku bulacağını haber verdiği bir olayın daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesi" şeklinde tarif edilmektedir. Bedâ inancı Şiâ içerisinde yer bulmuş ve yayılmıştır. İmametın nass ile tayin edildiği inancı ve masum imamın vahiy yoluyla her türlü bilgiye ulaştığı iddiası bedâ fikrinin ortaya çıkmasının nedenlerin başında gelmektedir.³³⁸ Bunun nedeni "Allah'ın bedâ yaptığı" şeklindeki bir düşüncüyü ehemmiyetsiz görmelerini sağlayan insanların, imamların önceden belirlendiğine inanmalarıdır. Bedâ inancının, "imamların Allah tarafından önceden belirlendiği"³³⁹ düşüncesiyle ilişkisi vardır. Dolayısıyla insanlar masum imamlarının ani ölümüyle bir korku içerisinde düşmeyecekti. Böylece imamın ansızın ölümü karşısında bu durumun Allah'ın fikir değiştirmesi sonucunda imamın değiştiği iddiaları geçersiz kalacaktır.³⁴⁰

Bedâ iddiaları, Hicrî birinci asrın sonlarına doğru ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle Cafer Sadık'ın vefatıyla imamın ansızın ölmesi yeni bir polemik oluşturmuştur. Bu tartışma Şiâ imamet hususunda temel sorunlardan biri olmaya başlamıştır.³⁴¹

Şiâ içerisinde özellikle İmâmîyye, bedâ hakkında çok sayıda rivayet nakledilmesine karşın, bu rivayetler arasında bir insicam olmadığı görülmektedir. Şiâ bedâ hakkındaki rivayetleri erken dönem eserlerinde kaydedilmiştir. Yani bu tür rivayetler bir ayrıma tabi tutulmadan ortaya çıkan durum yeterince araştırılmaksızın hemen kayda geçirilmesinden kaynaklanmaktadır.³⁴² Şiâ içerisinde devam eden tartışmalar ve uzlaşmanın sağlanamaması birbirinden bağımsız pek çok düşüncenin ortaya çıkmasına neden olduğu söylenilebilir.

Şiâ, pek çok konuda olduğu gibi bedâ inancı üzerinden karşıtlarınca ciddi eleştirilere tabi tutulmuştur. Bedâ inancı Allah'a bilgisizlik ve eksiklik atfetmesinden dolayı Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve Zeydiyye tarafından kabul edilmemektedir. Râzî, Şiâ mensuplarının güçlü

³³⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VIII, 12-13. (VI, 252-253).

³³⁸ Cemil Hakyemez, "Bedâ Düşüncesi ve Şiî İmamet Tartışmalarındaki Yeri", 30.

³³⁹ Cemil Hakyemez, "Bedâ Düşüncesi ve Şiî İmamet Tartışmalarındaki Yeri", 30.

³⁴⁰ Cemil Hakyemez, "Bedâ Düşüncesi ve Şiî İmamet Tartışmalarındaki Yeri", 30.

³⁴¹ Bedâ fikrinin imametle ilişkilendirilmesi hususunda detaylı bilgi için bakınız. Cemil Hakyemez, "Bedâ Düşüncesi ve Şiî İmamet Tartışmalarındaki Yeri", 39.

³⁴² Cemil Hakyemez, "Bedâ Düşüncesi ve Şiî İmamet Tartışmalarındaki Yeri", 38.

olacaklarına dair bir şey söyleyip ileriki bir zamanda bu gerçekleşmediğinde “Allah bedâ etti” dediklerini kaydetmektedir.³⁴³ Râzî, Şîîler bedâ inancının masum bir inanç olmadığı kanaatindedir. Çünkü onlar kendilerinin güç ve kuvvet sahibi olacağı konularda işler diledikleri gibi olmayınca Allah fikrini değiştirdi derler.³⁴⁴

“Sizden cihâd edenlerle, sabredenleri bilelim diye sizi imtihan edeceğiz”³⁴⁵; “Hanginizin ameli daha güzel olacak diye, sizi imtihan etmek için”³⁴⁶ “Siz ikiniz ona yumuşak söz söyleyin, belki o düşünür veya (Allah’tan) korkar.”³⁴⁷ “Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibâdet edin; umulur ki korunursunuz.”³⁴⁸ Hişam b. Hakem bedâ inancını savunurken bu vb. ayetleri delil getirmiştir. Ona göre Allah’ın bir şey gerçekleşmeden önce bilmediğini hadise var olduktan sonra ancak bildiğini iddia etmektedir.³⁴⁹

Râzî, Şîâ âlimlerden olan Hişam’ın bedâ ile ilgili görüşlerini reddetmektedir. Râzî, cüz’î şeyler meydana gelmeden önce de, Allah Teâlâ’nın onları bildiğinde dair Müslümanların ittifak ettiğini söylemektedir.³⁵⁰ Râzî, bu konuda Kur’an’dan “Allah, dilediği hükmü iptal eder, dilediğini sabit bırakır. Ana kitap onun yanındadır”³⁵¹ mealindeki ayeti ele almaktadır. Allah’ın ilminde değişimin ve tebeddülün olmayacağını bu yüzden Şîâ’nın tarif ettiği bedâ düşüncesinin geçersiz olduğunu söyleyerek tenkit etmektedir.³⁵²

Şîâ birçok görüşü nedeniyle Ehl-i Sünnet tarafından sıkça tenkide uğramıştır. Ehl-i Sünnet âlimleri onların görüşleri çürütmek ve haklıklarını ortaya çıkarmak için nakil ve akıl yoluyla çeşitli deliller ileri sürmüşlerdir. Şîâ günümüze kadar varlığını sürdürebilen pek çok taraftar kazanmış bir mezheptir. Geçmişten bugüne İslam coğrafyası Şîî-Sünnî olmak üzere iki ayrı kutba ayrılmış ve birbirleriyle iletişimi aktif olarak devam etmiştir. Fahreddin er-Râzî, yaşadığı dönemde mensubu olduğu mezhebin ana fikirleri altında Şîâ’ya karşı Ehl-i Sünnet’i savunmuştur. Bu çalışmamızda örnek teşkil etmesi için imamet, ismet, takiyye ve bedâ konularına değinilmiş olsa da Râzî, Şîâ’nın Ehl-i Sünnet düşüncesine aykırı bulduğu çoğu görüşünü tenkit etmiştir. Râzî Şîâ’nın imamet, beda, ismet gibi meselelere ilişkin yaklaşımını kesin bir ifadeyle reddederken, takiyye konusunda açıklama yapmayı gerekli görmüş ve canı korumak dışında yapılan takiyyenin caiz olmadığını açıklamaktadır.

³⁴³ Râzî, *Er-Riyâzu’l-Mûnika fi Ârâi Ehli’l-İlm*, 264.

³⁴⁴ Râzî, *el-Muhassâl- Kelam’a Giriş*, 262.

³⁴⁵ Muhammed Suresi 47/31.

³⁴⁶ Mülk Suresi, 67/2.

³⁴⁷ Taha Suresi, 20/44.

³⁴⁸ Bakara Suresi, 2/21.

³⁴⁹ Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu’l-Gayb*, II, 5.

³⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, IV, 33-34; III, 411-412-413.

³⁵¹ Rad Suresi 13/39.

³⁵² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XVIII, 53; XIII, 472.

Bu bölümde Fahreddin er-Râzî'nin eserleri doğrultusunda Ehl-i Sünnet dışı olarak nitelendirdiği Mu'tezile, Hâricîlik, Şîâ mezheplerine yaklaşımı ele alınmıştır. Sonuç olarak Fahreddin er-Râzî'nin kimleri Ehl-i Sünnet dışarısında gördüğünü açıklama noktasında gayet açık olduğu görülmektedir. Bu mezhepleri tenkit etmekle beraber çoğu noktada görüşlerini çürütmeye çalışmış, onları niçin Ehl-i Sünnet dışı fırkalar olarak nitelediğini ortaya koymaktadır. Fahreddin er-Râzî'nin eserlerinde Ehl-i Sünnet dışı fırkalar açıkça zikredilirken Ehl-i Sünnet ile kimleri kastettiği noktasında açık bir beyanda bulunmaması dikkat çekicidir. Bu nedenle üçüncü bölümde bu nokta üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

3. BÖLÜM

RÂZÎ'YE GÖRE EHL-İ SÜNNET

Eş'arî bir âlim olan Râzî (606/1209), temelde mezhebin görüşlerine bağlı iken bazen onlardan farklı düşünmüştür. Hayatının bazı evrelerinde itikâdî düşüncelerinde değişiklikler olmuştur. Yaşadığı bu değişim onun düşünce yapısına ve eserlerine de yansımıştır. Râzî, pek çok alanda yazdığı eserleriyle Ehl-i Sünnet inancını anlatma ve delil sunmayı amaçlamıştır. Bir mezhebe bağlı olsa da düşünceleri ve özgün çalışmaları kendi döneminde ve sonraki dönemlerde takip edilmiş akaid, tefsir, felsefe gibi alanlarda önemli bir yere sahip olmuştur.

Hicri birinci asırdan itibaren mezhep mensupları kendi düşüncelerini ortaya koymak için çeşitli eserler kaleme almıştır. Bu eserler İslam Mezhepleri Tarihi açısından büyük öneme sahiptir. İlk dönem yazılan küçük hacimli eserler “makâle (çoğulu makâlât)” adıyla anılmıştır. Hicri dördüncü asırda İslam mezheplerinin büyük ölçüde teşekkülünü tamamlamasıyla makâlât türü eserlerin içeriğinde değişimler görülmektedir.³⁵³ Bu dönemde daha önce yazılmış olan makâlâtın tasnif edilmesi ve özellikle mezheplere yer verilmesi bu eserlerin daha sistematik olmasını sağlamıştır. Makâlât eserleriyle beraber “kitâbu'l-fırak” ve “el-milel ve'n-nihal (dinler ve mezhepler)” isimleriyle konu ve hacim itibarıyla daha geniş eserler yazılmaya başlanmıştır.

İmam Eş'arî (324/936) ile başlayan Eş'arî makâlât geleneği içerisinde birçok eser kaleme alınmıştır. Eş'arî bir âlim olan Fahreddin er-Râzî (606/1209) de bu geleneği devam ettiren isimler arasındadır. Râzî'nin pek çok alanda eser yazdığı bilinmektedir. Bununla beraber kelâm, felsefe ve tefsir alanında yaptığı büyük çalışmaları İslam coğrafyasında isminin duyulmasında büyük bir etken olmuştur. Onun İslam mezhepleri tarihine yönelik kaleme aldığı *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*³⁵⁴ adlı eserini ayrıca ele almak onun mezhepler tarihindeki yeri ve önemini ortaya koymak açısından önemlidir. Bu doğrultuda başta *İtikâdât* eseri olmak üzere *el-Muhassâl*, *Münâzarât fi Bilâd-i Maverâünnehr*, *et-Tefsîrül-Kebîr ev Mefâtihu'l-Gayb* ve *Er-Riyazu'l-Munika Fi Arai Ehli'l-İlm* gibi eserleri incelemeye tabi tutulmuştur. Râzî'nin Ehl-i Sünnet kavramına yaklaşımıyla birlikte bazı mezheplere olan bakış açısı yansıtılmaya çalışılmıştır.

Râzî, *Münâzarât*³⁵⁵ isimli eserinde çeşitli âlimler ve gruplarla girdiği tartışmalarını anlatmaktadır. Bu eser onun zekâsını, yeteneklerini ve bilhassa cedelci özelliğini ortaya çıkardığı için önemli eserlerinden biri olmuştur. Râzî'nin üstün bir cedelci olduğunu Seyyid

³⁵³ Habip Demir, “İslam Mezhepleri Tarihi, Tanım-Terminoloji-Tarih”, *İslami İlimlere Giriş*, ed. Mahmut Samar (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 59.

³⁵⁴ Eser ilk defa Kahire ve Leiden'de bulunan elyazmalarına dayanarak Ali Sâmî en-Neşâr tarafından 1938 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Eserin ikinci tahkiki ise Muhammed el-Mutasım Billâh el-Bağdâdî, tarafından 1986 yılında Beyrut'da yapılmıştır.

³⁵⁵ Râzî'nin bu eserinde Maverâünnehr bölgesinde bulunduğu orada karşılaştığı ilim adamlarıyla yaptığı tartışmalar anlatılmaktadır. Bu konuda daha detaylı bilgiler için bu eserine bkz. Fahreddin er-Râzî, *Münâzarât*, thk. Fethullah Huleyf,(Beyrut: t.y.)

Hüseyin Nasr: "Avinin üstüne merhametsizce saldıran bir kaplan ve tartışmada yumuşaklığa çok seyrek itibar eden bir şahsiyet"³⁵⁶ sözleriyle ortaya koymaktadır.

Önce filozoflarla, sonra da Ehl-i Sünnet dışı ve sapık saydığı mezheplere karşı mücadele eden Râzî³⁵⁷, Hanbelîlik, Hanefîlik ve Mâtürîdîlik gibi Sünnî mezheplerle mensup kişilerle tartışmalara girmiştir.³⁵⁸ Bu fırkalara karşı yapmış olduğu her bir mücadele ve tartışma onun zihin dünyasını, fikirlerini anlamak için çok değerlidir. Fakat konu bütünlüğü açısından bu tartışmaların hepsine yer verilmeyecektir.

3.1.Fırka-i Naciye Rivayetine Yaklaşımı

73 fırka hadisi olarak meşhur olan rivayette, Hz. Peygamber'in İslâm ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağını, bunlardan yalnızca birinin kurtuluşa ereceğini bildirdiği rivayet edilmektedir. Bu rivayet, İslam düşünce tarihinde büyük bir öneme sahip olmuştur. Mezhep müntesipleri arasındaki ilişkinin belirlenmesinde, mezheplerin birbirine olan tutumları gibi birçok noktada başvurulan bir kaynak olmuştur. Rivayet yönüyle pek çok açıdan ele alındığı gibi farklı tasniflere tabi tutularak değişik şekillerde incelenmiştir. Bu hadisile ilgili en meşhur rivayetlerden biri şu şekildedir:

"Yahudîler 71 fırkaya ayrıldılar. Birisi cennet'te, 70'i cehennem'dedir. Hıristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. 71'i cehennem'de, birisi cennet'tedir. Muhammed'in nefsi kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, şüphesiz benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Birisi cennet'te, 72'si cehennem'de olacaktır. Denildi ki: Ey Allah'ın Resulü! Onlar kimlerdir?"

*Buyurdu ki: Cemaattir."*³⁵⁹

73 fırka hadisine inansın veya inanmasın kurulan mezheplerin veya fırkaların her biri kendisini "fırka-i naciye" yani kurtuluşa eren fırka olarak kabul eder.³⁶⁰ Yetmiş üç fırka rivayetini sahih sayanlar arasında kabul edilen Ebu'l-Hüseyin el-Malatî (ö. 377/987), Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 471/1078), Şehristânî (ö. 548/1153), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), Seksekî (ö. 683/1284), Adududdin el-Îcî (ö. 756/1355) gibi Sünnî müelliflere göre fırka-i nâciye ile kastedilen Ehl-i

³⁵⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, "Fahreddin Râzî", çev. Burhan Köroğlu, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, Ed. M. M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları,20017), 327-342.

³⁵⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafiiyye*, VIII, 86.

³⁵⁸ Uludağ, *Fahreddin Râzî*, 22-23.

³⁵⁹ İbn Mâce, "Fiten", *Sünen*, 17.

³⁶⁰ Fiğlalı, her mezhebin kendisini *Fırka-i Naciye* olarak nitelmesini siyasi partilerin seçim propagandasına benzetmektedir. Çünkü onlar halka ülkeyi en iyi yönetebilecek partinin kendileri olduğunu söylemekte, çeşitli iddialarda bulunarak iktidar olmak için sundukları fikirlerin "en doğru fikir" olduğu düşüncesindedirler. İşte ortaya çıkan İslam mezheplerinin hepsi en doğru fırka olduğu iddiasını taşımaktadır. Bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri* (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1980), 2-5.

Sünnet ve'l-Cemaat'tir.³⁶¹ Bu rivayeti sahih kabul eden ve eserlerinde temele yerleştiren müellifler kurtuluşa eren fırkayı kendi mezhepleri olarak görmüştür. Fırka-i nâciyenin kimi kastettiği konusu müellifler tarafından farklı şekillerde tayin edilmiştir. Zikredilen müellifler arasında da fırka-i nâciye olarak kastedilen Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mana olarak farklılık arz etmiştir. Örneğin, Bağdâdî, *el-Fark*'ında Ehl-i Sünnet'i sekiz sınıf halinde sıralarken; İcî, *el-Mevâkîf* adlı eserinde kurtuluşa eren fırka olarak Eş'arîyye ve Selef hadis âlimlerini kastetmekte; Seksekî ise *el-Burhân fî ma'rifeti akâidi ehli'l-edyân*'ında, Ehl-i Sünnet'i Ashab-ı Hadis ve Hanbelîler olarak görmektedir.³⁶²

İmam el-Eş'arî (ö. 324/ 935-36), *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*'inde yetmiş üç fırka rivayetine hiç değinmemekte ve mezhep tasnifinde fırka sayısı yetmiş üçü aşmaktadır. Buna mukabil bu gelenekten kabul edilen Abdülkâhir el-Bağdâdî ve Şehristânî mezhepleri tasnifinde fırka sayısını oluştururken bu rivayeti temel almaktadırlar. Râzî onlardan ayrılarak fırka tasnifinde yetmiş üç sayısını kendisine temel teşkil etmemiştir. O, fırkaların sayısını yetmiş üçe ulaştırma gibi bir gayret içerisine girmeyerek İmam el-Eş'arî'yi takip etmiş olabilir.

Bir firak yazarı olan Fahreddin er-Râzî, *İ'tikâdâtü firakü'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* adlı eserinde fırka sayısının yetmiş üçü geçmesinden ötürü kendisine *"Rasulullah bize yetmiş üç firkadan fazlasını haber etmedi. Şimdi buna nasıl inanmak gerekli?"*³⁶³ sorusunu yöneltenlere şöyle cevap vermektedir:

*"Bunun cevabı şöyledir: Hz. Peygamber'in firkalardan maksadının "büyük firkalar/el-firaku'l-azîm" olması muhtemeldir. Bizim saydığımız firkalardan bazıları büyük firkalardan değildir. Hz. Peygamber bu firkaların yetmiş üç sayısına ulaşacağını haber vermektedir. Bu sebeple firkaların yetmiş üç sayısından daha az olması mümkün olmadığı gibi bu sayının daha fazla olmasında bir sakınca yoktur. Bu eserde meşhur firkaların daha fazlasından bahsetmedik. Nasıl zikredilsin ki! Eğer onların hepsini zikretmiş olsaydık saydığımızdan çok daha fazla fırka sayısı olurdu. Hatta Râfîzî firkalarından İmâmîyye içerisinde yetmiş üçten daha fazla fırka mevcut olabilir."*³⁶⁴

Râzî (606/1209), bu cevabıyla yetmiş üç fırka rivayetiyle ilgili görüşünü net bir şekilde ifade etmektedir. Râzî bu rivayetle kastedilenin "büyük firkalar/el-firaku'l-azîm" olabileceğini mümkün görmüş ve söz konusu eserinde ana firkaların hepsini ele almadığını zikretmiştir. Onun rivayetteki yetmiş üç sayısını kesretten kinaye olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Râzî, el-firaku'l-azîm olarak nitelediği büyük firkaların hepsini eserine almamıştır. Kendisi de dâhil

³⁶¹ Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Firkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, sy. 2 (2005):153.

³⁶² Bağdâdî, *el-Fark*, trcm. 245-246. Adududdin, Abdurrahman b. Ahmed İcî, *el-Mevâkîf fî ilmi'l-keîm*, (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbi, tsz), 429; Abbas b. Mansûr Seksekî, *el-Burhân fî ma'rifeti akâidi ehli'l-edyân*, thk. Halil Ahmed İbrahim (Dâru't-Türâsî'l-Arabî, Kahire 1400/1980), 20

³⁶³ Râzî, *İtikâdât*, 104-105.

³⁶⁴ Râzî, *İtikâdât*, 104-105; trc. Faruk Sancar, 263.

olmakla beraber diğer mezhepler tarihi kitaplarında da zikredilen ana fırkaların adedi on sayısını çok fazla geçmemektedir.³⁶⁵ Râzî bu saydığı büyük fırkaların içerisinde Ehl-i Sünnet'i eklediği takdirde sayı dokuz olmaktadır. Yine Râzî, Hz. Peygamber'in fırkaların yetmiş üç sayısından az olmayacağını söylediğini nakletmekte ve bu sayının fazla olmasında sakınca görmemektedir. Ancak rivayet metninin gerçekten bu anlamı verip vermediği tartışmaya açıktır.³⁶⁶

Râzî, tefsirinde yetmiş iki fırka hadisi şeklinde aldığı rivayette, Hz. Peygamber'den şu sözleri nakletmiştir:

*"Yetmiş bir fırkaya ayrılan İsrailoğulları'nın yetmiş helak olup birisi kurtulmuştur. Benim ümmetim de yetmiş iki fırkaya ayrılacaktır. Böylece, yetmiş biri helak olacak sadece biri kurtulacaktır" Bunun üzerine ashâb, "Ey Rasulullah! Hangi grup kurtuluşa erecektir? diye sorduğunda O: "(Benim ve ashabımın yolundan ayrılmayan) cemaat cemaat cemaat!" diye buyurdu."*³⁶⁷

Hz. Peygamber'e kurtuluşa eren fırka sorulduğunda "*Cemaattir*"³⁶⁸ cevabını verdiğini nakleden Râzî, rivayette geçen cemaat kavramının teşkil ettiği manayı tefsirinde açıklama gayretine girdiği görülmektedir. "*Muhakkak ki, bu sizin ümmetiniz, tek bir ümmettir. Ben de sizin Rabbinizim. O halde, sadece bana kulluk edin (dedik). Ama insanlar kendi aralarında birliği paramparça ettiler. Oysa hepsi bize dönecektir.*"³⁶⁹ Râzî, ayette geçen ümmet ifadesine "*millet manasında olup, bu da İslâm dinine bir işarettir*"³⁷⁰ şeklinde anlam yüklemektedir.

Rivayet edilen hadis için Enbiya suresinden delil getirmeye çalışan Râzî, Enbiya suresinde geçen "*Muhakkak ki, bu sizin ümmetiniz*"³⁷¹ ayetiyle kastedilen mananın "*tevhide ve nübüvveti sınımsız sarılan cemaat*"³⁷² olduğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda Hz. Peygamber'in, kurtuluşa eren fırkayla kastettiği cemaat kavramına izah getirmektedir. Râzî, cemaat sözüyle "*iman eden ümmete işarete bulunduğu ortaya çıkmış olur*"³⁷³ şeklinde bir sonuca varmaktadır.

Bu anlam verilmediği takdirde kurtuluşa eren fırkayı karşılayan cemaat sözünün, manasız kalacağını söylemektedir. Bahsi geçen hadis rivayeti hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş, bu hadis rivayetine inanalar olduğu gibi inanmayanlar da olmuştur. Râzî bu rivayetle ilgili

³⁶⁵ Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, sy. 2 (2005):157.

³⁶⁶ Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", 157.

³⁶⁷ Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, 16, 226.

³⁶⁸ Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, 16, 226.

³⁶⁹ Enbiyâ Suresi 21/92-93; Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, 16, 226.

³⁷⁰ "İslâm dini üzerinde olmanız, gereken dininizdir" şeklinde tefsirine devam etmektedir. Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, 16, 225-226

³⁷¹ Enbiya, 21/92; Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, 16/226.

³⁷² Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, 16/226.

³⁷³ Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, 16/226.

ileri sürülen düşüncelere genel bir cevap vermektedir. Râzî'ye göre hadisin asıl amacı Müslümanların herhangi bir konuda anlaşmazlığa düşüp ayrılığa düşeceklerini haber vermesidir. Ayrıca ihtilafa düşüp ayrılan ümmetin sayısının “*hadiste belirtilen sayıdan ne daha fazla ne de eksik olmayacak bir biçimde ihtilaf edeceğine bir delâlet*”³⁷⁴ ettiği sonucuna varmaktadır.

Râzî'nin açıklamaları, onun bu hadis rivayetini insanlığın çeşitli dinlere ayrılacağı şeklinde yorumlayanlara katılmadığını göstermektedir. Yine hadiste geçen sayının kesretten kinaye olarak anlaşılması gerektiğini düşündüğünü anlamaktayız. Sonuç olarak Râzî bu hadis rivayetini sahih kabul etmekle beraber belirtilen sayıyı mecazî kabul etmektedir. Fırka-i naciye olarak tanımlanan kurtuluşa eren fırkayı bir mezhebe indirgememektedir. “Cemaat” kavramını “ümme” kavramıyla eşdeğer görmektedir. Bu durumda iman eden ümmetin oluşturduğu temelinde de tevhide ve nübüvveti sınımsız sarılan cemaati kastettiğini anlamaktayız.

Râzî'nin, “cemaat” kavramıyla ne kastettiğini daha iyi anlamak için cemaat teriminin ifade ettiği anlamlara bakmak faydalı olacaktır. Bu kavram “*geniş kitle, ümmetin ezici çoğunluğu ve cumhur*”³⁷⁵ gibi düşünceleri kastederken “*Müslümanların birliği ve beraberliği*”³⁷⁶ gibi bir düşüncüyü karşılamaktadır. Bu düşüncelerden ilki sevâd-ı a'zamla ifade edilen topluluktur. Sünni âlimler ümmet bilinci üzerinden Müslümanların sevâd-ı a'zamdaki ayrılmalardan yani cemaatten ayrılmamaları konusunda uyarılmışlardır.

Kastedilen ikinci düşünce, Müslümanları tefrikadan yani bölünmüşlükten korunmalarını birliği sağlamalarını dile getirmektedir. Bu konuda “*cemaat rahmettir, tefrika azaptır*”³⁷⁷, “*Allah'ın eli/yardımcısı cemaattir, şeytan cemaatten ayrılanın yanına koşarak gider*”³⁷⁸ gibi ifadeler yine ulemanın Müslümanlara sevâd-ı a'zamdaki ayrılmamaları yönündeki tenkitleri önemlidir. Cemaat kavramı Müslümanlar arasında ayrılıkçı bir yapının değil birlik ve beraberliğin oluşmasını amaçlayan önemli bir yapıyı ifade etmektedir.

Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*'ında kurtuluşa eren fırkayı izah etmek için delil getirdiği Enbiya suresi 21/92-93. ayetlerini tefsir ederken din birliği başlığı altında zikretmektedir.³⁷⁹ İzahına, tefrikanın haramlığı konusu ile devam etmekte ve sonrasında yetmiş iki fırka konusuna geçmektedir. Müslümanların İslam dini üzere olmaları, öncekiler gibi ayrılığa düşerek dini

³⁷⁴ Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, 16/226.

³⁷⁵ Süleyman Uludağ, “Ehl-i Sünnet isimlendirmesinin değeri nedir; böyle bir isim belirlenmemiş olsaydı yerine ne önerilebilirdi?”, *Marife* 5, sy.3 (Aralık 2005): 443.

³⁷⁶ Süleyman Uludağ, “Ehl-i Sünnet isimlendirmesinin değeri nedir; böyle bir isim belirlenmemiş olsaydı yerine ne önerilebilirdi?”, 443.

³⁷⁷ Süleyman Uludağ, “Ehl-i Sünnet isimlendirmesinin değeri nedir; böyle bir isim belirlenmemiş olsaydı yerine ne önerilebilirdi?”, 443.

³⁷⁸ Süleyman Uludağ, “Ehl-i Sünnet isimlendirmesinin değeri nedir; böyle bir isim belirlenmemiş olsaydı yerine ne önerilebilirdi?”, 443.

³⁷⁹ Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, 16, 226.

paramparça hale getirmemeleri konusunda açıklamada bulunmaktadır.³⁸⁰ Râzî'nin söylemlerinden hareketle Müslümanların tefrikaya düşmemesi için tevhid ve nübüvete sınımsız sarılan bir cemaat ifadesi görmekteyiz. Yetmiş üç fırka hadisinde, bahsi geçen kurtuluşa eren fırkayı oluşturan cemaat ile iman etmiş tevhid ve nübüvvet bağlı bir ümmet anlayışı ortaya koymaktadır.

3.2. *İtikâdât* Adlı Eserinde Mezhep Tasnifi

3.2.1. *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* Adlı Eserin Önemi

Bu kitabın ne zaman yazıldığına ilişkin yeterli bilgi bulunmamakla birlikte eserin Râzî'ye ait olduğuna dair ittifak söz konusudur. *İtikâdât* içeriği bakımından milel türündeki eserlere benzemektedir. Bu nedenle bazen "*Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*" şeklinde isimlendirildiği de olmuştur.³⁸¹

Milel ve'n-nihal türü bir eser kabul edilen *İtikâdât*'ın ana konuları; İslam fırkaları, Müslüman olduğunu iddia eden fırkalar ve gayri İslamî olarak zikrettiği bazı dinler ve mezheplerdir. Bu başlıklar altında mezhepler ve dinler hakkında kısaca malumat vermektedir. Eserinde fırkalar hakkında kendi şahsi görüşüne yer vermemeye çalışmıştır. Onun düzenli ve özet bir eser yazarak, okuyan kişilerin bahsi geçen fırkalar hakkında muhtasar bilgilere ulaşmasını kolaylaştırmak amacıyla olduğu anlaşılmaktadır.³⁸² Bu bağlamda onun, *İtikâdât*'ı ile ilmi çevreye bu fırkalara ilişkin yeni bilgiler takdim etme gibi bir gayret içerisinde olmadığı düşünülebilir.

İtikâdât, sadece anlatımının özlü olmasından ziyade "Sûfiyye"yi müstakil bir itikadi fırka olarak zikretmesi bakımından da önemli kabul edilmektedir.³⁸³ Daha önceki eserlerde Sûfilere ait bir tasnifin olmaması Râzî'nin ise Sûfiler'i ayrı bir bâbta müstakil olarak ele alması eseri faklı ve mühim kılmıştır. Râzî'nin kendisinden öncekilerin Sûfiyye'yi zikretmemelerini bir hata olarak gördüğü ve onların yolunun güzel olduğuna ilişkin sözleri dikkat çekmektedir.³⁸⁴

³⁸⁰ Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, 16, 226.

³⁸¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, II (İstanbul: y.e.y,1955), 107-108; Sancar, "İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri", *Kelam Araştırmaları*, 7:1 (Ocak 2009): 140.

³⁸² Sancar, a.g.m, 140.

³⁸³ Yavuz, "Fahredden er-Râzî", 93.

³⁸⁴ Râzî, *İtikâdât*, 97-99.

Râzî'nin *İtikâdât*'ı incelendiğinde önceki Eş'arî müelliflerden yararlandığı görülmektedir. Onun, Eş'arî ve Bağdâdî gibi müelliflerden istifade ettiği, onların eserinde geçen benzer ifadelere yer vermesinden anlaşılmaktadır.³⁸⁵

Râzî, bu eseriyle tekrar kendisinin ve selefinin Ehl-i Sünnet akaidine bağlı olduğunu dile getirmektedir. Düşmanlarının onun Ehl-i Sünnet olmadığına dair attıkları iftiralara açık bir şekilde reddetmektedir.³⁸⁶ Bu yönüyle o, kendisini Ehl-i Sünnet'in bir savunucusu olarak görmekte ve düşmanlarının engellerine rağmen insanları hak mezhep olarak gördüğü Ehl-i Sünnet inancına davet etmektedir. Bazı konularda Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in görüşlerine yer vermiş ve bu kısımda kendi düşüncelerini belirtmektedir. Bir bakıma burada kendi görüşlerinin de Ehl-i Sünnet ile aynı olduğuna dikkat çekmekte ve kendisinin Ehl-i Sünnet'ten olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* adlı eserinde yapmış olduğu mezhep tasnifi içerisine Ehl-i Sünnet'i dâhil etmemiştir. Onun niçin Ehl-i Sünnet'ten ayrıca bahsetmediği ve eserinde fırkalar hakkında belli başlı bilgileri paylaşarak konuyu muhtasar tutmasının nedeni açıkça bilinmemektedir.

Râzî'nin, anlatımının sade olması ve konuları bir düzen içerisinde ele alması okuyucu için kolaylık sunmaktadır. Fırka ve gruplar hakkında bilgi verirken bazen kendi fikrini dâhil etmiş olsa da genellikle tarafsız olmaya çaba göstermiştir. Bazı fırak ve milel ven-nihal türü eserlerde karşılaşılan ret mahiyetindeki sert görüşleri sunmaktansa fırkaların en temel görüşlerini vererek konuyu kapattığı görülmektedir. Bu konuda bir fırak müellifi olan Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) bazı fırkalar hakkında ret mahiyetinde sözler kullanması örnek verilebilir. O, Mu'tezile fırkalarından olan Bişriyye'nin kurucusu es-Sülemi'nin fikirlerinden bahsederken; onun saçmalıklarının birincisi, "onun saçmalıklarının ikincisi, onun saçmalıklarının üçüncüsü..." şeklinde sıralamakta yine "Kaderiye'nin takipçisi, dinsizlerin başı" şeklinde ifadeler kullanmaktadır.³⁸⁷ Râzî ise Muammer b. Abbâd es-Sülemî bahsinde kendi görüşlerine yer vermeden sadece ona ait görüşleri kısaca vermekle yetinmektedir.³⁸⁸ Onun sistemli ve sade anlatımının yanında tarafsızlığını korumaya çalışan tavrı *İtikâdât*'ı önemli bir noktaya taşımaktadır. Mezhep fırkalarını tarihi bir sıraya tabi tutarak zikretmesi onun tarihî ve mantikî bir bakış açısıyla eserini kaleme almış olduğu göstermektedir.³⁸⁹

Râzî'nin pek çok ilimde başarılı ve çok sayıda eser kaleme almış olması, onun yaşadığı çağda ve sonraki dönemlerde adının çokça duyulan bir âlim olmasında etkili olmuştur. O, adının

³⁸⁵ Sancar, "İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri", 14; Eş'arî, *Mâkâlât*, 76-80; Bağdâdî, *el-Fark*, 170.

³⁸⁶ Râzî, *İtikâdât*, 130.

³⁸⁷ Bağdâdî, *el-Fark*, 114-116.

³⁸⁸ Râzî, *İtikâdât*, 42.

³⁸⁹ Râzî, zikrettiği iki fırkanın birbiriyle çağdaş olması durumunda önce hocanın daha sonra da bir veya birkaç noktada kendisine muhalefet eden talebenin fırkasını zikreder. Sancar, "İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn ve El-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri", 144.

daha çok kelâm, tefsir, felsefe gibi alanlarda duyulmasına karşın *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* eseri ile İslam mezhepleri tarihi yazıcılığındaki yerini almıştır. Sonuç olarak milel-nihal müfessiri olarak karşımıza çıkan Râzî, fırkaları teşkil eden en temel konulara değinmiştir. Fırkaların sıralamasında tarihî sıralamaya özen göstermesi ve fırkaları ele alırken bir mezhep tarihçisi gibi olabildiğince tarafsızlığını korumaya çalışması eserin öne çıkan özelliklerindedir. Eser bu haliyle diğer milel-nihal eserlerle kıyaslandığında hacim olarak çok büyük değildir. Çok hacimli olmamasına rağmen pek çok fırkaya değinmesi bakımında da İslam mezhepleri tarihi alanı içinde önemli sayılmıştır. Fırkaların oluşumu ve isimlendirmesi gibi konularda çok detaya girmemekle beraber fırkaların çıkış sürecini bir şahsa bağlayarak konuyu kısa tutmuştur.

Râzî'nin fırkalar hakkındaki bilgileri bu denli özet mahiyetinde ele alması olumsuz bir görüntü çizse de eserin hacmi göze alındığında onun çok uzun bilgilerden ziyade az ve öz bilgiler sunarak okuyucunun işini kolaylaştırmak gibi bir maksadı olduğu söylenebilir. Eş'arî olan Râzî, karşıt saydığı fırkalar karşısında bile kendi görüşlerine yer vermemeye ve kelâmî konulara girmemeye gayret göstermiştir. Bu saydığımız özellikleriyle *İtikâdât*'ın İslam mezhepleri tarihi alanında önemli bir konumda olduğu söylemek doğru olacaktır.

3.2.2. Râzî'nin Mezhep Tasnifi

Râzî, mezhep tasnifi yaparken itikadi ve siyasi amaçlarla ortaya çıkan fırkaları ele almıştır. Râzî (606/1209), *Tahsilü'l-hakk/İtikadat* ve *er-Riyâzu'l-mûnika* adlı eserleriyle adından söz ettiren bir fırak müellifi olmuştur. Bir başka eseri olan *Hadâiku'l-envâr fi hakâiki'l-esrâr*'da "ilm-i makalat-ı ehl-i âlem" başlığı altında bir fırka tasnifinde bulunmaktadır.³⁹⁰ *er-Riyâzu'l-mûnika* adlı eseri mezhepler tarihi ve kelâma dair bilgileri ihtiva etmektedir. *İtikadat* adlı eseri ise ihtiva ettiği konusu itibarıyla ve mezhepler yazıcılığı usulüyle yazılmış bir eser olması yönüyle önemlidir. Bu yüzden bu bölümde onun *İtikadat* adlı kitabı temel kaynak olarak ele alınacaktır.

Râzî'nin mezhep tasnifi kadar onun mezheplerin ortaya çıkışı ve isimlendirilmesi gibi konulara yaklaşımının da önemli olduğunu düşünmekteyiz. Mezheplerin çıkmasındaki temel sebeplerden biri İslam'da ortaya çıkan ihtilaflar olmuştur. Râzî ortaya çıkan bu ihtilafları *er-Riyâzu'l-mûnika fi ârâi ehli'l- ilm* adlı eserinde Hz. Peygamber hayatta iken, Hz. Peygamber hastalandığında ve vefat ettiğinde çıkan ihtilaflar olmak üzere üç kısımda incelemektedir.³⁹¹

Râzî'nin İslam'da ortaya çıkan ihtilafların mezheplerin oluşumundaki etkisini ele aldıktan sonra mezheplerin isimlendirilmesi konusuna değinmesi bizim için önemlidir. Bir mezhepler tarihçisi olarak Râzî, mezheplerin isimlendirilmesini şu şekilde ele almaktadır: Müslüman

³⁹⁰ Kadir Gömbeyaz, "Eş'ari Mezhepler Tarihi Kaynakları", *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, ed. Halil İbrahim Bulut (İstanbul:2018), 323-338.

³⁹¹ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 57.

firkaların isimlendirilmesinde tek bir mesele hakkındaki görüşü veya bir grup görüş etken olmuştur.³⁹² Yine mezhepler görüş sahiplerine göre isim almıştır. Mezhepler sadece övgü niteliğinde değil yergi maksatlı da isimler almıştır.

Mezheplerin isimlendirilmesini iki sebebe bağlayan Râzî, tek bir meseleden dolayı isim alan gruplar içerisinde Şiâ, Hâriciler, Müşebbihe, Mücessime, Sıfâtiyye, Adliyye, Mürcie ve Vaîdiyye mezheplerini saymaktadır.³⁹³ Sebeplerden ikincisi ise birden fazla görüşten dolayı verilen mezhep isimleridir bunlar: Mu'tezilî ve Sünnî isimleridir.³⁹⁴

Râzî'nin mezhep tasnifi, *İtikâdâtü Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* adlı eserindeki sıraya mutabık kalarak ele alınacaktır. Bu eserinde mezhepler hakkında kısa bilgiler veren Râzî, mezhepleri ele alırken sekiz gruba ayırmış ve her mezhebin farklı firkalarından bahsetmiştir. Bu eserinde sekiz başlıkta ele aldığı İslam firkaları: 1) Mu'tezile, 2) Havâric, 3) Ravafız, 4) Müşebbihe, 5) Kerrâmiyye, 6) Cebriyye, 7) Mürciyye, 8) Sûfiyye'dir. Ayrıca eserinde İslam'a nispet edilmemesi gereken firkaları dokuzuncu bölümde "İslam dışı firkalar" başlığında zikretmektedir. Son bölümde bazı din ve firkalarından bahsetmektedir. Râzî, *İtikâdât*'ın onuncu bâbında bazı din ve firkaları hakikatleri ve isimleri İslam'ın dışında olan firkalar olarak açıklamaktadır. Fakat burada, Râzî'nin yalnızca İslam mezheplerine dair yaptığı mezhep tasnifi ele alınmaya çalışılacaktır.

1) Mu'tezile

Râzî'ye göre Allah'ın sıfatlarından ilim ve kudretin nefyedilmesi, Kur'ân'ın hâdis ve mahlûk olduğu ve de Allah'ın, kulların fiillerinin yaratıcısı olmadığı konularında Mu'tezile'ye bağlı olanların hepsi görüş birliği içerisinde.³⁹⁵

Mu'tezilî Firkalar: Gaylâniyye, Vâsılıyye, Amriyye³⁹⁶, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Sümâmiyye, Bişriyye, Muzdâriyye, Hişâmiyye³⁹⁷, Câhiziyye, Cübbâiyye, Behşemiyye, Ahşediyye, Müzdâriyye, Ka'biyye, Hayyâtiyye, Hüseyniyye'dir. Mu'tezilî on yedi firkadan söz etmiştir.

Eş'arî Gaylâniyye'yi³⁹⁸ Mürcie mezhebinin bir fırkası olarak zikrederken Râzî, Mu'tezile içerisinde bir grup olarak ele almıştır.

Bazı mezhepler tarihi eserlerinde "Bişriyye" fırkası ile Bişr b. Mu'temir'in taraftarları kastedilirken, Râzî, "Bişriyye"³⁹⁹ ismi ile Muammer b. Ebû Abbâs es-Sülemî'nin taraftarlarını

³⁹² Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 43.

³⁹³ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 43.

³⁹⁴ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika fi Ârâi Ehli'l-İlm*, 46.

³⁹⁵ Râzî, *İtikâdât*, 33.

³⁹⁶ Bağdâdî eserinde "Amraviyye" ismiyle bahsetmektedir. Bağdâdî, *el-fark beynel-Fırak - Mezhepler Arasındaki Farklar*, 80-88.

³⁹⁷ Hişâmiyye'nin kurucusu bazı eserlerde Hişâm b. Amr el-Fuvatî olarak geçmektedir. Bağdâdî, a.g.e, 116; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 86.

³⁹⁸ Eş'arî, bu mezhebi Mürcie fırkasının altında zikretmiştir. Eş'arî, *Makalatü'l-İslâmiyyîn - İslam Mezhepleri*, 208.

kastetmiştir. Bağdâdî ve Şehristânî ise Ebû Abbâs es-Sülemî'nin taraftarlarını "Muammeriyye"⁴⁰⁰ fırkası altında kaydetmiştir.

Mu'tezile'nin isimlendirilmesi:

"Hasan el-Basrî'nin öğrencilerinden Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd, fasık olan bir kimsenin durumu sorusuna "ne mümin ne de kâfir olacağı" şeklinde görüşüyle ayrı bir mezhep oluşturdular. Hasan el-Basrî'nin ders halkasından intizal ederek (ayrılarak) mescidin başka bir yerinde oturmalarından ötürü insanlar o ikisi için "Hasan el-Basrî'nin ders halkasından ayrılanlar" demişlerdir.

Mu'tezile'nin reislerinden Kâdî Abdulcebbâr bu konuyla ilgili şöyle demektedir: "Kur'an'da her geçen itizal lafzından maksat batıldan uzaklaşmaktır. Bu yüzden itizal kelimesi bir övgü ifadesidir." Fakat bu görüş Allah Teâlâ'nın "Eğer bana inanmazsanız bari yanımdan uzaklaşın (Fe'tezuluni)"⁴⁰¹ sözü sebebiyle geçersizdir. Bu ayette ki itizal'den gaye küfürdür."⁴⁰²

Râzî, Mu'tezile mezhebinin isimlendirilmesi hakkında bilgi vermekle beraber bu isim hakkında şahsi görüşünü de dile getirmektedir. Öyle ki tarafsız olmaya gayret gösterse de muhalifleri hakkında çok aşırıya kaçmayan bir üslupla fikirlerini beyan etmektedir. *İtikâdât*'ında zikrettiği bazı Mu'tezilî fırkaları önceki yazılan bazı İslam tarihi eserlerinden farklılık göstermiştir. Râzî, yaşadığı zaman diliminde Ebû Hâşim⁴⁰³ ve Ebül'l-Hüseyn el-Basrî'nin⁴⁰⁴ ashabı olan bu iki fırka dışında diğer Mutezilî fırkalardan hiçbirinin kalmadığını ifade etmektedir. Onun yaşadığı dönemde Mu'tezile'yi temsil eden fırkaların Ebû Hâşim'e uyan Behşemiyye ve Ebül'l-Hüseyn el-Basrî'ye uyan Hüseyniyye olduğunu aktarmaktadır.

2) Havâric

Râzî'ye göre, Haricî⁴⁰⁵ fırkaların hepsi günah işleyen kulun kâfir olacağı konusunda ittifak etmişlerdir. Onlar Osman, Ali, Talha, Zübeyr ve Aişe'yi tekfir ederlerken, Ebû Bekir ve Ömer'i ise yüceltmektedirler.⁴⁰⁶

³⁹⁹ Râzî, *İtikâdât*, 42.

⁴⁰⁰ Bağdâdî, a.g.e,110-11; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 78-81; Şehristânî "Bişriyye" ismini Bişr b. Mu'temir'in taraftarları için kullanmaktadır. Şehristânî, a.g.e, 76.

⁴⁰¹ Duhân, 44/21

⁴⁰² Râzî, *İtikâdât*, 34-36; Çev. Faruk Sancar, "İtikâdâtü fırak'l-müslimîn ve'l-müşrikîn", *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX, sy. 2 (2009):236-237.

⁴⁰³ Behşemiyye fırkasının kurucusudur. Tam adı, Ebû Hâşim Abdusselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî'dir. Râzî, *İtikâdât*, 34-36.

⁴⁰⁴ Tam adı, Ebül'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî (ö. 436/1044), *Mutemed* isimli eseriyle tanınmıştır. Ahmed Akgündüz, "Ebu'l-Hüseyn el-Basrî", *DİA*, c. 10 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 326.

⁴⁰⁵ Hariciler, Ali b. Ebî Tâlib'i hakeme başvurmasından dolayı kâfir saymışlardır. Bu konuda görüş birliği içerisindedirler. Onlar, büyük günah işleyen herkesin kâfir olacağı konusunda anlaşmışlardır. Bu konuda Necde'nin taraftarları aynı görüşte değildir. Bkz. Eş'arî, *Makâlât - İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 147.

⁴⁰⁶ Râzî, *İtikâdât*, 49-50.

Haricî fırkalar: Muhakkimiyye, Ezârîka, Necedât, Beyhesiyye, Acârîde, Saltiyye, Meymûniyye, Hamziyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Hâzimiyye, Sa'lebiyye, Ahnesiyye, Ma'bediyye, Reşîdiyye/Ruşeydiyye, Mükerreremiyye/Mükremiyye, Malûmiyye ve Mechûliyye, İbâziyye, Asfariyye, Hafsiyye'dir. Fahreddin er-Râzî, Havâric başlığı altında toplam yirmi bir alt fırka zikretmiştir.

Râzî, *Necedat* fırkasını Necdet b. Âmir en-Nah'î'ye nispet etmekteyse de⁴⁰⁷ bazı kaynaklarda Necedât fırkasının kurucusu olarak Necdet b. Âmir el-Hanefi (ö. 69/688) ismi zikredilmektedir.⁴⁰⁸ Eş'arî de Necdet b. Âmir el-Hanefi ismini Haricî fırkalarından Necediyye'nin kurucusu olarak kaydetmektedir.⁴⁰⁹

Râzî, Eş'arî ve Şehristânî *Beyhesiyye* fırkasını Hâriciyye'nin ana fırkaları arasında sayarken, Bağdâdî ise bu fırkayı İbrâhimiyye'den sonra ortaya çıkan bir grubun ismi olarak zikretmektedir.⁴¹⁰ Râzî, *Hâzimiyye*'yi müstakil bir Haricî fırkası olarak ele almış olsa da bazı temel kaynaklarda Hâzimiyye, Acârîde fırkasının alt kolu olarak kaydedilmektedir. Eş'arî, Bağdâdî, Şehristânî Hâzimiyye fırkasını Acârîde'nin alt fırkası olarak kaydetmiştir.⁴¹¹ Râzî, *Ahnesiyye*'yi müstakil bir Hâricîyye fırkası olarak sayarken Eş'arî ve Bağdâdî, Şehristânî ise Se'âlîbe'nin bir kolu olarak kabul etmektedir.⁴¹²

3) Ravâfız / Râfızîler

Râzî, Ravâfız olarak isimlendirdiği bu grubun nasıl ortaya çıktığına ve isimlendirilmesi konusuna dikkat çekmektedir. Zeyd b. Ali el-Hüseyn b. Ali b. Ebû Tâlib'in Hişâm b. Abdülmelik'e karşı geldiği olayda Zeyd b. Ali'nin ordusu Ebû Bekir'e hakaret edince, Zeyd b. Ali onları engelledi ve ordusu onu terk etti. Yanında iki yüz atlıdan başka kimse kalmadı. Zeyd b. Ali onlara şöyle dedi: "Yani beni reddediyorsunuz?" Onlar da "evet" dedi. Böylelikle bu isim onların üzerinde kaldı. Bu kimseler Ravâfız olarak isimlendirildiğini kaydetmektedir.⁴¹³

Râfızîler'in Fırkaları; Zeydiyye, İmâmiyye, Keysâniyye, (Gulat) fırkalarından oluşmaktadır.

Zeydiyye: Cârûdiyye, Süleymâniye, Sâlihiyye şeklinde üç tali koldan oluşmaktadır.

İmâmiyye: (İsimsiz) Fırka, Bâkriyye, Nâmûsiyye⁴¹⁴, İmâdiyye, Şemtiyye, İsmâliyye, Mübârekiyye, Memtûriyye, Kat'iyye, onuncu fırkadan isimsiz bahsetmektedir, Askeriye,

⁴⁰⁷ Râzî, *İtikâdât*, 50-51.

⁴⁰⁸ Bağdâdî, *el-Fark*, 63; Şehristânî, *el-Milel*, 156.

⁴⁰⁹ Eş'arî, *Makâlât*, 150.

⁴¹⁰ Bağdâdî, *el-Fark*, 78.

⁴¹¹ Eş'arî, *a.g.e.*, 156; Bağdâdî, *a.g.e.*,70; Şehristânî, *a.g.e.*,166.

⁴¹² Eş'arî, *a.g.e.*, 156; Bağdâdî, *a.g.e.*,73; Şehristânî, *a.g.e.*,168.

⁴¹³ Râzî, *İtikâdât*, 59-60.

⁴¹⁴ Râzî, aynı görüşlere sahip *Nâvûsiyye* isimli bir fırkayı kastetmiş olabilir. Bu fırkanın kurucusu olarak Basralı olan Abdullah b. Nâvûs veya Aclân b. Nâvûs'un ismi kaydedilmiştir. Eş'arî, *Makâlât*, s. 70; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 46; Şehristânî, *el-Milel*, 218.

Caferiyye, Ashâbu'l-İntizar fırkalarıdır, toplamda İmâmiyye kolu içerisinde on üç fırkadan bahsetmiştir.

İmâmiyye'nin *Ashâbu'l-İntizar* isimli fırkasına yer veren Râzî, döneminin İmâmiyye'sine ışık tutmaktadır. Onlar, imametın Hasan el-Askerî'den sonra oğlu Muhammed b. Hasan el-Askerî'ye geçtiğini ve onun gaip olduğunu ama geri döneceğini iddia etmektedirler. *"Zamanımızdaki İmâmiyye'nin benimsediği görüş budur"*⁴¹⁵ ifadesiyle yaşadığı dönemde İmâmiyye mensuplarının ortak görüşüne değinmektedir.

Ayrıca İmâmiyye mensupları, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin, Zübeyr, Ammâr, Selmân, Ebû Zerr, Mikdât, Bilal ve Süheybe dışındaki kimselerin küfre düştüğünü söyleyerek sahabeyi tekfir etmişlerdir. Râzî, İmâmiyye hakkında çok az şeyden bahsettiğini, ele almadığı pek çok konu olduğunu "Bizim İmâmiyye hakkında zikrettiğimiz şeyler denizden bir damla hükmündedir"⁴¹⁶ sözleriyle ifade etmektedir. Râfızîler'den bazıları İmâmiyye'nin yetmiş üç fırkasını tasnif ettikleri kitaplar kaleme aldıklarını aktaran Râzî, Râfızî olarak adlandırdığı Şiâ hakkında çoğu meseleye değinmediğini ifade etmektedir. Ayrıca Râzî, kelâmcı kimliğini geride bırakarak bu mezhepler hakkında görüş beyan etmemeye gayret göstermektedir.

Gulât fırkaları: Sebeiyye, Benâniyye, Hattâbiyye, Muğîriyye, Mansûriyye, Cenâhiyye, Mufavvıdiyye, Gurâbiyye, bahsi geçen dokuz ve onuncu fırkaları isimsiz zikretmektedir, Kâmilîyye, Nasriyye, İskâfiyye, Ezeliye, Keyyâliyye olmak üzere on beş fırkadan oluşmaktadır.

Keysânîyye Fırkaları: Kerbiyye, Muhtâriyye, Hâşimiyye, Ravendiyye'dir. İmametın Muhammed b. el-Hanefiyye'nin hakkı olduğunu söylemektedirler.⁴¹⁷ Râzî, burada zikretmediği birçok Keysânîyye fırkası olduğunu belirtmiş ve eserinde zikretmiş olduğu Keysânîyye fırkaları hakkında verilen bilgileri kâfi görmüştür.⁴¹⁸

4) Müşebbihe

Müşebbihe⁴¹⁹ Fırkalar: Hakemiyye, Cevâlikîyye, Yûnusiyye, Şeytâniyye ve Havvariyye⁴²⁰'dir. Râzî önceki mezhepleri tarafsızlıkla ele almaya çalışırken Müşebbihe fırkası için bu tarafsızlığı sürdürmediğini şu sözlerinden anlamaktayız:

"Biliniz ki, Yahudilerin çoğunluğu müşebbihedir. İslam'da ilk müşebbihenin (teşbih düşüncesinin) zuhuru Râfızîler ile olmuştur. Allah'ın organları ve uzuvları olduğunu kabul etmişlerdir. Bu görüşü kabul edenlerin örneği: Benân b. İsmâil,

⁴¹⁵ Râzî, *İtikâdât*, 69-70.

⁴¹⁶ Râzî, *İtikâdât*, 70.

⁴¹⁷ Râzî, *İtikâdât*, 77.

⁴¹⁸ Râzî, *İtikâdât*, 79.

⁴¹⁹ Allah'ı yaratıklarına benzeten veya yaratıklarını Allah'a benzetenler için Müşebbihe denilmiştir. Yavuz, "Müşebbihe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV, 2006), 156.

⁴²⁰ Dâvûd el-Havvârî'nin taraftarlarıdır.

Hişâm b. el-Hakem, Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî, Yûnus b. Abdurrahman el-Kummî ve Şeytanu't-Tâk olarak isimlendirilen Ebû Cafer el-Ahval bunlardır.”⁴²¹

Râzî, “Daha sonra aklî ilimlerden nasipleri olmayan birtakım cahiller de bu konuda saçmalamışlardır. Şimdi sırasıyla onların fırkalarını zikredeceğiz”⁴²² sözleriyle Müşebbihe hakkında kişisel görüşlerine yer vermekten kaçınmamıştır. Bu fırkanın temelini, teccîm düşüncesini ilk ortaya koyan Râfızîler'e dayandırmaktadır. Ancak Râzî, Müşebbihe'yi ayrı bir mezhep olarak zikretmiştir. Tescimin ilk örneklerini saydığı bazı isimler Râfızî mensubu kişilerdir. Bu tezini kanıtlamak için bu isimleri zikrettiği görülmektedir. Bu durumda Müşebbihe'yi ayrı bir grup olarak zikretse de onları Râfızîler'in bir parçası olarak telakki etmiş olması muhtemeldir. Eş'arî, Allah'ın bir cisim olduğuna inanan bu grubu, Râfızîler'in görüş ayrılıkları kısmında tescim başlığı altında ele almıştır. Bağdâdî (429/1037-38), Şehristânî (ö. 548/1153) ve Râzî (606/1209) gibi eser müellifleri bu fırkayı Müşebbihe başlığı altında zikretmeyi uygun görmüşlerdir.⁴²³

Râzî, Müşebbihe'nin fırkalarına geçmeden önce onlar hakkındaki olumsuz tavrını göstermekte onların cahil, saçmalayan kimseler olduğuna dikkat çekmektedir. Râzî'nin bu tavrı onun itikadi inancından kaynaklanmaktadır.

5) Kerrâmiyye

Ebû Abdullah b. Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869)'ın taraftarları olan ve insanları zühdüyle kandıran bu grubun Sicistan'dan çıkarıldığını aktarmakla beraber Râzî, yaşadığı dönemde Garce bölgesinde hâlâ Kerrâmiyye taraftarlarının bulunduğunu aktarmaktadır.⁴²⁴

Kerrâmiyye'nin birçok fırkası olduğunu haber veren Râzî, şu fırkalarını zikretmektedir: Tarâkiyye, İshâkiyye, Hamâkiyye, Âbidiyye, Yûnâniyye, Sûrremiyye, Heysemiyye. Onlardan Kerrâmiyye en yaklaşımlı Heysemiyye'dir.⁴²⁵ Kerrâmiyye gruplarını hepsinin ortak inancını aktaran Râzî⁴²⁶, fûrûa ait görüşlerinin çok garip olduğu söylemektedir. “*Bunların davranışları yalancılık, sahtekârlık ve zahit gibi görünme etrafında döner*”⁴²⁷ sözleriyle bunlara güvenilmeyeceğini tekrar vurgulamaktadır. Abdullah b. Kerrâm'ın birçok eserinin olduğunu bildirmekle beraber onun kelâmının son derece eski ve düşük olduğunu vurgulamaktadır.

Râzî'nin yaşadığı dönemde Kerrâmiyye'ye karşı mücadelelerinden dolayı Kerrâmîlerce tehdit edildiği hatta bazı kaynaklarda onun Kerrâmîlerce zehirlendiği rivayet edilmektedir.⁴²⁸

⁴²¹ Râzî, *İtikâdât*, 81-82; Çev. Faruk Sancar, “İtikâdâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn”, 256.

⁴²² Râzî, *İtikâdât*, 82.

⁴²³ Eş'arî, *Makâlât*, 76; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, 169; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 118.

⁴²⁴ Râzî, *İtikâdât*, 87.

⁴²⁵ Râzî, *İtikâdât*, 88.

⁴²⁶ Kerrâmiye gruplarının hepsi Allah'ın cisim ve cevher olduğuna ve de hadislerin mahalli olduğuna inanırlar. Allah için yön ve mekân kabul ederler. Râzî, *İtikâdât*, 88.

⁴²⁷ Râzî, *İtikâdât*, 88.

⁴²⁸ Uludağ, *Fahreddin Râzî*, 25

İtikâdâtü Fırakâ'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn adlı mezhepler tarihi kitabında Râzî'nin, Kerrâmîler için ayrıca bir çaba içerisine girmediği söylenebilir. Râzî, bu eserinde onlara çok yer vermemiş olsa da *Esâsu't-Takdîs* kitabında ve tefsirinde Kerrâmîler'i muhatap almış ve eleştirmekten geri durmamıştır.

Yine Râzî, *Esâsu't-Takdîs* adlı eserinde, Kerrâmiyye ve Haşeviyye gibi kişi ve fırkaların görüşlerini eleştirmekte ve reddetmektedir.⁴²⁹ O, eserinde reddiye sunduğu kişi ve fırkaların kullandığı ifadeleri ayet ve hadisleri aklî ve naklî delillerle usulüne uygun te'vil etmektedir.⁴³⁰ Allah'ı cisim gören kişi ve fırkaların teşbih, tescim yapmalarını doğru bulmayan Râzî, söz konusu olan ifadeleri Allah'ın şanına yakışacak şekilde te'vil etmeyi amaçlamıştır.

6) Cebriyye

Cebriyye mezhebinin fırkaları: Cehmiyye, Neccâriyye⁴³¹, Dırâriyye, Bekriye'dir.

Mu'tezile, kulun fiili üzerinde bir kudretinin olmadığı şeklindeki görüş sahiplerini Cebriyye ve Mücbire olarak isimlendirmektedir. Mu'tezile'nin bu ifadesinden rahatsız olduğu izlenimi vermekte olan Râzî, Mu'tezile'nin bu açıklamasını bir hata olarak görmektedir.⁴³² Râzî, Mu'tezile'nin Cebriyye'ye yönelttiği iddiaların Eş'arîler'i kastettiğini düşünmesi muhtemeldir. Râzî, bu sözlerin mensubu olduğu Eş'arîyye mezhebine yöneltildiğini düşünerek⁴³³, "*Biz kulun, (fiillerinde) güç yetiremeyeceğini söylemiyoruz. Yalnızca onun, (fiillerinin) yaratıcı(sı) olmadığını söylüyoruz*"⁴³⁴ cevabıyla Mu'tezile'nin Cebriyye hakkındaki bu iddialarına açıklama getirmeyi gerekli görmüştür. Râzî'nin kulun fiili üzerindeki etkisinin olup olmadığı meselesinde Ehl-i Sünnet'e yani Eş'arîyye'ye tabi olduğunu görmekteyiz.

7) Mürcie

Mürcie'nin fırkaları: Yûnusiyye, Yevmiye, Ğassâniyye, Sevbâniyye, Hâliidiyye olmak üzere beş fırkadan oluşmaktadır.

Yevmiye fırkası Eş'arî, Bağdâdî gibi müelliflerin eserlerinde Ebû Muâz et-Tûmenî'ye nispetle "Tûmeniyye" ismiyle kaydedilmiştir.⁴³⁵ Hâliidiyye fırkası, Allah'ın isyankârları cehenneme sokacağını ancak onları orada ebedi bırakmayacağını ve onları daha sonra oradan çıkarıp

⁴²⁹ Detaylı bilgi için eserine Bkz. Râzî, *Allah'ın Aşkınlığı-Esâsu't-takdîs*, çev. İbrahim Coşkun (İstanbul: İz yayıncılık, 2021), 174,194 vb.

⁴³⁰ Râzî'nin sıfatları te'vil etme metodu hakkında daha geniş bilgi için Abdullah Arca, *Fahreddin Razi'ye Göre Allah'ın Sıfatları* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017); Ali Budak, "Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vil Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin Esâsu't-Takdîs Adlı Eseri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sy. 19 (2011/1) kaynaklarına bkz.

⁴³¹ Bunların Bur'ûsiyye, Za'ferâniyye, Müstedrikiyye, Hafsiyye gibi birçok fırkaları vardır. Râzî, *İtikâdât*, 89.

⁴³² Râzî, *İtikâdât*, 89.

⁴³³ Sancar, "İtikâdâtü Fırakâ'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri", 145.

⁴³⁴ Râzî, *İtikâdât*, 89.

⁴³⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 212; Bağdâdî, *el-Fark*, 149; Şehristânî, *el-Milel*, 184.

cennete girdireceğini söylemişlerdir. Râzî, günahkâr bir kimsenin ahvalini Ehl-i sünnet ışığında şu sözleriyle ele almaktadır:

“Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in bu konudaki görüşü ise şöyledir: Biz Allah'ın fasıklardan bir kısmını affedeceğine kesin olarak inanırız. Fakat fasıklardan belli bir şahsı, Allah kesinlikle affeder şeklinde bir şey söyleyemeyiz. Ve Allah'ın, fasık birisine devamlı azap etmeyeceği bilinmektedir.”⁴³⁶

Râzî, bu konuda Ehl-i Sünnet gibi düşünmektedir. Mürcie günahkârların hepsinin cezalandırılıp cennete gideceği düşüncesinde iken Ehl-i Sünnet Allah'ın sadece dilediği kimseleri affedeceği görüşüyle onlardan ayrılmaktadır. Fasıklar için daimi bir azabın olmayacağı konusunda Mürcie ile hemfikirdirler.

8) Sûfiler

Sûfiler'in fırkaları: Âdetler Ehli (Ashâbu'l-âdât), İbadet Ehli (Ashâbu'l-ibâdât), Hakikat Ehli (Ashâbu'l-Hakikat), Nûriyye, Hulûliyye, Mübâhiyye olmak üzere altı adettir.

Râzî, diğer eser müelliflerinin İslam ümmetinin fırkalarını anlatırken Sûfiyye'yi zikretmemiş olmalarını hata olarak görmektedir. Çünkü ona göre Sûfilerin tuttuğu yol marifetullahtır.⁴³⁷ Râzî onların yolunu güzel bir yol olarak tanımlamaktadır.⁴³⁸

Râzî, Ashâbu'l-âdât, Ashâbu'l-ibâdât, Ashâbu'l-Hakika ve Nûriyye fırkalarını Sünnîlik içerisinde değerlendirmektedir. Hatta onlardan Ashâbu'l-Hakikat'ı insanların kabul ettiği en hayırlı fırka olarak nitelemektedir.⁴³⁹ Hulûliyye, Mübâhiyye fırkalarını ise Râfizî ve Bâtınî gruba dâhil etmektedir. Bu grupların en kötüsü olarak Mübâhiyye'yi zikretmekle beraber onların Mazdek dini üzere olduğunu nakletmektedir.⁴⁴⁰

Sûfiyye'yi müstakil bir itikadi fırka olarak zikretmektedir. Râzî, Sûfi fırkalar hakkında dikkatli, yumuşak bir dil kullanmaya özen göstermektedir.⁴⁴¹ Onlara verdiği önemi ve saygıyı onlardan bir grubu insanlık içerisindeki en hayırlı topluluk olarak tasvir etmesinden anlamaktayız. Râzî, ömrünün her safhasında Sûfiler'e karşı elinden geldiğince hoşgörülü bir tavır sergilemiştir. Sadece gulat diye anılan Sûfi gruplar için tahkir edici sözler söylemiştir.⁴⁴²

Ehl-i Sünnet marifetullaha ulaşma yolunun sem'/nakil ile olacağını, Mutezile ve diğer bazı ekoller ise bu yolun akıl ile olacağını savunmuşlardır. Sûfiler marifetullaha ulaşmak ancak keşf mertebesini elde etmekle mümkün olacağını iddia ederler. Sûfilere müstakil bir fırka

⁴³⁶ Râzî, *İtikâdât*, 95; çev. 261.

⁴³⁷ Râzî, *İtikâdât*, 97-98.

⁴³⁸ Râzî, *İtikâdât*, 97-98.

⁴³⁹ Râzî, *İtikâdât*, 99.

⁴⁴⁰ Râzî, *İtikâdât*, 101.

⁴⁴¹ Sancar, “İtikâdâtü Firakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn ve el-Milel ve'nNihal Literatüründeki Yeri”, 148.

⁴⁴² Sancar, a.g.m., 145.

olarak değerlendirmedikleri için müellifler eserlerinde Sûfleri kendi kavramlarıyla açıklamaya çalışmışlardır.⁴⁴³ Râzî'nin tasnifinde onları müstakil bir mezhep olarak kabul etmesi, İslam düşüncesinde, Ehl-i Tasavvuf'un daha doğru değerlendirmesine katkı sağlamıştır.⁴⁴⁴ Ayrıca onlar hakkındaki düşüncelerini Sûflerin kendi kavramlarından faydalanarak oluşturmalarına olanak sağlamıştır. Bu değişim İslam düşüncesi içerisinde Râzî'nin ehemmiyetini artırmaktadır.

9) Müslüman Olmadıkları Halde Müslüman Olduklarını Beyan Edenler Hakkında

Râzî, bu fırkaların sayısının çok olduğunu ve sadece en meşhur olanları zikredeceğini söylemiş ve şu fırkaları zikretmiştir: 1-Bâtıniyye: Sabbâhiyye, Nâsırıyye⁴⁴⁵, Karâmita, Bâbekiyye, Mukni'yye, Seb'iyye (Yediciler).

Râzî, Bâtıniyye'nin İslam'a kâfirlerden daha çok zarar verdiğini ve onların nihai gayesinin şeriatı iptal etmek ve yaratıcıyı nefyetmek olduğunu aktarmaktadır. Onların hiçbir dine inanmadıklarını, yine onların kıyamete inanmadığı gibi ahireti de kabul ediyormuş gibi davrandıklarını söyleyen Râzî bu fırkanın ortaya çıkışına değinmektedir.⁴⁴⁶ Bu fırkanın ortaya çıkışında Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh⁴⁴⁷ isimli kişi dikkat çekmektedir. Râzî ondan "Ehvâzlı bir zındık" olarak bahsetmektedir. Ayrıca o Muhammed b. Ali'nin oğlu olduğu iddia edilen çocuğa zındıklığı öğretmiş ve insanları ona itaat etmeleri için çağırmıştır. Râzî'nin Bâtıniyye için sarf ettiği sözlerin temelini Meymûn el-Kaddâh'a dayandırdığı görülmektedir.

Bâtıniyye'nin alt kolu olan Sabbâhiyye⁴⁴⁸ tüm meselelerde, aklın yeterli olamayacağını bunun için mutlaka bir imama uyulmasını gerekli gören bir anlayış benimsemiştir.

Râzî, onların bu esaslarını reddeden bir üslupla, cevap veririz diyerek düşüncelerini sıralamaktadır. Eğer akla ihtiyaç yoksa haklıyla haksız birbirinden nasıl ayırt edilecek diyerek onların esaslarının bu sorulara cevap vermediğini göstermektedir. Aklın olduğu yerde imama ihtiyaç olmayacağını eğer imama ihtiyaç duyulursa peki bu imam nerededir ve kimdir sorularıyla muhatabının dayanaklarını çürütmeye çalışmaktadır. Râzî, "*Çünkü imam olduğu hakkında nass bulunduğunu iddia edilen kimse son derece cahildir. Zira Batınî davetinde*

⁴⁴³ Sancar, "İtikâdâtü Firakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn ve el-Milel ve'nNihal Literatüründeki Yeri", 178.

⁴⁴⁴ Sancar, "İtikâdâtü Firakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn ve el-Milel ve'nNihal Literatüründeki Yeri", 145; Bu ekoller arasındaki bazı farklılıkları için bkz. Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı* (İstanbul: Dergah Yayınları 1994), 80-119, 127-131.

⁴⁴⁵ Râzî Nâsır b. Hasr'in taraftarlarının oluşturduğu Nâsırıyye fırkası yüzünden büyük bir topluluğun sapıtmış olduğunu aktarmaktadır. Râzî, *İtikâdât*, 107.

⁴⁴⁶ Fırkanın ortaya çıkışını Ehvâzlı bir zındık olarak nitlediği Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh ismindeki kişiye nispet etmektedir. Râzî, *İtikâdât*, 106-107; (Çev. Faruk Sancar. "İtikâdâtü firakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn", 263-264)

⁴⁴⁷ Abdullah b. Meymun el-Kaddâh hakkında fazla bilgi olmamakla beraber onun İsmailiyye mezhebinin esas aldığı bâtinî akideyi geliştirenlerden biri olmuştur. Bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh" *DİA*, c. I (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 117-118.

⁴⁴⁸ Onlar Hasan b. Sabbâh'ın taraftarlarıdır. Râzî, *İtikâdât*, 107.

*bulunan Mısır emirlerinin çoğunluğu cahil ve fasıktır*⁴⁴⁹ sözleriyle Bâtıniyye –Sabbâhiyye için sert bir üslupla düşüncelerini aktarmaktadır.

Bâbek el-Hurremî'ye⁴⁵⁰ tabi olanlara Bâbekiyye denilmiştir. Râzî, gücü artan Bâbek'in yaydığı şerrin Mutasım zamanında ortadan kaldırıldığını aktarmaktadır. Karâmîta,⁴⁵¹ batıl inançları yaymakla kalmayıp yol kesip hacıları öldürmüş ve Mekke'ye saldırmak istemişti; Mukni'iyye'nin⁴⁵² kurucusu peygamberlik ve ulûhiyet iddiasında bulunmuştu; Bâbekiyye ise gücü artıca isyan etmiş ve Râzî'nin tabiriyle şer yaymakta olan bu grupların hepsinin sonu ölümle sonuçlanmıştır.

Râzî, Seb'iyye⁴⁵³ (Yediciler)'in hakikat diyerek söyledikleri şeylerle insanları kandırmak ve bu yolla insanları şeriatın dışına çıkarmak için uğraştıklarını aktarmaktadır. Onlar insanları bu yolla saptırmak istemişlerdir.

Râzî, Bâtıniyye ve fırkalarını anlattıktan sonra İslam mezhepleri tasnifini bitirmektedir. O, önceki zikrettiği mezheplere karşı tarafsız olma çabasını Bâtıniyye ve grupları hakkında göstermediği gibi onları açıkça cahil, fasık ve insanların doğru yoldan sapmalarına neden olan din, şeriat düşmanları olarak görmektedir. Râzî, hayatı boyunca muhalifleriyle mücadelesini sürdürmüştür. Mücadele ettiği muhalif grupların başında Şîiler, onun tali ve aşırı grupları gelmektedir. Râzî bu mücadelesini her alanda ve kaleme aldığı çoğu eserde sürdürmeye gayret göstermektedir.

Râzî'nin, *İtikâdât*'ında dikkat çeken bir husus da kendisinin Ehl-i Sünnet olduğuna dair dile getirdikleridir. O, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinden olmadığına dair iddiada bulunan düşmanlarına hitaben, kendisinin ve ashabının Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in inancını desteklemek için büyük bir çaba gösterdiklerini, buna rağmen kendilerine karşı yapılan karalamanın sürdürdüğünü aktarmakta ve bu iddialarına şöyle cevap vermektedir:

“Bilen bilir ki benim ve seleflerimin inancı Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinden başkası değildir. Benim ve babamın öğrencileri yeryüzünün çeşitli köşelerinde hala

⁴⁴⁹ Râzî, *İtikâdât*, 107.

⁴⁵⁰ Aslen Mecûsî olan Bâbek el-Hurremî (ö. 223/838) daha sonra İslam'a girmiştir. Abbasi Halifesi Memun zamanında (214/829 yılında isyan etmiş ve Memun'un ordusunu mağlup etmiştir. el-Mu'tasım döneminde, Afşin komutasındaki birlik 223/837 yılında Bâbek ve adamlarını mağlup etmiş ve onlar idam edilerek öldürülmüştür. Hakkı Dursun Yıldız, “Bâbek”, *DİA*, c. IV (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 376-377.

⁴⁵¹ Karâmîta fırkası Hamdân el-Karmatî (ö. 293/906)'ye tabi olmuşlardır. Râzî, *İtikâdât*,108. Bu grup Aşırı Şîi İsmâiliyye mezhebine mensuptur. Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *DİA*, c. 24 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 510–511.

⁴⁵² Mukni'iyye Sahibu'd-da've Ebû Müslim'in ashabından olan Mukni'in taraftarlarıdır. Mukni sonra peygamberlik iddia etti. Daha sonra güçlenip etrafı kalabalıklaşınca ulûhiyet iddiasında bulundu. Ancak işin sonunda öldürüldü. Râzî, *İtikâdât*, 109.

⁴⁵³ Seb'iyye (Yediciler) “tam devir(in)” yedi olduğunu söylemektedirler. Bunun için de “göklerin ve yerlerin; haftanın günleri; insan organları da yedi olduğunu delil olarak kullanmaktadırlar. Ayrıca peygamberlerinde tam devir yedi olduğunu söylerler. Râzî, *İtikâdât*, 108.

insanları hak dine ve hak mezhebe davet etmektedirler. Böylelikle onlar bid'atlerin hepsini ortadan kaldırmışlardır.”⁴⁵⁴

Râzî (606/1209), kendisinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinden olduğunun ve bu inancı her daim savunduğunun üzerinde durmaktadır. Düşmanlarının ve muhaliflerinin karalamalarına rağmen Sünnîliğe davetten vazgeçmediği ve bu mücadelesinde kararlı olduğunu anlamaktayız. Râzî'nin şikâyetçi olduğu diğer bir konu ise muhaliflerine olan mücadelelerinden ziyade arkadaşlarının ve sevdiği kimselerin onu desteklememiş olmasıdır. Çünkü Râzî, karşılaştığı bu muamelenin, düşmanlarına karşı mücadelesinde kendisine engel teşkil ettiği düşüncesindedir.⁴⁵⁵ Râzî, kendisini desteklemeyen arkadaşları ile kimleri ifade ettiğini açıkça belirtmemektedir. Onun bazı konularda mensubu olduğu Eş'arıyye'den ayrıldığı ve yeri geldiğinde onları eleştirdiği bilinmektedir. Mezhebenden ayrı düştüğü bazı düşüncelerinde beklediği desteği alamadığı muhtemeldir. Yine kanaatimizce Şîilerin ve Mu'tezilîler'in yoğun olduğu bölgelerde bulunduğu dönemlerde yeterince destek görememiş olmasını da kastetmiş olabilir.

Râzî, Ehl-i Sünnet'e muhalif olarak zikrettiği Mu'tezile gibi mezheplerin isimlendirilmesi konusunda bilgi verirken şahsi fikrini de zikretmektedir. Hâricî fırkalar konusu üzerinde fazla durmayıp bunlar hakkında kısaca bilgi vermekle yetinmektedir. Râzî, Şîâ ismiyle bir başlık kullanmak yerine daha konunun başında bir yergi ifadesi olarak kullanılan "Râfîzî" kavramını kullanmaktadır. Râzî, bu fırka hakkındaki tutumunu belirgin bir şekilde yansıtmaktadır. Bu fırkaya niçin Râfîzî isminin verildiğine değinmekle birlikte onların sahabeyi tekfir ettiklerini bildirmektedir. Onun, bu tutumuyla Müslümanları, bu fırka hakkında uyardırmaya çalıştığı şeklinde yorumlanabilir. Yine yaşadığı döneme ışık tutan Râzî, döneminin İmâmiyye'sinin, Ashâbu'l-İntizar isimli fırkasının görüşünü benimsediğini söylemektedir. Râzî, İmâmiyye hakkında çok az şeyden bahsettiğini, ele almadığı pek çok konu olduğunu zikretmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere *İtikâdât* hacim olarak çok büyük bir eser değildir. Yine onun bu sözlerinden, Râzî'nin bu eseri kaleme alırken büyük hacimli bir eser yazmak yerine, ele aldığı fırkaları kısaca tanıtmak istediği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu eserinde fırkaları ele alırken mümkün olduğunca kelamcı kimliğini geri planda tutmaya çalışmıştır.

Müşebbihe fırkasından bahsederken Yahudiler'le özdeşirmekte hatta Müşebbihe'nin ortaya çıkışını Râfîzîler'e dayandırsa da onlardan ayrı bir fırka olarak ele almaktadır. Müşebbihe hakkında kişisel görüşlerine yer vermekten kaçınmamış; Onların cahil, saçmalayan kimseler olduğuna dikkat çekmiştir. Râzî, Kerrâmiyye hakkında kısa bilgi vermekle birlikte bu mezhebin fırkalarına güvenilmemesi gerektiğini, onların davranışlarında yalancılık, sahtekârlık ve zahit gibi görünme gibi özelliklerinin olduğuna dikkat çekmektedir. Kerrâmiyye'ye karşı mücadele gösteren Râzî'nin, hayatının bir döneminde Kerrâmîlerce tehdit edildiği hatta bazı kaynaklarda onun Kerrâmîlerce zehirlendiği rivayet edilmektedir.

⁴⁵⁴ Râzî, *İtikâdât*, 169/trcm. 272.

⁴⁵⁵ Râzî, *İtikâdât*, 169.

Râzî'nin yaşadığı bu olaylar karşısında, *İtikâdât*'ında Kerrâmîler için ayrıca bir çaba içerisine girmediği söylenebilir.

Sonuç olarak Râzî, *İtikâdât*'ında İslam mezheplerini on bab şeklinde başlıklandırmış. Râzî eserinde, en uzun babı Râfızîler hakkında olup en kısa babı Kerrâmîler'e dairdir.⁴⁵⁶ Fırkalar hakkında kısa bilgiler vermekle yetinmiştir. Fırka kurucuları, fırkanın nerede ve nasıl ortaya çıktığına dair ana görüşlere yer vermiştir. Bazı konularda "*Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşü*"⁴⁵⁷, "*bizim cevabımız şu şekildedir*" şeklindeki bahislerde tabii olduğu Ehl-i Sünnet Cemaat'inin görüşüne yer vermiştir. Râzî'nin bu başlıklar altındaki konularda Ehl-i Sünnet ile aynı görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Sûfluk için bir bölümün ayrılmış olması eserin en belirgin özelliklerden biridir. Onlar için hoşgörülü tavır sergileyen ve dikkatli bir üslup kullanan Râzî, Sûflilerden "Hakikat Ehl-i için hayırlı bir topluluk" şeklinde söz etmektedir.⁴⁵⁸

Râzî, İslam mezhepleri hakkında yazdığı bu eserde sınıflandırmaya Ehl-i Sünnet'i dâhil etmemiştir. Bunun sebebini açıkça ortaya koymak zordur. Çünkü Râzî'nin bu konuda bir açıklaması bulunmamaktadır. Onun birçok eserinde Ehl-i Sünnet'i savunduğu ve Sünnî akideyi anlatmak için pek çok eser yazdığı bilinmektedir. Yine onun Sünnî akideyi anlattığı kelâma dair çok sayıda eseri bulunmaktadır. Sonuç olarak onun sadece diğer mezhepler hakkında bilgi vermeye çalıştığını görmekteyiz. O, *İtikâdât*'ında Ehl-i Sünnet'in kimler olduğuna değil kimler olmadığına dikkat çekmiş olabilir. Yine de onun değerlendirmelerinde konulara Sünnî bir perspektifle yaklaşması, onun Sünnî düşüncüyü bir ölçüt olarak kabul ettiğini göstermektedir.

Râzî, bu eserinde Ehl-i Sünnet'in itikâdî ilkelerine yer vermemektedir. Bunun nedeni bu akidenin herkes tarafından biliniyor olması veya Sünnî akide üzerine yazılan pek çok eserin olmasına bağlanabilir.⁴⁵⁹

Râzî'nin, özellikle insanları bu fırkaların fikirlerinden, uygulamalarından haberdar etmeye çalıştığı gibi kendi fırkalarına davet etmeleri, saptırıcı söylemlerine inanmalarından endişe duyduğu için bu fırkaları anlatarak Müslümanları kısaca bilgilendirmek istemiş olabileceği de düşünülebilir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ Kerrâmîler hakkındaki bölümü kısa tumasında, onlara karşı sürdürdüğü mücadelelerinin etkisi olduğu söylenebilir.

⁴⁵⁷ Bkz. Râzî, *İtikâdât*,

⁴⁵⁸ Râzî, *İtikâdât*, 97-104.

⁴⁵⁹ Sancar, "İtikâdâtü Firak'ı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri", *Kelam Araştırmaları*, 7:1 (Ocak 2009): 144.

⁴⁶⁰ Sancar, *a.g.m*, 144.

3.3.1 Ehl-i Sünneti Oluşturan Alt Gruplarla İlgili Tanımlamalar

İslam toplumu içerisinde Ehl-i Rey, Ehl-i Hadis, Hanbelîlik, Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik gibi farklı fikirler etrafında toplanmış bu gruplar Ehl-i Sünnet şemsiyesi altında birleşmektedir.⁴⁶¹

Râzî'nin incelediğimiz eserlerinde Ehl-i Sünnet'i oluşturan mezheplerin isimlerini açıkça zikretmediğini görmekteyiz. O daha çok Ehl-i Sünnet olarak ele aldığı başlıklarda ya akaid inanç sistemini ele almış ya da Ehl-i Sünnet muhaliflerinin akaid görüşlerine yer vererek mücadele etmiştir. Ayrıca Haşeviyye mezhebinden, Ehl-i Hadis'ten bir grup olarak söz etmiştir.⁴⁶² Bu çerçevede o, *er-Riyâzu'l- mûnika fi ârâi ehli'l-ilm* adlı eserinde kişinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ten olabilmesi için bilmesi gereken meseleleri şu şekilde sıralamıştır:

“ Mârifetullaha ulaşmak ancak nazar (istidlal) ile gerçekleşir. Âlem, zâtı ve sıfatları ile yaratılmıştır ve hadistir.” Âlemin cisim veya cismânî olmaya, bir hayyizde ve cihette bulunmayan, hâdislerden, Kerrâmiyye'nin iddia ettiğinin aksine mânâlardan ve hallerden herhangi birine hulûlü mümkün olmayan bir yaratıcı vardır. Tanrı'nın zâtı diğer zatlardan kendisine mahsus hakikati ile ayırır. Her ne kadar bana göre bunu bilmenin yolu aklî değil sem'î olsa da Tanrı'nın gözle görünmesi mümkündür.

Sıfatlar konusunda kadîm yedi mânânın var olduğunu Ehl-i Sünnet kabul eder. Tanrı'nın ilmi ezelden ebede tüm ma'lûmâta taalluk eder. Kudreti tüm maddûrâta taalluk eder. Mülkünde ve melekûtunda onun takdirinin ve meşîetinin hilâfına bir şey olmaz. Onun kelâmı kadîmdir. Tanrı yerden göğe, bitkilerden hayvanlara hâdislerin yaratıcısıdır. O, hâdislerin fiillerinin de yaratıcısıdır. Onun yaptığı fiillerin hiçbirisi kabîh değildir. Onun her yaptığı hasen ve doğrudur. Hiç kimsenin ona itiraz etme hakkı yoktur. Kimsenin onda hakkı bulunmaz. Büyük günah işleyen kimse ebedi olarak cezalandırılmaz. Her ne kadar tek tek bireyler için emin olmasak da biz Tanrı'nın affı ve fazlının genelliği konusunda eminiz. Peygamberler mahlûkâta Allah'tan bir rahmet olarak gönderildi. Aklî olarak peygamberler için tüm ahlak ve iyi huylar (huluk) mümkündür. Büyük günah işlemeleri ise sem'î olarak imkânsızdır. Büyük günah sahibi îmanı ile mümin, haram olan fiili işlemesi sebebiyle âsîdir. Devlet başkanının tayini sem'î olarak vâciptir. Hz. Peygamber'den sonra imâm Hz. Ebû Bekir, sonra Hz. Ömer, sonra Hz. Osman, sonra Hz. Ali'dir. Hz. Peygamber'in ashâbından birini ta'n etmek câiz değildir. Ahiret hakkında vârit olan tüm nakiller haktır ve zâhirleri üzere anlaşılır.”⁴⁶³

⁴⁶¹ Habip Demir. “İslam Mezhepler Tarihi, Tanım-Terminoloji-Tarih”, 73.

⁴⁶² Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 63.

⁴⁶³ Râzî, *Er-Riyâzu'l-Mûnika*, 135-136.

Râzî'nin yaşadığı dönem içerisinde Ehl-i Sünnet denildiğinde birçok isim akla gelebileceği gibi genelde Sünnîliği; Hanbelîlik, Hanefîlik ile birlikte anılan Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik gibi mezhebî oluşumlar temsil etmektedir. Müslüman âlim ve müelliflerin mantık, felsefe ve kelâma yöneliminin artmasıyla Ehl-i Sünnet'i temsil eden bu gruplar arasında da farklılaşmalar ve fikrî ayrışmalar başlamıştır. Ehl-i Sünnet müellifleri, eserlerinde muhaliflerine karşı birlik olmaya çalışırken birbirlerine karşı eleştiri yapmaktan geri kalmamışlardır. Özellikle IV. yüzyılın başlarından itibaren Müslüman çoğunluğun hâkim mezhebi haline gelmeye başlayan ikinci zümre Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ile iyice gelişmiş ve Ehl-i Sünnet bu asırda sistemli hale gelerek, Müslümanların ana mezhebi olmuştur.

Râzî, eleştirilerini sadece muhaliflerine yöneltmemiş, Ehl-i Sünnet zümresi içerisinde kabul edilen grup ve kişiler de bu eleştirilere maruz kalmıştır. Bazen Râzî'nin de bazı düşünceleri Ehl-i Sünnet bünyesinde kabul görmemiş ve eleştirilmiştir. Râzî'nin kimleri veya hangi grupları Ehl-i Sünnet içerisinde kabul ettiği konusunda az bilginin olmasından dolayı bu bölümde onun Ehl-i Sünnet kabul edilen Hanbelîlik, Mâtürîdîlik gibi Sünnî kabul edilen bazı mezheplerle olan ilişkine kısaca yer vermeye çalışılacaktır.

Râzî'nin görüşlerinin ve yapmış olduğu mücadelesinin daha iyi anlaşılabilmesi için onun mezhebî aidiyetinin bilinmesi önemlidir. Râzî, itikatta Eş'arî, fıkhıta Şâfiî bir âlimdir. Kendisi ilmî yönde kendini geliştiren ve yapmış olduğu seyahatleriyle fikrî hayatını geliştirmeyi başaran biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Düşünce yapısının gelişmesiyle birlikte mezhebi olan Eş'arîyye'yi yeri geldiğinde eleştirmiş hatta bazı görüşlerini ret dahi etmiştir.⁴⁶⁴ Onun yer yer mensubu olduğu mezhebin kurucusu olan İmam el-Eş'arî'yi bile tenkit ettiği olmuştur. Kullanın fiillerinde mecbur olduğunu savunmuş ve Eş'arîyye'nin isbat-ı vacip, rû'yetullah konusundaki delillerini yetersiz bulması nedeniyle bu vb. bazı konularda mezhebinden farklı düşünmüştür.⁴⁶⁵ Eş'arî, imanı kalp ile tasdik ve dil ile ikrar olarak görürken Râzî sadece kalbin tasdikini yeterli görmüştür.

Râzî, mezhep içerisinde farklı görüşlerde bulunmuş olsa da diğer mezheplere yaklaşımında genel olarak Eş'arî kelâm geleneğine bağlı kalmıştır. Hayatının bir kısmında önce filozoflarla daha sonra Mu'tezile, Kerrâmiyye gibi Ehl-i Sünnet dışı hatta sapık gördüğü fırka mensuplarıyla mücadele etmiştir.⁴⁶⁶

Râzî'nin yaşadığı çağ olan VI./XII. asrın ortaları ve VII./XIII. asrın başlarında İslâm tarihi sahnesinde Eş'arîlik önemli bir noktaya gelmiştir. Bu asırlar, Mu'tezile'nin etkisinin çok azalmış olduğu ve Mâtürîdîler'in İslâm tarihi içerisinde etkili olamadığı bir dönemdir. Mâtürîdî geleneğin İslâm coğrafyalarında gücünün azalmasında; Pezdevî (ö. 493/1099) ve Neseffî (ö. 508/1114) gibi âlimler dışında önemli isimler yetiştirememiş olması ve yaşanan

⁴⁶⁴ Uludağ, *Fahreddin Râzî*, 23.

⁴⁶⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 92.

⁴⁶⁶ Sübkî, *Tabakât*, 34.

sosyal-politik olaylar etkili olmuştur. Nizâmiye Medreseleri, İsmâîlîlik/Bâtınîliğe ve Hanefî Mu'tezilîler'e karşı mücadelesinde Eş'arî mezhebini önceleyen bir politika izlenmesi ile Mâtürîdîlik Eş'arîliğin arka planında kalarak gelişimine devam etmiştir.⁴⁶⁷ Selçuklular ve Karahanlılar döneminde Hanefî Mâtürîdîliğin önemli yıllarını yaşamıştır. Yaşanılan sosyal-politik olaylara rağmen Hanefî Mâtürîdîler kendi öğretilerine yönelik kurulan medreseleri sayesinde Türkler arasında etkili olmuştur.

Râzî'nin Mâtürîdîler'le olan ilişkisine yönelik incelemeye tabi tuttuğumuz eserlerinde Mâtürîdîlik adı altında bir oluşumdan direk bahsetmediği görülmektedir. Mâtürîdî kabul edilen kişilerden veya bazı meselelere dair görüşlerden bahsederken “Hanefî fakihleri” şeklinde bir tabir kullanmaktadır.⁴⁶⁸ *el-Muhassal* adlı eserinde tekvin sıfatı hakkında görüşlerine yer verirken kullandığı “Hanefî fakihleri” kavramı ile bir grubu kastetmektedir. Bu ifade ile Hanefî kelamcıları daha özeldir ise Mâtürîdî âlimleri kastetmiş olabileceği anlaşılmaktadır.⁴⁶⁹ Yine *Münâzarât*'ında tartışmaya girdiği kimselerden bahsederken isim vermek yerine “Kıyas konusunda yeni bir yol benimseyen grup”, “Hanefî fakihler”, “Hanefî Mâtürîdîler” ve “Buhara'nın ileri gelenlerinden bir grup” şeklinde ifadelerle yer vermektedir.⁴⁷⁰ Râzî'nin Mâtürîdîler'le olan ilişkisini ortaya koymaya çalışırken Râzî'nin bu tartışmalarında açık bir şekilde Mâtürîdîlik kavramı üzerinden yapmadığı görülmektedir. Bu bağlamda Râzî ve Mâtürîdîlik arasında ortaya konulan çıkarımlar kullandığı kavramlar ve zikrettiği isimler üzerinden elde edilmeye çalışılmıştır.

Râzî'nin Mâtürîdî kabul edilen kişilerle ilişkisinin Hârizmşahların topraklarında yoğun bir şekilde yaşandığı muhtemeldir. Ele aldığımız dönemde Hârizmşahların hâkimiyet alanında Hanefî-Mâtürîdîler güçlü bir konumda idi. Râzî'nin bu topraklar dışında Hârizm ve Maverâünnehir'de iken Mu'tezilîler'den daha çok Hanefî-Mâtürîdî kelâmıcılar ile mücadele ettiği kaydedilmektedir.⁴⁷¹ Buhara'da “Hanefî fakihleri”⁴⁷² ile tartışmaya girdiğini aktaran Râzî'nin muhatabının bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır. O, Buhara ve Semerkant'ta Nûreddin es-Sâbûnî⁴⁷³ (ö. 580/1184) ile görüştüğünü aktarmaktadır. Râzî'nin es-Sâbûnî ile tekvin ve Allah'ın beka sıfatı gibi konularda tartıştığı ve Râzî'nin güçlü kelâmî bilgisiyle üstün

⁴⁶⁷ Sönmez Kutlu, “Maturidilik”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 369-372.

⁴⁶⁸ Râzî, *el-Muhassâl- Kelam'a Giriş*, 176.

⁴⁶⁹ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik- Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 157.

⁴⁷⁰ Râzî, *Münâzarât Dini ve Felsefi Tartışmalar*, çev. Ömer Ali Yıldırım (Litera Yayıncılık, 2016), 9.

⁴⁷¹ Uludağ, *Fahreddin Râzî*, 27.

⁴⁷² Râzî, *Münâzarât fi Biladi Maverâünnehr*, 51.

⁴⁷³ Mâtürîdî kelamcısı Nûreddin es-Sâbûnî hakkında dataylı bir bilgi yoktur. Onun “*el-Kifâye fi Usûli'd-Dîn*” ve “*el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn*” en önemli eserleridir. *el-Bidâye* eseri Bekir Topaloğlu “*Mâtürîdiyye Akâidi*” olarak tercüme etmiştir. Bkz. *Mâtürîdiyye Akâidi*, terc. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 2000). Yine eserlerinde Ebû Hanefe ve İmam Mâtürîdî'den alıntılar yapması onun Hanefî Mâtürîdî bir âlim olduğunu göstermektedir. Bkz. Nureddin es-Sâbûnî, *el-Munteka min İsmeti'l- Enbiya*, Süleymaniye ktp. nu. 2426; Nureddin es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi Şerhi'l-Bidâye fi Usûli'd-Din*, Süleymaniye ktp., vr. 8, 15, 25ab; Mehmet Özel, *Nurettin Es-Sâbûnî'nin El- Kifâye Fi'l-Hidaye Adlı Eserinin Tahkiki Ve Kelam İlmine Katkıları Açısından Değerlendirilmesi*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2013), 16.

geldiği Sâbûnî'nin "lütfen bu ilimdeki eksikliği ifşa etme"⁴⁷⁴ sözleriyle aktarmaktadır. Sâbûnî'nin Râzî'yi görünceye kadar Ebu'l-Mu'în en-Neseffî'nin *Tabsiratu'l-Edille*'sinin üstüne daha iyi bir eser olamayacağını düşündüğü aktarılmaktadır.⁴⁷⁵ Râzî'nin aktardıklarına göre karşısındakileri kelimeler ve cedelde itirazlarına cevap veremez kimseler olarak görmektedir.⁴⁷⁶

Râzî'nin yer yer Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve dönemin Hanefî Mâtürîdî kabul edilen âlimlerinden bahsederken bazen eleştirmekte bazen ise yakın görüşe sahip olduklarını kaydetmektedir. Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*'ında "Kelamullahın mahiyeti hakkında" bahsi üzerine Ehl-i Sünnet'in bu konuda iki görüşe sahip olduğunu aktarmaktadır. Birinci görüşte Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Maverâünnehir âlimlerinin görüşüne; ikinci görüşte ise Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî'nin görüşüne yer vererek Mu'tezile'nin bu konudaki düşüncesini kabul etmemektedir.⁴⁷⁷ Görüldüğü üzere Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ile aynı görüşte olmaları da yakın görüşe sahip olduklarını kaydetmektedir. Fahreddin er-Râzî'nin rü'yetullah meselesinde açıkça Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin görüşünü tercih ettiğini söylemektedir.⁴⁷⁸ Râzî'nin İmam Mâtürîdî'yi bireysel olarak ele aldığı yeri geldiğinde görüşlerine yer verdiği hatta bazı görüşlerini tercih ettiğini açıkça söylediği görülmektedir. Fakat dönemin Hanefî âlimlerinden olan Sâbûnî gibi Mâtürîdî kabul edilen kişilerle girdiği tartışmalarda Mâtürîdîlik yapısı üzerinden bir sonuca varmaması önemlidir. Çünkü Râzî'nin yaşadığı bu coğrafyada Mâtürîdîliğin Hanefîye mezhebi üzerinden veya ismi konmamış bir yapı olarak algılandığı izlenimini vermektedir. Yine onun tartışmalarda kelimeler ve cedel konusunda kendisini muhatabından üstün görmesi daha özelden Eş'ârî kelamının diğer Sünnî kelamcılardan daha üstün ve başarılı gördüğünü göstermektedir.

Râzî'ye yöneltilen eleştirilerin çoğu, hiçbir zaman kelâmı ve onun metodlarını tasvip etmeyen Selefî düşüncenin temsilcilerinden gelmiştir.⁴⁷⁹ Râzî ile Hanbelîler arasında iyi bir ilişki söz konusu değildir. Râzî, çoğu zaman Hanbelîleri tenkit etmiştir. Bu eleştirilerini özellikle tefsirinde sıkça görmek mümkündür. Râzî'nin yaşadığı dönemde Hanbelîler ile Kerrâmîye arasında yakınlıktan söz edilse de bu konuda Râzî "Ahmed b. Hanbel teşbih ve ta'tilden uzaktırlar. Onlar müteşabih konular hakkında konuşmazlar"⁴⁸⁰ diyerek yapılan bu iddiayı reddetmekte ve onlara bunu Mu'tezile'nin nispet ettiğini ifade etmektedir. Râzî, Selefin

⁴⁷⁴ Fahreddin er-Râzî, *Münâzarât*, 23-24; Uludağ, F. Râzî, 27.

⁴⁷⁵ Râzî, *Münâzarât*, 23.

⁴⁷⁶ Râzî, *Münâzarât*, 54.

⁴⁷⁷ Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr ev Mefâtihu'l Gayb*, 17/508.

⁴⁷⁸ "Bu meseledeki görüşümüz Şeyh Ebû Mansûr el-Maturîdî es-Semerkindî'nin tercih ettiğidir. Buna göre, biz aklî delillerle Allah'ın rü'yetinin sıhhatini isbat etmeyiz. Bu meselede Kur'ân ve hadislerin zahirine sarılır, tevil yoluna gitmeyiz. Yine bir takım aklî delillerle rü'yeti nefyedenlere de bu yolla karşı çıkarız ve delillerine itiraz edip, zayıf olduğunu beyan ederiz."

Fahreddin Râzî, *Kitâbu'l-Erbâîn fi Usûli'd-Dîn*, nşr. Ahmed Hicâzî Sekkâ, (Beyrut: y.e.y, 2004), 277.

⁴⁷⁹ Faruk Sancar, "Selef Geleneğinde Fahreddin Er-Râzî'ye Yöneltilen Metodik Eleştiriler", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, Ed. Ömer Türker ve Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013) 581.

⁴⁸⁰ Râzî, *İtikâdât*, 85-86.

inancının, teşbihten uzak olduğunu aktarmıştır. Onlara karşı söylenen bu iddialara cevap vermekle beraber Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in bu konudaki yaklaşımını dile getirmektedir. Bu iddia karşısında sadece bu isimlerin değil onlar aracılığıyla kendisinin teşbih ve ta'til düşüncesine katılmadığını göstermektedir.

Râzî, ta'til, tecsîm ve teşbîhi Allah'ı cisim gören anlayışları reddetmektedir. Fakat haberî sıfatları te'vil etme konusunda tenzîh ve ispatı kabul etmektedir. Bu konuda tevakkufu tercih eden Selef âlimlerinden farklı düşünmektedir. ⁴⁸¹ Râzî'nin nass ve hadisleri yorumlarken te'vili kullanması Hanbelîlerce hoş karşılanmamaktaydı. Hanbelîler ile ilişkisi karşılıklı eleştiri ve tenkitlerle devam etmiştir. Öyle ki Hanbelîler onu açıkça tehdit etmişlerdir, bunun bir örneği:

“Râzî Horasan (acem) bölgesi âlimlerinin âdeti üzere halka vaaz verirken Hanbelîlerden bazıları da onun kürsüsüne kendisine hakaret eden sözler yazıp bırakırlardı. Böyle bir gün önüne oğlunun zinakâr ve günahkâr birisi olduğunu, karısının da kötü yola düştüğünü ve buna benzer şeyler yazmışlardı. Râzî, yazılanları okuyunca “burada oğlum kötüleniyor ancak bilindiği üzere gençlerden böyle şeyler beklenir. Zira gençlik bir çeşit deliliktir. Ümit ederiz ki yüce Allah onu ıslah edip kendisine tövbe nasip eder. Karıma gelince Allah tarafından korunanlar müstesna kadınların hali de böyledir. Ben yaşlı bir kişi olduğumdan onların aradığı şeyi veremem. Bütün bunlar olabilecek şeylerdir. Ama yemin olsun ki ben Yüce Allah bir cisimdir, demedim. Onu yaratıklara benzetmedim. Ona mekân nispet etmedim.”⁴⁸²

Yaşanan bu olayda Râzî, Kur'an ve hadisleri te'vil etmesiyle Allah'a cisim demediğine ve yine Allah'a mekân nispet etmediğine açıklık getirmeye çalışmaktadır.⁴⁸³ Hanbelîler'in suçladıkları gibi kendisinin İslam'a zarar veren işler yapmadığını söyleyerek suçlamaları reddetmektedir. Bu olay aslında Râzî ve Hanbelîler arasında çekişmenin ne kadar ağır bir noktaya geldiğini göstermektedir. Râzî sadece yaşadığı dönem içerisinde ve sonrasında da Hanbelîler tarafından tenkite maruz kalmamıştır. İbn Teymiyye, öğrencisi İbn Kayyim gibi pek çok Hanbelî onu yoğun bir eleştiriye tabi tutmuştur.

Râzî tefsirinde fikhî ve kalamî konulara ilişkin sadece kendi mezhebinin görüşlerine yer vermeyip İmâm Mâlik, İmam Şafî ve Ahmed bin Hanbel, Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve es- Sevrî gibi âlimlerinde görüşlerine yer vermiştir. Burada dikkat çeken husus ise aynı görüşü paylaştıkları noktalarda dahi Şafî ve Eş'arî mezhebini öncelediği gözükmektedir. Örneğin bir

⁴⁸¹ Ali Budak, “Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vil Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin Esâsu't-Takdîs Adlı Eseri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sayı. 19, (2011/1) 46.; Daha detaylı bilgi için Fahreddin er-Râzî'nin Allah'ın sıfatlarıyla ilgili müteşâbih lafızları ve bunların te'vilini konu edinen eserine bkz. Râzî, *Esâsu't-takdîs*, tahk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986); Metin Yurdagür, “Esâsu't-takdîs”, *DİA*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 358-359.

⁴⁸² Sübkî, *Tabakât*, VIII, 89; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 250, Uludağ, *Fahreddin Râzî*, 26.

⁴⁸³ Uludağ, *Fahreddin Râzî*, 26.

konuda görüşleri verdikten sonra “bizim delilimiz” şeklindeki ibare ile müntesibi olduğu Eş’arî mezhebinin görüşünü haklı çıkarma gayreti içerisinde. Yine fıkhi bir meselede İmam Şafî ile aynı görüşe sahip âlimleri zikrederken “Şafî’den nakledilen en doğru görüşe göre ki”⁴⁸⁴ şeklindeki ifadeleri ile mezhebi kimliğini öncelendiğini göstermektedir.

Râzî’yi farklı kılan konulardan biri de kendisinden önceki müelliflerin Sûfleri bir mezhep olarak bile zikretmezken *İtikâdât*’ında Sûfiyye’yi müstakil bir itikadi fırka olarak zikretmesidir. Ashâbu’l-âdât, Ashâbu’l-ibâdât, Ashâbu’l-Hakika ve Nûriyye fırkalarını Ehl-i Sünnet içerisinde kaydetmektedir. Râzî öncesi dönemde Gazzâlî gibi âlimlerin Sünnî tasavvufa etkilerinin VI. asırda farklı bir noktaya evrildiği görülmektedir. Bu sebeple Râzî’nin mezhepler tablosunda Sûflere yer vermesi bakımından önemlidir. *İtikâdât*’ında ve diğer eserlerinde birçok mezhebe dair görüşlerini aktarmıştır. Fakat eserlerinde ayrıca bir Ehl-i Sünnet başlığı koymaması dikkat çekmektedir. Bunun nedeni yaşadığı dönem içerisinde Ehl-i Sünnet ile kimlerin kastedildiği biliniyor olması ve bu zümre dışında kalan grupların ortaya çıkarılmak istenmiş olmasına bağlanabilir.

Sonuç olarak Râzî, Ehl-i Sünnet kavramını ele almakla beraber açıkça bir isimden bahsetmemiştir. Bu nedenle öncelikle Râzî’nin Ehl-i Sünnet dışı olarak gördüğü gruplar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun üzerine kimleri Ehl-i Sünnet içerisine dâhil ettiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Tefsirinde Ahmed b. Hanbel, Ebû Mansur Mâtürîdî, Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik, Ebû Yusuf, İmâm Muhammed ve es-Sevrî gibi isimleri zikretmektedir. Onlarla aynı veya farklı görüşte olsun, onlar hakkında tekfir veya Ehl-i Sünnet dışında olduklarına dair bir ibareye yer vermemiştir. Hatta Şîâ ve Mu’tezile’ye karşı bazı konularda görüş birliği sağladıkları görülmektedir. Râzî, Şîâ ve Mu’tezile gibi Ehl-i Sünnet dışı olarak gördüğü mezheplere karşı delil getirirken, Ahmed b. Hanbel, Ebû Mansur Mâtürîdî, Ebû Hanîfe gibi isimlerin görüşlerini zikretmesi birbirleriye paralel görüşlere sahip olduklarını göstermektedir. Yine bazı konularda görüş birliği içerisinde olduklarını “Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’in, ekserisinin görüşüdür” ibaresinden anlamaktayız.⁴⁸⁵ Râzî’nin Ehl-i Sünnet kavramı ile Ehl-i Bid’at karşısında yer alan tefriğe düşmeyip birliği sağlayan belli bir zümreyi kastettiği açıktır. Bazı meselelere dair “bizim görüşümüze göre, bizim görüşümüz daha evladır”⁴⁸⁶ şeklindeki cevaplarından Eş’arîliği kastettiği anlaşılmaktadır. Kullandığı ifadeler ile onun mensubu olduğu Şafî-Eş’arî mezhebinin Ehl-i Sünnet içerisinde ayrı bir yere konumlandığı görülmektedir. Bu durumda Râzî’nin Ehl-i Sünnet ile başta Şafî-Eş’arî mezhebinin kastetmekle beraber görüş farklılıkları yaşadığı Ahmed b. Hanbel, Ebû Mansur Mâtürîdî, Ebû Hanîfe gibi isimleri ve bu isimlerin müntesiplerini Ehl-i Sünnet içerisinde zikrettiğini söylemek mümkündür.

⁴⁸⁴ Râzî, *et-Tefsîrü’l-Kebîr ev Mefâtihu’l Gayb*, 16/487.

⁴⁸⁵ Râzî, *et-Tefsîrü’l-Kebîr ev Mefâtihu’l Gayb*, 11/ 48-49.

⁴⁸⁶ Râzî, *et-Tefsîrü’l-Kebîr ev Mefâtihu’l Gayb*, 22/574-576; 1/268-275; bizim görüşümüz daha evladır ifadesi yer almaktadır. 1/300-302 vb.

SONUÇ

Râzî, neredeyse dönemin bütün ilimlerine olan vukufiyetiyle önemli başarılar yakalamış ve 5/12. asrın önemli müceddidleri arasında anılmıştır.⁴⁸⁷ Sadece yaşadığı dönemde değil vefatından sonra da pek çok âlimi etkilemeyi başarmıştır. Müslümanlar arasında şöhreti devam etmiş, eserleri çoğaltılmış, üzerine çalışmalar yapılmış ve yüzyıllarca etkisini sürdürmüştür. Ehl-i Sünnet dışı inançları tenkit etmek ve Sünnî inancı savunmak için pek çok eser yazmıştır.

Râzî'nin her gruptan çok sayıda takipçisi olmuştur. Onun tanınmasında; kitapları, yapmış olduğu seyahatleri ve öğrencileri etkili olmuştur. Öğrencileri çeşitli İslam beldelerinde onun fikirlerinin yayılmasına hizmet etmişlerdir. Farklı mezhep ve gruplardan insanların Ehl-i Sünnet'e intisap etmesinde etkili isimlerden biri olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁸⁸ Hem yaşadığı asırda hem de vefatından sonra İslam dünyasında oldukça etkili isimlerden biri olan Râzî'nin Ehl-i Sünnet anlayışının bilinmesi önem arz etmektedir.

Hz. Peygamber'e nispet edilen fırka-i naciye hadisinin muhtevasında bulunan ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı şeklindeki rivayet, İslam mezhepleri tarihi içerisinde önemli yere sahiptir. Bu rivayet mezhep anlayışına bakış açısını ve mezheplerin ortaya çıkışını anlamak için çok önemlidir. Râzî, rivayetin sahih olduğuna inanmakla beraber yetmiş üç sayısını mecazî bir yaklaşımla ele almıştır. Yani ortaya çıkan mezheplerin sayısının asgari miktarının yetmiş olacağı bunun altına düşmeyeceği gibi bu sayının fazla olmasında herhangi bir sakınca olmayacağı inancıyla bu rivayete yaklaşımı, mezhep tasnifi yaparken de etkili olmuştur.

İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn adlı eserde diğer milel-nihal türü kitaplarla benzerlik ve farklılıklarının olması özellikle Sûfleri müstakil bir fırka olarak zikretmesi İslam Mezhepler Tarihi açısından değerli kılmıştır. Ayrıca Sûfiyye'nin Ashâbu'l-âdât, Ashâbu'l-ibâdât, Ashâbu'l-Hakika ve Nûriyye fırkalarını Ehl-i Sünnet'e dâhil etmektedir.

İslam mezhep tarihçisi müelliflerin eserlerine bakıldığında İslam mezhepleri tasnifinde ortak bir sistem izleyememişlerdir. Nitekim Râzî'nin de İslam mezhepler tasnifine bakıldığında diğer müelliflerden ayrı düştüğü konular olduğu görülmektedir. Bu durumun başlıca sebepleri yetmiş üç fırka hadis rivayetine yaklaşımları, mezhepler ve onların tali kollarını farklı şekilde ele almalarından kaynaklanmaktadır. Bazı müellifler kaleme almış olduğu eserlerinde tarafsız olmaya çalışmış olsa da bunu çok fazla muhafaza edemediği görülmektedir. Râzî'nin de yer yer tarafsızlığını korumaya çalıştığı ancak buna çok mukabil

⁴⁸⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 89-95; Eşref Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*, editör Ömer Türker - Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 81.

⁴⁸⁸ Çapak, "Fahreddin Râzî'nin İslâm Mantık Tarihindeki Önemi ve Bazı Mantık Konuları Hakkındaki Görüşleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 112.

kalmadığı görülmektedir. Râzî *İtikadat*'ında birçok fırkayı ele almış olsa da çoğunu zikretmediğini kendisi de söylemektedir. Bazı mezhep isimleri diğer müelliflerin zikrettiği fırka isimlerinden farklı olarak kaydedilmiştir. Râzî'nin fırka tasnifinin, en önemli özelliği onun bütüncül ve sistemli bakış açısının izlerini taşımasıdır.

Râzî'nin hayatı ve çalışmaları onun Ehl-i Sünnet inancını savunan bu yolda emek sarf eden bir âlim olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim gittiği beldelerde tartışmalarında yönelttiği eleştiriler yüzünden o bölgelerden çıkartılmıştır. Nitekim Mu'tezile ile yapmış olduğu münazaralar sonucu Hârizm ve Mâverâunnehir'den ayrılmak durumunda kalmıştır. Kerrâmiyye mensupları ise Râzî ile yaptıkları münazaralar neticesinde onun Herat, Gazne ve Gur bölgelerinden kovulmasına neden olmuşlardır.⁴⁸⁹ Razî sadece Haricî, Şîâ, Mu'tezile, Müşebbihe ile ilgili eleştiriler getirmemektedir. İslam'a aykırı gördüğü birçok fırkayı cesaretle eleştiriye tabi tutmuştur.

Râzî öncesi gelenekte sosyal-siyasal yaşamın ve mezheplerin birbiriyle olan ilişkilerinin bir tezahürü olarak aldığımız birinci bölümde bahsi geçen âlimlerin Ehl-i Sünnet anlayışı, kısaca ortaya konulmak istenmiştir. Eş'arî'ye göre Ehl-i Sünnet'i oluşturan Selef ve onu temsil eden Ashabü'l-Hadis'tir. Bâkılânî, Eş'arîlik mezhebinin ekolleşmesinde ve aklın ve naklin uzlaştığı Sünnî kelam anlayışının sistemleşmesinde önemli bir isim olmuştur. Bağdâdî, *el-Fark*'ında Ehl-i Sünnet'i sekiz sınıf halinde zikretmekle birlikte Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey-i Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in çatısı altında zikretmiştir. Bağdâdî, Ehl-i Sünnet'i oluşturan sekiz sınıf hakkındaki açıklamalarında; eş-Şâfiî, Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanîfe, Süfyan es-Sevri, el-Evzâî, Ebû Sevr ve İbn Ebî Leyla'nın taraftarlarını, Sıfatiyye'yi, özelliklerini zikrettiği sufi ve zahitleri, imanına sapık fırkaların bid'atlerini hiçbir şekilde karıştırmayan, Ehl-i Sünnet'in çizgisini takip eden herkesi (fırka-i naciye içerisinde) Ehl-i Sünnet mensubu olarak görmüştür. Bağdâdî, *el-Fark*'ında bazı konularda Eş'arî'nin *Makalât*'ına atıf yapmaktadır. Eş'arî'den bahsederken önderimiz, üstadımız, şeyhimiz gibi övgü dolu ifadelerle yer vermektedir. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in kimlerden oluştuğuna dair açıklamalarında Eş'arîlik'ten bahsetmemesi, mensubu olduğu mezhebi fırka-i naciye içerisinde olduğuna inandığı, bunun içinde ayrıca bir gayrete gerek duymadığını göstermektedir.

Gazzâlî *ihyâ*'sında eş-Şâfiî, İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanîfe ve Süfyân es-Sevri ile onların önderlik ettikleri mezheplerini Ehl-i Sünnet içerisinde zikretmektedir. Aklın ve naklin uzlaştığı bir kelâm anlayışı benimseyen Gazzâlî, Ehl-i Sünnet'in ilk temsilcileri olan Selefîyye'yi çoğu zaman övmektedir. O, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat tabiriyle; Resûllullah'ın ve ashabının yolundan giden, orta yol üzere olan aşırılığa gitmeyen bir topluluğu ifade etmektedir. Ayrıca *ihyâ*'sından önce ihtiva ettiği bazı eserlerinden yola çıkarak, Ehl-i Sünnet içerisinde Şâfiîliği daha üstün bir konumda gördüğü anlaşılmaktadır. Şehristânî ise "*Hz. Peygamber'in, sahabesinin, tabiûnun, fakihlerin ve dünyadaki bütün coğrafyasında bunları*

⁴⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, IV (Beyrût: Dâru Sâdir, ty) 250.

takip eden büyüklerin görüşüdür"⁴⁹⁰ şeklindeki bir açıklamayla yetinmektedir. Bu açıklamasıyla ulema sınıfa vurgu yapmaktadır. Şehristânî'ye göre kurtuluşun, Hz. Peygamber'den itibaren birbirini takip ederek devam etmiş olan ve ulema sınıfının temsil ettiği genel bir fırka etrafında toplanmakla mümkün olacağını düşündüğü sonucuna ulaşmak mümkündür. Onun için Ehl-i Sünnet olarak Eş'arıyye mezhebi ön plana çıkmakla birlikte Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey'i bu grupta zikretmektedir.

Râzî'nin Ehl-i Sünnet kavramı ortaya koymak için fikir dünyasını incelediğimizde, onun *Fırka-i Naciye* rivayetine yaklaşımı büyük önem arz etmiştir. Ehl-i Bid'at olarak nitelediği fırkaları bu şekilde ortaya çıkarmaktadır. Bu rivayeti, tefsirinde de açıklama gayretine girmiştir. Râzî, söz konusu hadiste ve Enbiya suresinde geçen "*Muhakkak ki, bu sizin ümmetiniz*" ayetinde kastedilenin, "*tevhide ve nübüvveti sınımsız sarılan cemaat*"⁴⁹¹ olduğunu ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in, kurtuluşa eren fırkayla kastettiği cemaate "*iman eden ümmete işaretle bulunduğu ortaya çıkmış olur*"⁴⁹² şeklinde anlamlar vermektedir. Yani buna göre fırka-i naciye olarak adlandırılan Ehl-i Sünnet, bir mezhep değil, söz konusu inançlar etrafında toplanan kişilerin genel adıdır.

Sonuç olarak Râzî için kurtuluşa eren fırka olan iman etmiş, tevhid ve nübüvvet bağlı cemaatin oluşturduğu ve çoğunluğun kastedildiği Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, içerisinde bulunan herkesi kapsayan genel bir isimdir. Eserlerinde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in kimleri kapsadığını açıklamaya gayret gösterse de daha özelde ise Eş'arîliği ve Şafîliği kastettiği görülmektedir. Râzî'nin, eserlerin de kullandığı "bize göre", "bizim görüşümüze göre" şeklindeki ifadelerinden anlaşıldığı üzere Eş'arîliği ve Şafîliği Ehl-i Sünnet mezhepleri içerisinde daha üstün gördüğü anlaşılmaktadır. Râzî'nin, Ehl-i Sünnet tanımlamasında mensubu olduğu Eş'arîlik'ten açıkça bahsetmemektedir. Onun, bu mezhebi fırka-i naciye içerisinde olduğuna inandığı, bu nedenle de ayrıca anlatma gayretine gerek duymadığı şeklinde yorumlanabilir. Kısaca Râzî'nin, Ehl-i Sünnet ile özelde Şafî-Eş'arî mezhebini kastetmekle beraber görüş farklılıkları yaşadığı Ahmed b. Hanbel, Ebû Mansur Mâtürîdî, Ebû Hanîfe gibi isimleri ve bu isimlerin müntesiplerini Ehl-i Sünnet içerisinde gördüğünü söylemek mümkündür.

⁴⁹⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, XXIII.

⁴⁹¹ Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, XVI, 226.

⁴⁹² Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, XVI, 226.

KAYNAKÇA

Abdülhamid, İrfan. "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11: 444-447. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Akgündüz, Ahmed. "Ebu'l-Hüseyn el-Basrî", *DİA*, 10: 326-328, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Altaş, Eşref. "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmleri, İlmî ve Siyasî İlişkileri". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*. Ed. Ömer Türker - Osman Demir, 41-90. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

Altaş, Eşref. "Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*. Ed. Ömer Türker - Osman Demir, 91-161. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

Arca, Abdullah. *Fahreddin Razî'ye Göre Allah'ın Sıfatları*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Arıcı, Müstakim. "İslâm Düşüncesinde Fahreddin er-Râzî Ekolü". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. Ed. Ömer Türker ve Osman Demir, 167-202. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

Arıcı, Müstakim. "VII/XIII. Yüzyıl Selçuklu Coğrafyasında Fahreddin Râzî Etkisi", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, (19-21 Ekim 2011). Düşünce ve Felsefe, c. 2, s. 319-341. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2013.

Aydın, Ömer. Dalkılıç, Mehmet. "Önsöz". *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. 29-36. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed (ö. 429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem R. Fiğlalı. Ankara: TDV Yayınları, 2017.

Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. "*Kitabu Temhidü'l-evail ve telhisü'd-delâil*". tahk. İmadüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sakafiye, 1993.

Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed el-Basrî. *et-Takrîb ve'l-irşâd fî usûli'l-fıkh*. 3 Cilt. nşr. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998/1418.

Berk, Ali Nurullah. *Fahreddîn Er-Râzî'nin Mefâtihu'l-Ğayb Adlı Tefsirinde Şia'ya Yönelik Tenkitler*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Birinci, Züleyha. "Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) Suâlâtü Ehli'r-Re'y ani'l-Kelâm fi'l-Kur'âni'l-Azîz Adlı Risâlesinin Tahlîl, Tahkîk ve Tercümesi -Neşr-". *KTÜİFD*, c. 3, sy. 2, (2016): 89-119.

Budak, Ali. "Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vîl Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin Esâsu't-Takdîs Adlı Eseri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sy. 19 (2011/1): 37-77.

Bulut, Mehmet. "İsmet". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 23: 134-136. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi II*. Akara: Fecir yayinevi Ankara, 1996.

- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*, II, Ankara: DİB Yayınları, 1998.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâli Abdulmelik. *Mugîsu'l-halk fi tercih-i kavli'l-hak*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2003.
- Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çağrı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlak*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1989.
- Çapak, İbrahim. "Fahreddin Râzi'nin İslâm Mantık Tarihindeki Önemi ve Bazı Mantık Konuları Hakkındaki Görüşleri". *Dini Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sy. 23 (2005): 111-126, erişim 5 Şubat 2022 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4460/61498>
- Çubukçu, İbrahim Ağâh. *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Dalkılıç, Mehmet. "Abdülkerîm eş-Şehristânî'nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu". *Milel ve Nihal İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, c. 5, sy. 1 (2008): 141-155.
- Demir, Habip. "İslam Mezhepler Tarihi, Tanım-Terminoloji-Tarih". *İslamî İlimlere Giriş*. Ed. Mahmut Samar. 56-87. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Doğan, Hüseyin. "Ebu'l-Feth Abdülkerîm Eş-Şehristânî'ye Göre İnsan ve Fiilleri". *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, c. 8, sy. 15,(2015): 99-119
- Dünya, Süleyman. *el-Hakika fi nazari'l-Gazzâlî*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1980.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *El-İbane an Usuli'd-Diyane*. Medine: y.e.y, 1040.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn". Arşiv Süleymaniye Yazma Eser Kitap, Ayasofya, Nr. 2363, 2366. "İlk Dönem İslâm Mezhepleri". Çeviren Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Eşit, Davut. "Gazzâlî'nin Ebû Hanîfe Eleştirisi". *II. Türkiye Lisanüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – IV*. ed. Ümit Güneş, 987-998. Bursa: İLEM & Bursa BŞB Kültür A.Ş., 2013.
- Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın. İstanbul: Seçuk Yayınları, 1980.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh". *DİA*. I: 117–118. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1980.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *DİA*. 16: 175-178. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Gazzâlî, Ebu Hamid M. *el-Erba'in fi Usûli'd-Dîn*. Düzenleme: Abdullah Abdulhamid Urvânî. Dımeşk: Darü'l-Kalem, 1424/2003.
- Gazzâlî, Ebu Hamid M. *el-Munkız Mine'd-Dalâl - Dalaletten Çıkış Yolu*. çev: İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Gazzâlî, Ebu Hamid M. *el-İktisad fi'l-İtikâd*. Beyrut : Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988

Gazzâlî, Ebu Hamid M. *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd/ İtikatta Ölçülü Olmak*. Çev. Hanifi Akın. İstanbul: Ahsen Yayınları, 2005.

Gazzâlî, Ebu Hamid M. *İtikad'da Orta Yol (el-İktisad fi'l-İ'tikad)*. Çev. Kemal Işık. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

Gazzâlî, Ebu Hamid M. "İlcâmu'l-Âvâm an ilmil-Kelâm". (*Mecmû'atu Resâili'l-İmâmi'l Gazzâlî-IV* içinde). Beyrut: y.e.y., 1406/1986.

Gazzâlî, Ebu Hamid M. *el-Menhûl min tâlikati'l-usûl*. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1980/1988.

Gazzâlî, Ebu Hamid M. "Risaletü'l-Vaz'iyye". (*Mecmû'atu Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî* içerisinde). Beyrut: y.e.y, 1406/1986.

Gazzâlî, Ebu Hamid M. "Faysalu't-Tefrika". (*Mecmû'atu Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî* içerisinde). Beyrut: Dârü'l-fikr, 1406/1986.

Gölcük, Şerafettin. "Bâkılânî". *TDV İslam Ansiklopedisi* 4: 531-535. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Gömbeyaz, Kadir. "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 14, sy. 2 (2005): 147-160.

Gömbeyaz, Kadir. Seymen, Sadiye. "73 Fırka Hadisi "Allah'ın Geniş Rahmetini Daraltır mı? Gazzâlî'nin Faysalu't-tefrika'daki 73 Fırka Hadisine Yaklaşımı Üzerine Bir Analiz". *Tevilat*, c.1, sy. 2 (2020): 335-348.

Gömbeyaz, Kadir. "Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin Er-Râzî". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. Ed. Ömer Türker ve Osman Demir, 347-378. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

Gömbeyaz, Kadir. "Eş'arî Mezhepler Tarihi Kaynakları". *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. Ed. Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut, 323-338. İstanbul: 2018.

Hakyemez, Cemil. Yurtalan, Betül. "Mütakaddimun Eş'arîlerin Şiîlik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği)". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.7, s.y. 14 (2018): 57-72.

Hakyemez, Cemil. "Bedâ Düşüncesi ve Şiî İmamet Tartışmalarındaki Yeri", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. V, sy.10 (2006/2): 29-49.

Hakyemez, Cemil. "İtikâdî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.2, sy.4 (2003/2): 59-88.

Hakyemez, Cemil. "Şiî İmâmiyye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmamet". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, sy. 13 (2008/1): 7-36.

Hakyemez, Cemil. "Şiî Takiyye İnancının Teşekkülü". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, sy. 6 (2004/2): 129-146.

Hakyemez, Cemil. "İmamiyye Şiasında İsmet İnancı -İlk Tezahürleri, Teşekkülü ve İtikadîleşmesi". *Marife Dergisi*, sy. 1 (Bahar/2007): 167-192.

Hatipoğlu, M. S. "Ehl-i Sünnet Üzerine Bir Söyleşi". *Aylık Dergisi*, I-II (1985): 27-38

- Hizmetli, Sabri. "Karmatiler". *DİA*. 24: 510-511. İsatnbul: TDV Yayınları, 2001.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *Mukaddime*. nşr. Abdüsselâm eş-Şeddâdî. III. Dârülbeyzâ: Beytül-fünûn ve'l-ulûm ve'l-âdâb, 2005.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (681/1282). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas, I-VIII. Beyrût: Dâru Sâdır, t.y.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, tetk. ve tahk.: Ahmed Ebu Mulhım-Fuad es-Seyyid-Ali Necib Atavi-Mehdi Nasıruddin-Ali Abdüssatir, Dâru'd-Deyyân li't-Türâs. I. Baskı. Kahire: y.e.y. 1408/1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. "Fiten". *Sünen*. H. No: 3991.
- İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. Muhammed Yûsuf ed-Dekâk, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmıyye, 2003.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec. *Târîhu muhtasari'd-düvel*. Beyrut: Matbaatü'l-Katolikiyye, 1890.
- Îcî, Adududdin Abdurrahman b. Ahmed. *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelâm*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbi, tsz.
- İlhan, Avni. "Şiâ'da Usûli'd-Din", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, İstanbul, 1993.
- Irmaklı, Mustafa. *Abdülkâhir El-Bağdâdî'nin Ehl-i Sünnet Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010
- Işık, İsmail. "Eş'arî'nin Mutezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4 sy. 1 (2004)
- Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuklular". *İslam Ansiklopedisi*, X: 353-416. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Kahveci, İhsan. *Fahreddin Er-Râzî'nin "Mefâtihu'l-Gayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Kalaycı, Mehmet. "Eşarilik". *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, 391-412. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Kalaycı, Mehmet. "Kutuplaşma, Konumlanma ve Ayrışma Zemini Olarak Mezheplerde Tekfir ve Tadhîl Olgusu". *Hayatın Anlamı İman*. ed. Murat Sülün, 1. Baskı, 179-204. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik- Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Kalaycı, Mehmet. *Ehl-i Sünnet'in Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik*. Ankara: Anadolu Yayınları, 2019.
- Kara, Ahmet. *Fahreddin er-Râzî ve İtikadatu Firaki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin Adlı Eserinin Mezhepler Tarihi Yazıcılığındaki Yeri ve Önemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Karadaş, Cafer. "Müzakereler". *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet* (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi) İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.

- Karadaş, Çağfer. *el-Gazzâlî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Karadeniz, Osman. "Selçuklu Dönemi Bilginlerinden Şehristânî'nin Kelâm Ekollerine Bakışı". I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce, IV, sy. 1, 215-223. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Karlığa, H. Bekir. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 518-530 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996)
- Kaya, Cüneyt. "Fahredden Er-Râzî'nin Vasiyeti". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*. ed. Ömer Türker - Osman Demir, 603-606. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Kaya, Veysel. "Fahredden Râzî'nin Mâturîdîlerle Olan Tartışmaları ve Eleştirisi". Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Keskin, Hafsa. "Bâkullânî ve Et-Takrîb ve'l-İrşâd es-Sağîr İsimli Usûl Eseri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 20, sy.1 (2020): 350-373.
- Keskin, Mehmet. "İmam Eş'arî ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4-5 (2016): 1-19.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Keskin, Mehmet. *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci- el-Eş'arî Dönemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Korkmaz, Sıddık. "Sınırları Belirlenemeyen Dinî Bir Oluşum: Ehl-İ Sünnet ve'l-Cemaat". *Marife Dergisi*, Yıl. 5, sy. 3 (Kış/2005): 377-392.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Mezhepleri Tarihine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2008.
- Kutlu, Sönmez. "Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi". *İslam Mezhepleri Tarihi (El Kitabı)*. Ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 339-443. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Kutlu, Sönmez. "Maturidilik". *İslam Mezhepleri Tarihi (El Kitabı)*. Ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 361-387. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Kuzgun, Şaban. "Şehristânî'nin Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri "El-Milel ve'n-Nihal" İsimli Eserinin Dinler Tarihi ile İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (1985): 179-208.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. "Fahredden Râzî". çev. Burhan Köroğlu, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, Ed. M. M. Şerif, 327-342. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Okumuşlar, Muhiddin. "Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizâmiye Medreselerinin Etkisi". *Marife* 8, sy. 1 (2008): 137-148.
- Onat, Hasan. *Emeviler Dönemi Şif Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Onat, Hasan. "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27: 406-407. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Oral, Osman. "73 Fırka Hadisinin Kelâm İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *Kelam Araştırmaları*, 12:2 (2014): 295-314.

Orman, Sabri. *Gazzâlî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

Öz, Mustafa. "Râfizîler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34: 396-397. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Öz, Mustafa. "Keysâniyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25: 362-364. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, İstanbul, 2012.

Özdemir, Mahmut. *Eş'arî'nin Rısale İla Ehlî's-Sağr bi Babi'l-Ebvab Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005.

Özel, Mehmet. *Nurettin Es-Sâbûnî'nin El-Kifâye Fi'l-Hidaye Adlı Eserinin Tahkiki ve Kelam İlmine Katkıları Açısından Değerlendirilmesi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Özervarlı, M. Sait. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 505-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Özler, Mevlüt. "Ehlü's-Sünne ve'l-Cema'a". *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet* (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi), 23-41. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006

Özler, Mevlüt. *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili: Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.

Paşa, Bağdatlı İsmail. *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*. II. İstanbul: y.e.y, 1955.

Râzî, Fahreddin. *el-Muhassal- Kelam'a Giriş*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978.

Râzî, Fahreddin. *Kitâbu'l-Erbain fi Usûli'd-Dîn*. nşr. Ahmed Hicâzî Sekkâ. Beyrut: y.e.y, 2004.

Râzî, Fahreddin. *Er-Riyazu'l-Munika Fi Arai Ehlî'l-İlm – Kurucu Düşünürleri ve Meseleleriyle Kelâm*. Çev. Ahmet Koca. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

Râzî, Fahreddin. *Esâsu't-takdîs*. tahk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1986.

Râzî, Fahreddin. *Allah'ın Aşkınılığı (Esâsu't-takdîs)*. çev. İbrahim Coşkun. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.

Râzî, Fahreddin. *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*. Tahk. Muhammed El-Mu'tasımî Bağdadi. Beyrut: [Darü'l-Kütübü'l-Arabi](#), 1986. Çev. Faruk Sancar. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX, sy.2 (2009): 235-264.

Râzî, Fahreddin. *Me'âlimü Usûli'd-Dîn- Kelâm İlminin Esasları*. çev. Muhammet Altaytaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 145, 2019.

- Râzî, Fahreddin. “Münâzarât fi Bilad-i Maverâünnehr”. Tahk. Fathullah Hulayf. Beyrut: Darülmeşrik. t.y.
- Râzî, Fahreddin. *Münâzarât Dini ve Felsefi Tartışmalar*. çev. Ömer Ali Yıldırım. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Râzî, Fahreddin “*et-Tefsîrû'l-Kebîr ev Mefâtihu'l-Gayb*”. Beyrut. 1411. trc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru. Ankara: Akçağ Yayınları, t.y. <https://canadadotnet.files.wordpress.com/2020/04/fahreddin-Râzî604-hicri-mefatih-el-gayb.pdf>
- Sâbûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmud. *el- Kifâye fi Şerhi'l-Bidaye fi Usûli'd-Din*, Süleymaniye ktp. 297-3.
- Sâbûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmud. *el-Muntaka min İsmeti'l-Enbiya*, Süleymaniye ktp. Laleli, 2426.
- Safedî, Selâhaddin Halîl b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. nşr. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa, IV. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2000.
- Sancar, Faruk. “İtikâdâtü Firakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri”. *Kelâm Araştırmaları*, 7:1 (Ocak 2009): 131-148.
- Sancar, Faruk. “Selef Geleneğinde Fahreddin er-Râzî'ye Yöneltilen Metodik Eleştiriler”. *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. Ed. Ömer Türker ve Osman Demir, 579-601. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Seksekî, Abbas b. Mansûr. *el-Burhân fi ma'rifeti akâid-i ehli'l-edyân*. (thk. Halil Ahmed İbrahim). Dâru't-Türâsi'l-Arabî, Kahire 1400/1980.
- Sübkî, Tâcüddin Ebu Nasr Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkâfi (ö.771). *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. c. I-X. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabî. t.y.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Türkiye Eserler Yazma Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Taşkın, Bilal. “Gazzâlî'den Râzî'ye: 6/12. yy.'da Felsefi Kelâmda Yeni Gelişmeler”. *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, c. 16, sy. 1 (2016): 240-278.
- Topaloğlu, Bekir. “et-Temhîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40: 415-416 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi*. İstanbul: Damla Yayınları, 1988.
- Toru, Ümit. *Olgu ile Kurgu Arasında Eş'arî Geleneğinin Şiîlik Algısı*. Ankara: Astana Yayınları, 2020.
- Toru, Ümit. *Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmîyye Algısı*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin. “Ebu Bekir Bâkîllâni Hayatı ve Bazı Kelâmî Görüşleri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5 (1998): 1-21, erişim 6 Şubat 2022 http://isamveri.org/pdfdrg/D01392/1998_4/1998_4_TUNCBILEKHH.pdf
- Uludağ, Süleyman. *Fahreddin Râzî: Hayatı; Fikirleri; Eserleri*. Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991.

- Uludağ, Süleyman. *İslam Düşüncesinin Yapısı*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1994.
- Uludağ, Süleyman. "Ehl-i Sünnet isimlendirmesinin değeri nedir; böyle bir isim belirlenmemiş olsaydı yerine ne önerilebilirdi?". *Marife* 5, sy. 3 (Aralık 2005): 440-450.
- Ümit, Mehmet. "Usûlü'd-dîne İlişkin İlk Zeydî Metinler". *HÜİFD*, c. 6, sy. 11 (2007/1): 81-102.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahreddin er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 12: 89-95. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 525-530. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'arîyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 445-455. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Müşebbihe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 156-158. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Bâbek". *DİA*. IV: 376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Ebu'l-Feth Şehristani*. Yayın hazırlayan: Murat Memiş. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2002.
- Yurdagür, Metin. "Esâsü't-takdîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 358-359. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yurtalan, Betül. *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2022.
- Zerrinkub, Abdülhüseyin. *Medreseden kaçış İmam Gazzâlî'nin fikirleri ve eserleri*. çev. Hikmet Gök. İstanbul: Ağaç Yayınları, 2007.
- Zerkân, Muhammed Salih. *Fahreddîn er-Râzî ve Ârâuhû'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*. Kâhire: Dâru'l-fıkr, 1963.
- Watt, W. Montgometry. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2001.
- Watt, W. Montgometry. *Müslüman Aydın*, çev. Hanifi Özcan. Samsun: Etüt Yayınları, 2003.

EKLER

EK-1. Fahreddin Er- Râzî'nin Vasiyeti

Râzî'nin ölüm hastalığında, 21 Muharrem 606'da (Temmuz 1209) Pazar günü, talebelerinden İbrahim b. Ebibekr b. Ali el-İsfehânî'ye yazdırdığı vasiyetinde şunları söylemiştir:

"Rabbinin rahmetini uman, efendisinin keremine güvenen kul Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin er-Râzî, her acımasız ve sert olanın yumuşayıp her kaçağın nihayetinde efendisine geri döndüğü dünya hayatının sonu, âhiret hayatının başlangıcı olan bu vakitte der ki: Yüce Allah'a; en üstün meleklerinin kendisine yükseldikleri en değerli vakitlerde dillendirdikleri, en üstün peygamberlerinin dillerinden müşahedelerinin doruk noktasında dökülen hamdlerle hamdediyorum. Ancak bütün bunların sonradanlık ve imkân neticesinde olduğunu da ifade edip ulûhiyetinin gerektirdiği, bileyim bilmeyeyim verdiği nimetlerin mükemmelliğinin lüzum ettiği hamdlerle O'na hamdediyorum. Zira efendiler efendisinin yüceliğinin toprakla [yani bu dünyayla] bir ilişkisi, [onunla kıyaslanabilecek bir yanı] yoktur. Yüce Allah'a yakın meleklere, gönderdiği peygamberlerine ve sâlih kullarına da salât ediyorum.

Bundan sonra derim ki: Ey din kardeşlerim ve kesin bilgiyi elde etme konusundaki yoldaşlarım! İnsanlar bir kişi öldüğünde diğer insanlarla ilişkisinin kesildiğini düşünürler. Bu genel prensibin iki istisnası söz konusudur. Birincisi: Eğer kişi arkasında sâlih bir amel bırakmışsa bu amel ona dua edilmesine vesile olur ki duanın Allah katında tesiri bulunmaktadır. İkincisi, çocuk ve eşlere yapılan iyilik ile yapılan zulüm ve işlenen suçların karşılığının ödenmesiyle ilgilidir. Birinci hususa gelince, biliniz ki ben [hayatım boyunca] ilmi seven birisi oldum. İster doğru ister yanlış olsun, nicelik ve niteliğine vâkıf olmak amacıyla her konu hakkında bir şeyler yazdım. Fakat bana göre muteber olan kitaplardan elde ettiğim sonuca göre bu duyulur dünya; mekânda yer kaplayan varlıklara ve arazlara benzemekten münezzeh, kudret, ilim ve rahmetin en yüksek dereceleriyle mevsuf bir idarecinin yönetimi altındadır. Kelâm ilminin metotlarını, felsefenin yöntemlerini denedim, fakat bunların hiçbirisinde yüce Kur'an'da bulduğum faydaya denk bir fayda bulamadım. Zira Kur'an yücelik ve azameti tamamen Allah'a atfetmekte ve bu konuda itiraz ve tartışmalara dalmaktan menetmektedir. Bu tartışma ve itirazlar sadece insan aklının bu derin geçitlerde ve gizli-saklı yollarda yok olup gideceğini bilmeye yaramaktadır. Bundan dolayı varlığının zorunluluğuna, birliğine ve ezeliğine, yönetim ve etkinlikte hiçbir ortağa sahip olmamasına dair apaçık delillerle sabit olan her şeyi kabul ederim ki, tasdik edip yüce Allah'ın huzurunda ikrar edeceğim şey de bundan ibarettir.

Anlaşılması zor ve muğlak meselelere gelince, Kur'an'da ve din önderlerinin tek bir mâna üzerinde ittifak ettiği sahih haberlerde mevcut olan her şey, nasılsa öyledir. Böyle olmayan meselelere gelince derim ki: Ey âlemlerin ilâhı! Ben insanların, senin

en cömert ve en merhametli varlık olduğun konusunda söz birliği etmiş olduklarını görüyorum. Kalemimden çıkan, aklımdan geçen her şey konusunda senin ilmimi şahit tutuyorum. Derim ki: Eğer benim bâtili hak yapmak veya hakkı bâtil yapmak arzusunda olduğumu biliyorsan neye lâıyksam bana öyle muamele et! Şayet sadece hak olduğuna inandığım ve doğru olduğuna düşündüğüm şeyleri dile getirmeye çalıştığımı biliyorsan, o zaman rahmetin elde ettiğim neticeyle değil, niyetimle birlikte olsun. Bunlar bir muhtacın çabalarından ibarettir ve sen hataya düşen zayıf bir kimseyi sıkıntıda bırakmayacak kadar cömertsin. Bana merhamet et, bana acı, hatamı ört, suçumu bağışla, ey âriflerin irfanının mülküne bir şey katamadığı, mücrimlerin hatalarının mülkünden bir şey eksilmediği!

Derim ki: Dinim peygamberlerin efendisi Muhammed'e tâbi olmak, kitabım yüce Kur'an, amacım ise bu ikisi aracılığıyla dinin peşinden koşmaktır. Ey sesleri işiten, dualara karşılık veren, sürçmeleri bağışlayan, gözyaşlarına rahmet eden, muhdes ve mümkün varlıkları var eden Allahım! Ben hep sana karşı hüsnüzan besledim ve rahmetin konusunda büyük bir ümit içinde oldum. Sen, "Ben, kulumun bana dair zannı nasılsa öyleyim" buyurmuştun. Sen "[Onlar mı hayırlı] yoksa darda kalana kendisine dua ettiği zaman karşılık veren mi?" [en-Neml 27/62] buyurmuştun. Sen "Kullarım sana beni sorarlarsa [onlara de ki:] Ben çok yakınım" [el-Bakara 2/186] buyurmuştun. Ben hiçbir şey getirmemiş olsam da sen hiç kimseye muhtaç olmayan en cömertsin, bense muhtaç ve bayağı bir varlığım. Şunu biliyorum ki, senden başka kimsem yok. Senden başka bana yardım edecek kimse bulamıyorum.

Hatamı, kusurumu, eksiklik ve dermansızlığımı itiraf ediyorum. Umudumu boşa çıkarma, duamı geri çevirme, beni ölümden önce, ölüm anında ve ölümden sonra azabından emin kıl. Ölüm sarhoşluğunu benim için kolaylaştır, ölümün gelişini benim için hafiflet. Beni ıstırap ve hastalıklar sebebiyle zor durumda bırakma! Sen merhamet edenlerin en merhametlisisin. Kaleme aldığım veya önceki âlimlere pek çok soru ve itirazlar yönelttiğim ilmî eserlerime gelince, eğer birisi bunları inceleyip de ortaya koyduğum soru ve itirazlar hoşuna giderse, iyilik ve ikram açısından sâlih dualarında beni de hatırlasın. Şayet hoşuna giden bir şey bulamazsa, o zaman [hakkımda] kötü söz söylemekten geri dursun.

Ben sadece araştırmayı arttırmak ve zihinleri keskinleştirmek istedim; bu konuda Allah'a güvenmekteyim. İkinci meseleye yani çocukların ve eşlerin durumlarının ıslahı işine gelince, o konuda da önce yüce Allah'a, sonra da Allah'ın vekili olan Muhammed'e güvenmekteyim. Allahım! Onu din ve ululuk konusunda en yüce Muhammed'e yoldaş eyle. Ancak o yüce sultanın çocukların meselelerini ıslahla uğraşması mümkün olmadığından, çocuklarımın vesayetini falancaya bırakmanın daha uygun olacağını düşündüm ve çocuklarımın vesayetini bıraktığım kimseye yüce Allah'tan korkmasını emrediyorum: "Şüphesiz Allah takva sahipleri ve muhsin

kullarıyla birlikte” [en-Nahl 16/128]. Daha sonra vasiyetini sonuna kadar açıklayıp dedi ki: Ona özellikle oğlum Ebû Bekir’in terbiyesine âzami önem vermesini vasiyet ediyorum.

Zira zekâ ve aklın izleri onda son derece açıktır. Umulur ki yüce Allah onu en hayırlı olana ulaştırır. O da dâhil olmak üzere bütün öğrencilerime ve üzerlerinde hakkım olan herkese ben öldüğümde, ölümümü gizli tutmalarını, kimseye haber vermemelerini, beni dinin kuralları çerçevesinde kefenleyip defnetmelerini, beni Muzdahan köyündeki Masâkib dağına götürmelerini ve oraya defnetmelerini emrediyorum. Beni mezara koyduklarında okuyabildikleri kadar Kur’an âyeti okusunlar ve sonra üzerime toprak örtünler. Bu işi bitirdikten sonra, “Ey Kerîm! İşte fakir ve muhtaç olan sana geldi. Ona ihsan buyur” desinler. Bu konudaki vasiyetim burada son bulmaktadır. Yüce Allah her dilediğini mutlaka yapan, istediğini yapmaya gücü yeten ve iyiliğe lâıyk olandır.”⁴⁹³ (Râzî, el-Mebâhisü'l-meşrikiyye, I, 54-57; İbn Ebî Usaybia, 466-468; ez-Zerkân, 638-643)

⁴⁹³ Cüneyt Kaya, “Fahredden Er-Râzî'nin Vasiyeti”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed.Ömer Türker - Osman Demir (İstanbul: İsamYayınları,2013) 603-606; Uludağ, Fahreddin Râzî, 147-151.

